

ARCHAEOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A

HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

IX. KÖTET.

(UJ FOLYAM VII. KÖTET.)

I. FÜZET.

BUDAPEST.

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR.)

MDCCCLXXIII.

*100
1921*

306927

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

A visegrádi korona-bolt és a királyi lakosztály elrendezése.

1. A királyi lakosztály építészeti elrendezése és szerkezete.

Ez idő szerint még korán volna beleereszkedni a visegrádi kettős-vár rendszeres tárgyalásába, történeti, régészeti, művészeti és erődítési tekintetben. A rendszeres tárgyalás az egésznek teljes ismeretét tételezi fel, ma pedig még a fellegvárat sem ismerjük teljesen, míg az alsó várban az ásatást csakis a donjonban, a hamisan Salamonénak nevezett toronyban kezdtük meg, tehát ezen alsó várat még nem ismerjük; és mégis ennek fölfedése elkerülhetlen szükséges arra, miszerint a két vár közti összefüggésébe összekapcsolásába beletekinthesünk, beláthassuk, miképen és mennyiben folyt be a régibb alsó várnak szerkezete és elrendezése az amazzal közvetlen kapcsolatba hozott újabb fellegvárnak elrendezése és szerkezetére.

De ha ma még nem vagyunk képesek az egészet rendszeresen tárgyalni, vannak mégis oly kérdések, melyekre már ez idő szerint is felelhetünk, s ilyen kérdés a fellegvárnak ama „bolt“- vagyis inkább *kúphenger-é*, melyben, mint *rejtékben*, a koronát őrizték, mondom boltnak; mert így nevezték a rejtéket már a középkorban is, hogy németben a „Gewölb“ szót találjuk. E boltnak megismerésével együtt jár a *királyi lakosztálynak* felismerése is, miként t. i. ezt királyaink használták időnkénti rövid tartózkodásuk alatt a visegrádi fellegvárban.

Nem mai nézet az, mely szerint a visegrádi fellegvárat egyenesen, kiválólag sőt csaknem kizárólag a királyi korona őrzése végett építtette Róbert Károly; így mondja Bél Mátyás (Notitiae Hung. 1737. III. köt. Visegrád 475, fol.). „Sunt, qui diadematis potissimum caussa, sedem heic possuisse Carolum autument, quod super, Ladislao, Transylvaniae Vajvodae, aegre extortum, post inaugurationis solemnia anno MCCCX isthic adtulerit.“

Bél Mátyás még nem ismerte Kottauner Ilona „Emlékezetességeit“ (Denkwürdigkeiten), különben még határozottabban nyilatkozott volna, míg mi, felfegyverkezve ezen iratnak és a sziklatalapig kitisztult helyiségnek teljes ismerete által Bél véleményét történeti bizonyossággá emelhetjük.

A főérvek négyfélék.

1-ször. A rejték-teremnek, azaz a korona-kamrának külső falán még nem igen régen meglehetősen ép állapotban levő márvány-tábla¹⁾ volt, melyen a II. Ulászló alatti két

¹⁾ Bél Mátyás ezt rajzban adja a 470-dik folióhoz mellékelt rézmetsz. táblán. A márvány már ekkor is csonka volt úgy, hogy a feliratnak egy része hiányzott; de a címerek megvoltak és a két koronaörnek nevét olvasni lehetett. Ezen állapotban egész századon át megmaradt, miről éltesebb embereink tanúskodnak. A táblának pnsztulása csak valami harmincz esztendő előtt kezdődött, ma pedig csak keretének némely darabjai láthatók.

koronaórnek nevét lehetett olvasni. Ezen érvet itt csak érintem; mert e táblának egyes töredékei még léteznek ide s tova elszórva és talán sikerülend ezen töredékekből a táblát legalább rajzban kiegészíteni.

2-szor. A helyiségek egymásközi összefüggése, úgy szólván syntaxisa s az ebből levont következtetés.

3-szor. A rejtéknek, a „boltnak“ és a koronakamrának építészeti szerkezete.

4-szer. Kottannerné tanúbizonysága.

A második és harmadik érvet együttesen fogom tárgyalni; e kettő után Kottannerné tanúbizonyságát s végre a királyi lakosztályt általánosan és egészen. Hogy pedig mindezt az olvasó megérthesse, ide melléklem fametszetben a visegrádi fellegvár szóban levő részét, (l. 1. ábra), melyet *Zsigmondy* Gusztáv kir. mérnök és a visegrádi munkálatban hű társam felmérése szerint adok.

A. A szolgáló-leányok szobaja.

B. Az udvari hölgyek szobája.

C. A koronakamra előtti szoba.

D. A koronakamra (teremnek csekély területe miatt alig nevezhetjük).

E. A kápolna.

F. Kottannerné lakszobája.

G. Az ehhez való előszoba.

H. Lépcsőház.

I. Vízfogó.

K. A fellegvár belső udvara.

L. Lovagterem.

M. Mátyás király építkezése.

NN. udvar.

O. Török építkezés (alkalmasint őrszoba).

P P. Katonai laktanya.

Q. A várba vezető egyetlen kapu sikátora.

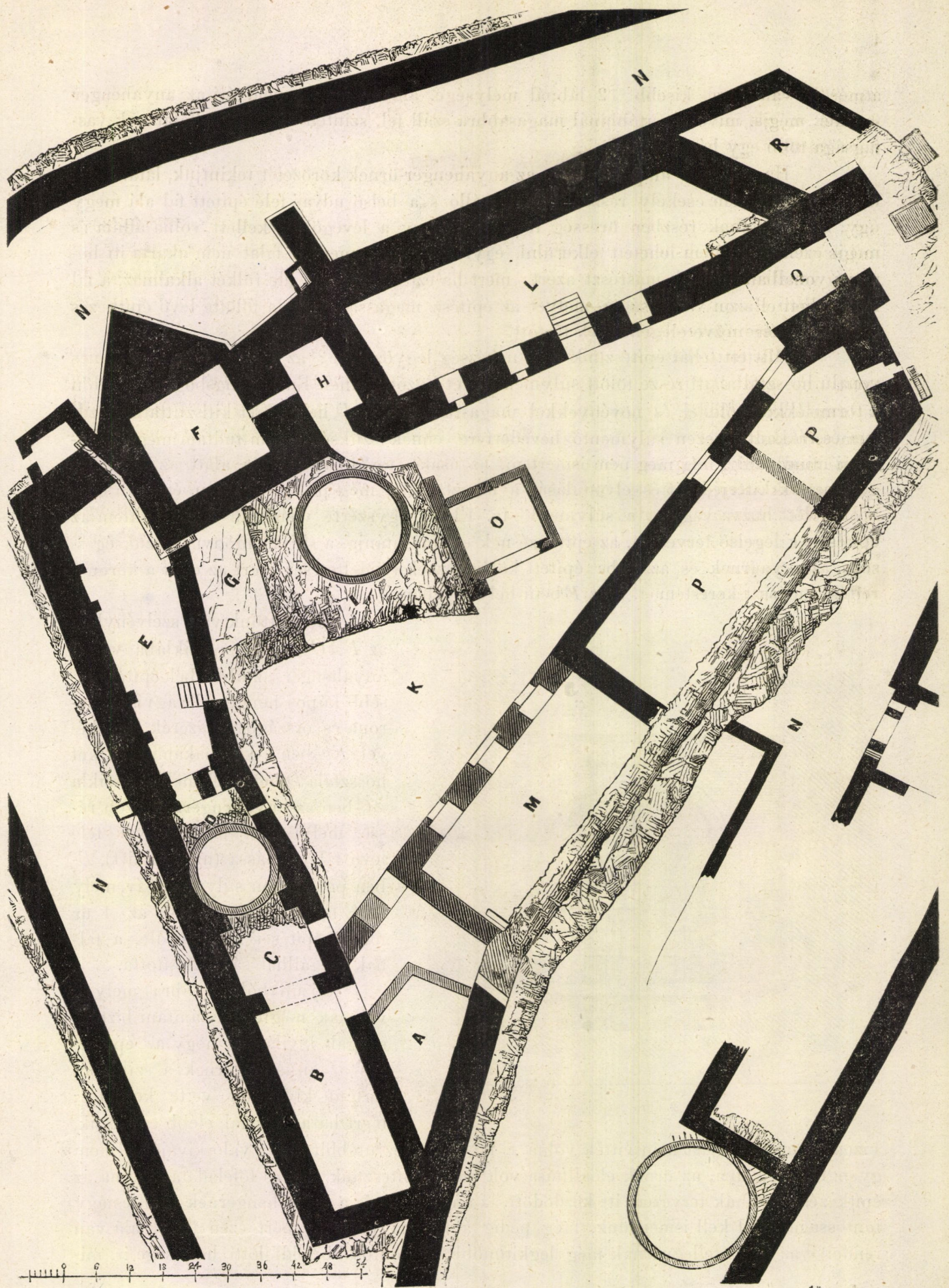
R. Régibb, a belső váron kívül levő őrszoba.

Építészünk azon sziklacsúcon, hol fellegvárat kellett emelnie, két, a többi talaj fölött nevezetesen emelkedő szikladarabot talált, az egyiket *D*-ben, a másikat *L*-ben, ezt az általános fölöpéig lehordani hosszas és költséges munka volt volna; ő tehát ebbe nem fogott, hanem a meglevő emelkedést úgy, mint találta, felhasználni törekedett: kivájján *L*-ben egy a leendő házak tetejéről lecsurgó vizet felvevő vízfogót, és kivájján, *D*-be a királyi koronát és ékszereket magába fogadó nagy, fölülről kúppal boltozott, hengeralakú rejteke.

A tervezés és építkezés ez utóbbi, a D-beni kivájjáson kezdődött, ez volt a fellegvárnak első, úgyszólván, jegecedési pontja, mely körül a többi építkezés csoportosult, vagy ha a jegecedésről vett hasonlatosságot folytatni akarjuk, körülövelt.

Hogy pedig ez így volt, kitetszik mintegy számtanilag, a bolthengernek építészeti szervezetéből.

Az építész első tette volt kivájjatni vagy kivésűztetni a mintegy 30 láb oldallal biró (v. ö. a következő fametszetet a fellegvár belsejének általános alaptervével) csaknem négyeges sziklaemelkedésbe egy 19½ láb átmérőjű és mintegy 17 láb mélységnyi hengeralakú ürt, melybe ismét egy kisebb hengert faragott kőből beleépített, az utóbbinak



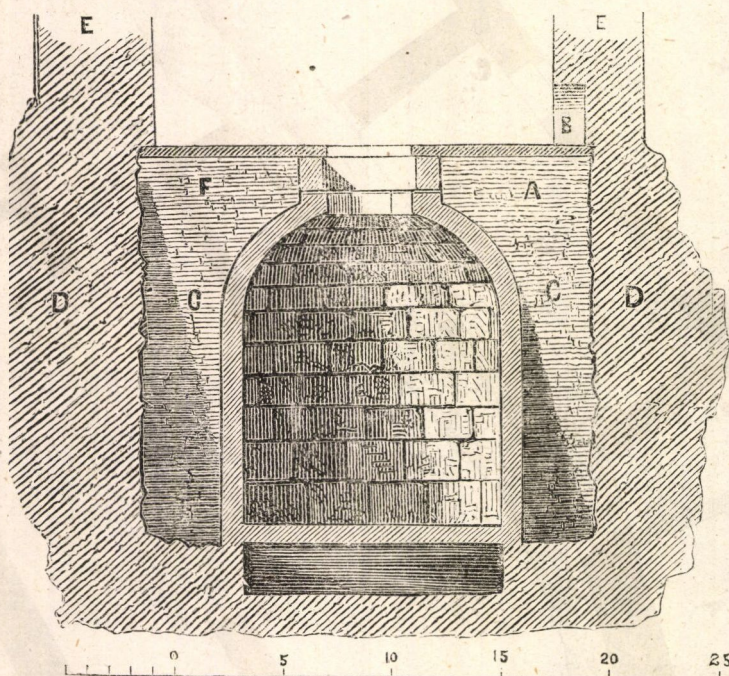
1. ábra.

1*

átmérője valamivel kisebb 12 lábnál mélysége, ámbár fenéke nem éri az anyahenger fenekét, mégis, mivel az utóbbinál magasabbra száll fel, szintén 17 lábnyi kőfalának vastagsága több egy bécsi lábnál.

Ha mármost alaptervünkön az anyahenger-ürnek körözetét tekintjük, látandjuk, miként annak nem csekély része a felette álló s a belső udvar felé épített fal alá megy úgy, hogy e falnak részben üresség fölött, mintegy a levegőben kellett volna állnia és mégis ezen állást nem lehetett elkerülni, egyrészt azért; mert a falat nem akarta itt homorú vonalban vezetni, másrészt azért; mert ha ezt teszi, vagy ide fülkét alkalmaz, a fal nem érheti el azon vastagságot, melyet az építész magasságára és a fölötte levő építkezés elviselhetésére nézve elegendőnek tartott.

Mit tett tehát építészünk ezen nehézség legyőzésére? az anyahenger az egyenes vonalú hosszfal alatti része fölött súlymentő ívet huzott (einen Entlastungsbogen). Midőn a törmelékkal, földdel és növényekkel magasra feltöltött *D* helyiséget kitisztítottam kezdtem és ráakadtam ezen súlymentő hevederívre, ennek szükségét nem tudtam megmagyarázni mind addig, míg meg nem ismertem, az ásatás továbbá folytatása alatt, az anyahengert, annak kiterjedését és elvonulását a hosszfal alá, még pedig egészben, és épen oda, hol a fölött húzva vagyon a súlymentő ív. Ekkor egyszerre világosan állott előttem az építésznek legelső tervezése, az építkezésnek egymásutánja, a súlymentő ívnek szükségessége, az anyahengernek és az abba épített kőhengernek rendeltetése; mert az előtt a koronarejtéket másutt kerestem, t. i. az *F* betű helyiségében.



2. ábra.

Ime előttünk van szelvényben az *FACC* betűs a sziklába vájott anyahenger, az abba beleépített kisebb kúpos hengerrel vagyis a korona és országos ékszerek rejtékével, *EE*-ben a koronakamrának két hosszfala *D*-ben a felemelkedő szikla *AC*-ben az anyahengernek azon része, melylyel a belső udvar felé levő falat aláássa (unterminirt), *B*-ben pedig azon súlymentő ív, mely az *E* fal felsőbb részének az *A* ür fölötti építését megengedte, a falnak megállhatását biztosította.

Rajzunkból, (2. ábra) mely a valónak megfelel, számtani biztonnággal kiviláglik, hogy az építkezés az anyahengernek a sziklából történt kivájásán vette kezdetét; mert ha a hosszfal elébb emeltetik,

bizonyosan a kivájást nem vitték volna e fal alá s ez utóbbit alatta való kivájással nem gyengítettek volna, az ürnek előállítását volt tehát építészünk első és főfeladata. De ha az építkezés és annak tervezete itt kezdődött, az anyahengernek és a belső hengernek fölötte nagy fontosságát is el kell ismernünk, még pedig annál nagyobbat; mert ezen ürnek alá van rendelve az egész fellegrárnak még legkitünőbb, legfontosabb földfölötti helyisége is, mi-

nőnek fogjuk elismerni a földalatti henger fölött levő kamrát, a királynak közvetlen lakszobáját. És ha már most a föld alatti helyiségnek a „boltnak“ ily roppant fontosságot kell tulajdonítanunk, minő más fontosabb rendeltetése lehetett annak, mint a szent korona és az országos ékszereknek rejtekül szolgálni? A korona, mint maradandó felebb áll a mulandó király személyességénél is. *Síme a sejtés, mely szerint a visegrádi vár egyenesen a korona és kir. ékszerek őrzésére építetett, síme e rejtés már az építészeti szerkezet felismeréséből is teljes bizonyossággá válik.*

Igen nevezetes azon körülmény is, mely szerint a visegrádi koronaboltnak egészbeni alakzása és szerkezete feltűnőleg megegyezik Atræus mykene-i kincstáráéval; s erre figyelmeztetem olvasóimat, nem mintha azzal mondani akarnám, hogy a visegrádi építész ismerte és utánozta volna a mykene-i kincstárt, koránsem; hanem azért, hogy kimutaszam, mikép hasonló szükséglet hasonló eszközt és alakot teremt a tér és kor nagy különbsége daczára és hogy megmutassam azt is, miként építészünk igen jó választást tett, igen czélszerűen működött.

Ha már most valaki azt vetné ellen, hogy alakjára nézve koronaboltnak feltűnőleg hasonlít az attól csak pár lépésnyire álló vízfogóhoz¹⁾: ezen ellenvetésre adandó feleletet egyszersmind tagadólagos kizáró érvnek használhatom, vagy is érvelésem helyességét a tárgyhoz legközelebb álló tárgynak kizárásával bizonyíthatom, mondván: ámbár koronaboltnak leginkább hasonlít a fellegvár vízfogójához, vízfogónak venni semmiképen sem lehet, még pedig először azért; mert nem áll szabadon, hanem tető alatt és csatorna vagy cső által nincs összekötve más szabadon álló vízfogóval; másodszer azért nem, mert faragott kövei a henger környezetén egymással nem csak hogy vízhatlan mézszszel nem, hanem semmiféle falragaszszal sem lévén összekötve, és csak egyszerűen egymásra rakva, a henger nem képes a vizet magában megtartani; harmadszer azért nem, mert legalább a nagyobb vízfogóban — a kisebb még nincsen kitisztítva — allján ismét kisebb medence látható, mely az iszapnak gyűjtése végett van alkalmazva, míg a koronarejteknak feneke vízirányos és sima. Mindezekből világos, hogy az alakzás hasonlatossága daczára, itt vízfogóról álmodni sem lehet.

De mivel a légvonal teljes kizárása miatt, e hengerben semmit sem lehetett tartani, mi fentartására légvonalat követel, p. o. nem lehetett tartani eledelfélét: világos, hogy a henger csakis vagy az ásványország, vagy az emberi kéz teremtményeinek elhelyezésére szolgálhatott, és mindenesetre igen becses teremtménye, s mert annak mintegy a király maga tétetett őrévé.

Okoskodjunk most analogice. A bajor vogesi-rajnai kertületben áll a *trifelsi sziklavár*, melynek kápolnájában őrizték, V. Henrik császár idejében, és későbbben is, a német birodalom ékszereit és szentségeit.²⁾

Ha a trifelsi várnak építése a visegrádiét megelőzi, ellenben a csehországi Karlstein nevű vár, melyet IV. Károly 1348-ban építtetni kezdett, alkalmasint két évtizednél

¹⁾ L. azt I betű alatt az alapterven.

²⁾ L. Gesch. d. Milit.-Architektur v. G. H. Krieg von Hochfelden, Stuttg. 1859. p. 295. s k. a várkapu fölött álló erős falakkal körülvett kápolna egyik szekrényében őrizték: „Unseres Herren Holz in einem goldenen Kreuz, St. Johann Babt, Zahn, St. Maurizius Speer, unseres Herren Nagel, zwei Schwerdter mit zwei Scheiden, der goldene Apfel mit dem Kreuz, d. kaiserliche Mantel, drei goldene Sporen, eine Albe von weissen Sammt, zwei scharlachene Hosen, u. zwei Schuhe mit Steinen geziert. Es fehlt die Krone.

többel újabb a miénknél, de abban ismét hasonló ehhez és a trifelsihez, hogy itt is, Sz.-Katalin kápolnája mellett rejtek volt, melyben az ország ékszereit őrizték.¹⁾

E két példa világosan mutatja, hogy a középkor vallásos nézete szerint, a szenteknek tartott országos ékszereket, ha nem magán a felszentelt helyen, templomban vagy kápolnában, legalább annak tőszomszédságában kellett őrizni.

S ez az eset Visegrádon is; mert a koronakamra közvetlenül közlekedik a fellelgvár kápolnájával; hogy pedig az *E* helyiség a kápolna helyisége volt, azt valamint Kottannerné elbeszéléséből, úgy azon körülményből is biztosan következtethetni, mikép a középkor szokása szerint az építmény szentélye keletfelé néz és egyékként is az egésznek alakzata a kápolnáknak adni szokott idommal és elrendezéssel megegyezik; sőt mondhatni, hogy az építész azért sem választhatta a fellelgvári vízfogójának helyét a koronabolt felépítésére; mert akkor a koronakamrából nem lehetett volna, mint lehet most a kápolna oltárát egyenes vonalban megpillantani.

S így úgy hiszem be van bizonyítva állító és tagadó (positiv és negativ) vagyis kizáró úton, továbbá analog példányokkal, végre és főképen az építészeti szerkezetből és a helyiségek összefüggő elrendezéséből, hogy a koronakamra földalatti üre a korona és az országos ékszerek őrzése végett építtetett és hogy a visegrádi fellelgvár építkezés itt vette kezdetét. De hogy a föld alatti ürnek rendeltetését történeti adattal is világosítsuk forduljunk Kottannernének emlékezetességéhez.

Kottanner Ilona tanúsága.

A „Tudománytár“ 1834-diki évfoly. 235-dik l. ezt olvassuk:

„Magyar nyelv udvari divata.“

„Czech János, a m. t. t. rendes tagja egy, hazai történetünket illető, a bécsi cs. könyvtárban található 16 lapnyi német kézirat felől tudósítá az akademiát, melynek újabb kéztől írt czíme: „Erzählung der Helena Kottanner, vertrauten Dienerin der Kaiserin Elisabeth, Kaiser Albrechts Wittwe; von der Entwendung der heiligen Krone aus dem Schlosse Plindenburg (Visegrád), von des König Ladislaws seiner Krönung zu Stuhlweissenburg (15. maj. 1440.) stb.“ A kézirat jelennen másoltatik a tudós társaság számára s a közönség a maga idejében bővebb tudomást veend felőle. Itt addig is két hely közöltetik belőle, mely a magyar nyelvnek, a magyar udvarnál, Albert király családjában is divatosságát mutatja meg. E két hely bizonyítja, hogy a király (talán királyné?) a fehérvári polgároknak pár szót magyar nyelven mondott, hanem azzal nem bizonyítja még, hogy Albrecht családjában divott volna a magyar nyelv.“

Egyébiránt ez itt mellékes tekintet, mireánk nézve a kizirat azért nevezetes, mert abban Kottannerné részletesen elbeszéli, miként orozta el ő maga két segédével a koronát a visegrádi fellelgvárból, és elbeszélése közben megismertet a helyiséggel.

¹⁾ L. Bock-nak „Schloss Karlstein in Böhmen“ czímű értekezését a bécsi „Mittheilung. d. k. k. Cent.-Comm. zur Erhaltung d. Baudenkmale 1852-ki évf. 69. s. k. l. hol 72. l. ezt olvassuk: Die grossartig romantische Lage der Baustelle — entspricht vollkommen den Absichten, die dem königlichen Erbauer (IV. Károly) in seiner religiös-ernsten Stimmung vorschwebten, sich diesen Sitz als eine geheiligte Ruhestätte, umgeben von seinen Reliquien und *Kleinodien*, zu erwählen — és 70. l. Zugleich sollte aber auch die neu zu gründende Burgveste jene auserwählte Königsitz im Lande werden, wo nicht nur die *Regalien und Insignien Böhmens*, sondern auch die wichtigsten Landesurkunden in gefährvollen Zeiten eine wohlgesicherte Aufbewahrung finden sollten.

A kéziratot 1846-ban kinyomatta Lipszéban vagy Czech János, vagy Endlicher, ki azt fölfödözte e cím alatt „Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin 1439. u. 1440.“ A kiadó igen becses jegyzetekkel látta el a könyvecskét, melyekhez Wenzel Gnsztáv is járult.

A kéziratnak kezdete hiányos s hiányai a nyomtatásban sincsenek kiegészítve, de annyit még is kivehetni az épenmaradtból, hogy Albert király halála után a korona elorzásának híre járt, s hogy ezért vizsgálatot tartottak a visegrádi fellegvárban, e vizsgálatot az erre következőket s magát a koronarablást következően írja ez Kottannerné emlékezetességében. 13. laptól 25. lapig.

„Ekkor tehát a királyné irt Miklósnak és fiának Györgynek, basini grófnak, vizsgálnák meg az ügyet és írják meg neki a valót; hozzám jöttek a grófok tehát (Visegrádra, mert ezt jelzi Kottannerné Plintenburgjával) és titkon értekeztek velem s elmentünk a koronához vezető ajtóhoz s azon épen találván a pecsétet, ezt írták meg a királynénak. De a királyné személyesen akarván meggyőződni, feljött a várra sok magyar úr kíséretében és elmentek a boltozatba (giengen in das gewelb) és felvitték a szent koronát ládjában (und *truegen* die truchen mit der heiligen Kron *herauf*¹⁾) és kivették a szent koronát tokjával (mit dem votrumb²⁾), melyen sok pecsét volt, ezeket letörték és kivették a szent koronát és jól megszemlélték, mialatt én jelen voltam, azután a szent koronát más kis ládába tették, melyben a királyné koronázására szolgáló más korona is volt. s így most már két korona állt egymás mellett ugyanazon ládában, s ehhez közel állott az ágy melyben a királyné feküdt nehéz terhet viselvén³⁾, és a királyné mellett ugyanazon kamrában, feküdt két hölgy, az egyik magyar úrnak leánya Borbála, a másodiknak neve volt Fronacher (die Fronacherinn). Itt éjjeli lámpa (ein Nachtlicht) égett s e mellett viaszgyertya, a hercegnők szokása szerint. Az egyik hölgy éjjel felkelt ágyán, de nem vette észre, hogy a gyertya leesett s (később) égés tamadt a szobában s megperzseltetett a láda is, melyben a két korona volt eltéve és a láda tetején fekvő kék bársony vánkossa arasznál nagyobb lyuk égett be. Ime a csoda! A király, kinek a koronát viselni kellett, még zárva volt anyja méhében alig két ölnyi távolságban a koronától, melyet az ördög tűz által akart károsítani; azonban megőrizte az isten, ki annak idejében felköltötte a hölgyet. Én a fiatal királyné mellett elől háltam, midőn a hölgy hozzám jött, hogy felkeljek; mert tűz van a boltban, hol a kegyelmes asszonyom fekszik; megijedtem, felkeltem és siettem a kamrába, ez tele volt füsttel, elfojtottam és eloltottam a tüzet, kieresztém a füstöt és a helyiséget szagtalaná tettem, hogy a nemes királyné tovább alhatott. Reggel a magyar urak eljöttek kegyelmes asszonyomhoz, ki nekik elbeszélte hogyan járt éjjel s miként tűz támadt közel hozzá és a szent és a másik koronához; ezen elcsodálkoztak az

¹⁾ *Felvitték a boltból*, tehát a bolt mélyebben feküdt a kamránál, s így van, a boltot a kamra padlata alatt találtuk.

²⁾ A Votrumb, Fotrum szót, gyöke ugyanazonos lévén a Futter, Futteral szóval: toknak gondoltam fordítandónak, mi a szöveg egész értelmével is megegyezik. Könyvecskénk végén levő kis glossariumában ez van: „fotrum, votrum, kapsel, futrum, futral.

³⁾ „mit swerer puerd“ mi itt nem „Geburt“-ot jelenthet, hanem csak „Bürde“ ezen észrevételt Lindtner urnak köszönöm; mert előbb a „puerd“ szót a szülésre vonatkozóknak tartottam.

⁴⁾ A németben a „hinvor“ szó áll; ha a fellegvárnak elő- s hátsó részét, szokás szerint, a főkapunak elhelyezésére vonatkozólag határozhatjuk, a főkapu vagy nagy kaputorony a hamisan úgynevezett Mátyás-kapu lévén, Kottannerné szobája a koronakamrától keletfelé feküdt, s így a kapunak irányában a „hinvor“ szót használhatta.

urak és tanácsolták, hogy a korona ismét a ládába tétessék a *loltba*, hol ezelőtt volt. Ez ugyanaz nap megtörtént és az ajtót újra bepecsételték, hanem kevesebb pecséttel, mint voltak azon ezelőtt. Mi megtörténvén, a kegyelmes asszony basini Györgyhez küldött, kívánván tőle a visegrádi fellegvár kulcsainak megküldését¹⁾ mert a magyar urak akarták, hogy a várat átadja Gara László bánnak, rokonának. S ez megtörtént is: Gara László bán úr átvette a várat s várnagyot helyezett abba.

Ezek után a királyné a magyar urakkal vissza akarván menni Budára félre intett és titkosan így szólott hozzám: „Kedves és hűséges Kottannerném, ajánlom leányomat és a *kamrát*, ne ereszsen ide senkit, kivéve magát és leányomat“, őrizetembe adta továbbá saját koronáját, násfáját¹⁾ és egyéb ékszereit is, *mind ezt eltettem azon kamrában, melyen átmentek a szent koronához*. Végre jövéen László bán várnagyával így szólott: „Kegyelmes asszony parancsolja meg e hölgynek, hogy csak engemet s várnagyomat ereszsen be a kamrába“; a királyné erre felelvén, hozzám fordulván így szólott: „Kedves Kottannerném, ha László bán rokonom vagy várnagya be akar menni, eressze be“. Ekkor a várnagy elment a lepecsételt ajtóhoz²⁾ a pecsétekre kendőt tett, ezt összekötötte és saját pecsétét tette arra.

Mindez megtörténvén búcsút vett a nemes özvegy és kegyelmes asszonyom és László bán rokonával és a többi magyar urakkal elutazott Buda felé, sulyos terhével és sok gonddal; mert a magyar urak kívánata szerint férjhez kellett volna mennie; az egyik rész Ulászló, lengyel királyt, a másik a szerb despota fiát ajánlotta. A nemes királyné elszomorkodott s így felelt: „Kedves uraim ne adjatok pogányhoz, inkább keresztyén paraszthoz“; s így László bán rokona tanácsolta, hogy menjen a lengyelhez, erre felkeltek a magyar urak mindnyájan s kérték a királynét, de ő nem akart ráállani, mert orvosai egyetemesen állították, hogy figyerekkal viselős s ő is így reménylett, de még sem tudván valót, nem volt képes e szerint cselekedni.

Felszedvén tehát magát Budáról ismét Visegrádra ment lenn az *udvarra* (unten in den hof); ide jött Ulrik, Czillei gróf hozzá s mihelyest ezt megtudták a magyar urak, csakhamar ők is eljöttek kegyelmes asszonyomhoz s unszolták menjen a lengyelhez s ez alatt gondolkozzék, mi volna leginkább javára, nem lehetne-e módot találni szabadulására; végre kegyelmes asszonyom rá állott és beleegyezett a házasságba; azonban jól tudta, hogy az egyezés három feltételét nem fogják megtartani, sem a lengyel sem a magyar urak s így megmenekülhetni fog maga is beleegyezésétől a házasságba. Az urak ezt nem vevén észre örültek beleegyezésének.

Miután a nemes és bölcs királyné ezt megértette törekedni kezdett a szent korona után, miként keríthetné azt hatalmába a magyar uraktól, és felszólított, hozzám ki a szent koronát, ezt pedig tette azon véleményben hogy, ha netalán figyermeket szülne, ez ne legyen elzárva a királyságtól, ha pedig leányt viselne, legalább jobb feltételeket nyerne a

¹⁾ Násfának mondták régenten a nyaklánczot és más a nyakra akasztott ékszert.

²⁾ *do gie der purgrave zu der tuer do die siegel an waren und nam ein tühel, und legt es über die sigel, und pant das tühel zu, und legat sein sigel darauf*. Mind ez a királyné lak- és alvószobájában történik; legalább pontosan elbeszélő Kottannerné itt nem szól más helyiségről, tehát felteszi, mint magától érthetőt, hogy a királyné szobáját érti; és ha ez áll e helyiségben más ajtót nem lehetett lepecsételni; mint a föld alatti üregét, mivel ezen kívül e kamrának csak két ajtaja van, egyike az élőszobába, másika a kápolnába vezet, s ezek egyikét sem pecsételte le a várnagy, mint ez az elbeszélés folytán világosan tűnik ki.

magyar uraktól; ezért kért meg, hogy kihozzam a koronát; azonban ez amaz idő szerint nem történhetett, s e tévedés szerencsés volt; mert nem jelent meg még azon időpont, melyen a mindenható isten csodáját akarta művelni, mint ezt későbbben megtudni fogjátok.

A magyar urak szerették volna, hogy a királyné a fellellegvárban lebetegedjék, ellenben ezt kegyelmes asszonyom nem akarta, sőt nem is jött a házba, (auf das haws); mit titkos bölcsessége eszközölt, mert ha feljött volna a fellellegvárba (wer sie auf das haws komen) erőszakkal visszatartóztatták volna gyermekével együtt; másrészt lenn maradt azért is, hogy törekvését a szent korona birtok után, ne is gyanítsák.

Nemes királynénk lehozatta legifjabb leányát, Erzsébet asszonyt, a fellellegvárból a visegrádi alsó palotába, a házból az udvarba, ¹⁾ magam is lejöttem vele két más udvari hölgygyel, a többi fenn maradt, egy szileziai hercegnő és más nemes hölgy. Nagyon csodálkoztak; miért hagyattak meg a fellellegvárban a hölgyek és fiatal asszonyomnak többi kísérete, miért történt ez így, ezt senki sem tudta, kivéve kegyelmes asszonyomat és engemet; nálam pedig voltak azon kamarának ²⁾ kulcsai, melyben koronája, násfaja és egyéb ékszere volt elzárva

Királyném kedvet kapott titkon felfelé utazni az országba, ezért megkért, menjek fel a házba s kísértsem meg titkon lehozni az udvarba koronáját és egyéb ékszereit, felmentem tehát a házba és nagy titokkal lehoztam kegyelmes asszonyom koronáját és minden ékszerét szánon, és midőn bejöttem az udvarba, a magyar urak elém lovagoltak és László bán kérdezőskedett: „Kottannerné Ilona mit visz?“ „viszem ruháimat“ és kegyelmes asszonyomat megörvendeztettem ékszereivel s kénytelen voltam ma kamarámban megtartani a koronát, hol fiatal asszonyommal háltam, mert kevés elzárható szobával birtunk s így eltettem, nagy gonddal, a koronát ágyam alá, mert nem volt ládánk és attól kellett félni, hogy e koronát ne tartsák a szent koronának, miből nagy baj támadhatott, valamint azt is megérthették volna, hogy a kegyelmes asszony felfelé akar utazni az országba.

Miután a nemes királyné nyilatkozott a magyar urak előtt, mint hallottátok, a lengyel király iránt megiratott a levél is és kijelöltettek a magyar urak, kiknek az izennel lovagolni kellett a lengyelhez, u. m. az egri püspök, Márk bán, Vajdady Imre és más urak: a magyar urak ismét eltávoztak Visegrádról Budára tartván és a királyné is elutazott fiatal leányával, Erzsébet asszonyval, Komárom felé.

Ekkor eljött Czilley Ulrik gróf, a királynénak hí barátja, s együtt tanácskoztak hogyan lehetne a szent koronát lehozni a fellellegvárról. Kegyelmes asszonyom pedig hozzám ³⁾, hogy megtegyem; mivel az alkalmat senki sem ismerné jobban, s nincs kibén inkább bízniék. Nagyon nehezemre esett s veszélyes rám és kis gyermekeimre nézve; egyet-mást gondolkoztam, megteszem-e? Nem volt senkim, csak istenem, kinek tanácsát kikérhettem volna. Ha nem teszem, nem származnék ebből valami rossz isten és világ irányában s ekkor enyim a mulasztás vétke; ezért beleegyeztem a nehéz útba s életem veszélyeztetésébe, kikérvén magamnak segédet; kérdezték, kit gondolnám alkalmasnak?

¹⁾ Kottannerné az alsó királyi lakot mindig megkülönbözteti a fellellegvártól, amazt Hof-nak ezt pedig haus-nak nevezvén.

²⁾ Ezen helyiséget Kottannerné elébb kamarának nevezte, itt pedig Gmach-nak mondja, s ez más nem lehetett, mint a korona kamarának, romjaiban is felismerhető előszobája.

³⁾ Itt ném elég világos, vajjon Czilley a királynéhoz Visegrádra vagy Komáromba jött-e? vajjon Kottannerné csak a várról jött le a királynéhoz, vagy pedig őt Komáromba is kísérte?

Ajánlottam egy a királynénak igen hű horvátot; bevezették tehát a titkos tanácsba és megmondták mit kívánnak tőle; de ő annyira megijedt, hogy színét változtatta, mintha félig meg volna halva s nem is egyezett bele, hanem elment lovaihoz az istállóba s nem tudom isten akarata volt-e vagy oktondisága következtében történt-e, elég az, hogy az udvar megtudta, miként lováról leesvén súlyosan megsebesült. Miután jobban lett felszedte magát és haza lovagolt Horvátországba. A tervnek kivitele így hosszabban szünetelt s asszonyom elszomorodott, hogy a szándékot most már e gyáva ember ¹⁾ is ismerte, és magának is nagy aggodalmam volt; azonban isten úgy akarta, mert ha ekkor történik és kegyelmes asszonyom teherben a szent koronával felmegy Pozsonyba: a nemes gyümölcs, melyet viselt elzáratik koronájától, mert akkor talán nem nyert volna oly segítséget és hatalmat, minőre később tudott szert tenni, mi azóta kiviláglott.

Midőn tehát megjött az egész idő, melyben a mindenható isten csodát mívelni akart, küldött nekünk oly férfit, ki beleegyezett a korona kihozásába, ez pedig magyar volt, híták ²⁾ s ez intézkedett híven, bölcsen és férfiasan. Előkészítettük a szükségest, magunkhoz vettünk több lakatot és két reszelőt s ő, ki velem együtt veszélyeztetni akarta életét fekete bársony köntöst ³⁾ öltött és két nemezzipót, mindegyikbe egy-egy reszelőt eldugván, a lakatokat köntöse alá rejtette; magam pedig megamhoz vettem kegyelmes asszonyomnak kis pecsétét, nálam voltak a *külső ajtó* kulcsai, hármas számmal; mert az ajtószarknál (Angel) láncz és kapocsvas (Nerib) ⁴⁾ is volt, mielőtt elmentünk ide is tettünk lakatot, hogy más valaki lakatot ne tegyen ide.

Mihelyest elkészültünk az útra kegyelmes asszonyom hírvivőt küldött a fellegrára és értesítette Pöcker Ferencz és Vajdaly László urakat, kik az udvari hölgygyel, mihelyest a kocsija feljön, készen legyenek útra kelni Komáromba a királynéhoz, mivel ez Pozsonba menni akar s ezt közölte már is egész udvari kíséretével. Készen levén a hölgyek kocsija és a szán, melyen nekem kellett felmenni azzal, ki gondjaim társa volt, mellénk adtak két urat lóháton, a hölgyek kísérete végett. Megtudván a várnagy jövetünket, elcsodálkozott ő és a többi udvari nép, hogy épen engemet küldtek s elválasztottak fiatal asszonyomtól, ki még kicsiny volt, s azért csak nehezen bocsátottak el tőle.

A várnagy ekkor beteges volt, mindamelllett le akart fektüdni *azon ajtóhoz, melyen át az első bemenet volt a koronához* (er wolt sich zu der tuer gelegt haben, da der erst ingank was zu der heiligen kron); de betegsége növekedvén, mint isten akarata volt, s mégsem rendelhetvén ide szolgát; mert a *hölgyek szobájában* volt (e bemenet), kendőt tett ama lakatra, melyet az ajtószark mellé akasztottunk volt s a kendőre pecsétét rányoma. ⁵⁾

Mint feljöttünk a fellegrára (auf die Plintenburg) a hölgyek nagyon megörültek, hogy asszonyomhoz kellett menniök, készültek s ládát csináltattak ruhájok számára, ez sokáig tartott, nyolcz óráig kalapácsoltak s ki velem volt szintén bejött a *nők szobájába*

¹⁾ Az itt használt „dagg“ tájszót a könyv rövid glossariuma „feiger Mensch-el fordítja.

²⁾ Nem tudom csak a kiadó nem akarta-e kitenni a nevet, vagy hiányzik-e az eredeti kéziratban is?

³⁾ Kottannerné „pettrokáh“-nak írja, tehát díszruha volt, melyet ünnepélyes alkalommal viselt, mire az is mutat, hogy kelméje bársony.

⁴⁾ A glossariumban ez áll: „nezib, Naezb, die Klammer, an der das Vorhangschloss befestigt wird.

⁵⁾ Ez, úgy tetszik, csak fortély volt a várnagy részéről, hogy t. i. ne gyanítsák később, mintha ő is be volt volna avatva a titokba; mert hiszen Kottannernének szabad bejárása volt a korona kamrába, hova épen ő mint fentebb láttuk, volt felhatalmazva beereszteni magát a várnagyot.

(in das frawnzimer) és tréfálgatott a nőekkel. A kemencze előtt kis rakás fa feküdt, ez alá rejtette el reszelőit, de a nők szolgálatára rendelt emberek meglátták s megbeszélték egymás közt, mit észrevevén, neki mindjárt megsugtam s ő annyira megijedt, hogy színét megváltoztatta s elvette onnan a reszelőket s elrejtette máshová, tőlem pedig gyertyát kért, mit én ismét egy öreg asszonytól kértem, mondván, hogy több szálra van szükségem; mert sokat kell imádkoznom, mivel farsang utáni szombat volt (febr. 20-ka), ¹⁾ a gyertyát elvettem és az *uton* elrejtettem.

Miután a hölgyek és mindenki aludni ment, magam a *kis szobában* időztem ²⁾, az öreg asszony, kit magammal hoztam, nem tudott egy német szót sem, nem volt avatva a titokba, nem ismerte a házat s ott feküdt mélyen alva. Midőn nehézségeim társának megérkezett ideje hozzám jött a *kápolnán keresztül* és kopogtatott az ajtón, melyet kinyitottam s utána ismét bezártam, magához vett segítségül egy szolgát, ezt . . . híták keresznevén, s ez amannak esküdött. Elmegyek a gyertyákért s úgy találom, hogy elvesztek, megijedtem, nem tudtam mit tegyek s az ügy csak nem dugába dőlt a gyertyák miatt; azonban kissé gondolkozván elmentem s felvettem titkon az asszonyt, ki a gyertyákat adta, megmondtam neki, hogy a gyertya elveszett s hogy még sokat kell imádkoznom; ekkor más gyertyát adott, megörültem s odaadtam emberemnek, kézbesítettem a lakatokat is, melyeket újra kellett rávernie, továbbá kegyelmes asszonyomnak kis pecsétét is, melylyel is ismét be kellend pecsételnie, valamint a három a *külső ajtóhoz* ³⁾ tartozó kulcsot is. S ő levette a kendőt és pecsétet, melyet ide tett volt a várnagy, felnyitotta az ajtót s bement segédével s dolgozott a többi lakaton úgy, hogy az ütés és reszelés nagyon meghalatszott. A várnagy őrsége és neje ez éjjel igen ébren volt az ide fordított gond miatt, mégis a mindenható isten bedugta fülöket, hogy senki mit sem hallott; de én mindent jól hallottam a mütét alatt félttem és aggódtam, nagy ajtatossággal letérdeltem és majd istenhez majd a boldogságos szűzhez fohászkodtam, hogy engem és társamat segítsen. Féltem lelkemet és életemet és kértem istenemet, hogy, ha ellene török s azért el kellene kárhozatnom, vagy ha ebből kár háromlanék az országra és népre könyörüljön lelkemen és hagyjon elébb itt meghalnom.

Midőn így imádkoztam, nagy pánczélos zaj és zörgés támadt *azon ajtó mellett*, melyen *segédelemet* hozzám bocsátottam s úgy tetszett mintha az ajtót felnyítnák. Megijedtem, felemelkedtem, s meg akartam inteni segédeimet, hogy szünjék meg a munkát, de meg-gondolám jó lesz mégis elébb az ajtóhoz menni, megtettem s mire oda jöttem vége volt a

¹⁾ K. szerint der nags sambstag nach aller mann faschang tag, mely a kiadó számítása szerint 1441-ben februar 20-kára esett.

²⁾ „da belaib ich in der Klain stuben“: a „belaib“ szót fordítva időzés nem pedig maradás értelemmel, az előbbi mindennapi levén a középkorban; míg a maradási értelem itt alig bír valószínűséggel; mert ha Kottannerné a gyanút el akarta hártani magától, nem maradhatott a korona kamrával közlekedő hölgy szobában, hanem innen el kellett távoznia s hogy tette kiviláglik abból is, miként a gyertyát távozásakor saját szobájába, vagy annak előszobájába (die klain stuben) az *uton* elrejtette: „und nam die Kerczen und parig die *am weg*“; Végre, ha Kottannerné a hölgy szobában maradt, hogy jöhetett hozzá segéde a kápolnán keresztül? „do kam der do mit mir was in den nöten durch die kapelle an die tuer, und klokchat an.“

³⁾ Itt nincs kifejezve nyiltan, vajjon K. a külső ajtó alatt azon ajtót érti-e, mely az udvarról vezetett a korona kamra előszobájába; általán ezen ajtó a kéziratban schol sincs határozottan megemlítve. Egyébiránt úgy hiszem, hogy itt csak is ezen ajtót kell értenünk; mert nem tehetni fel, hogy a segéd azon szobán ment volna keresztül, hol az udvari hölgyek már ágyukban aludtak.

zajnak és senkit sem láttam, s azért hittem, hogy kísértet volt, folytattam tehát imádságomat és a bold. szűznek mezít-lábos bucsújárását ígértem Mariaczellbe és míg a bucsújárás nem teszem nem fogok szombat éjjel pehelyben hálni és fogok minden szombat éjjel, míg élek, a boldogs. szűzhez különösen imádsággal fohászolni, s megköszönöm minden kegyelmét s megkérem hogy érettem köszönje meg fiának szeretett urunk Krisztus Jézusnak minden irántam való nagy kegyelmét, melyet oly látszólag rajtam mívelt. S midőn még így imádkoztam ismét úgy tetszett, mintha nagy zaj és pánczélosoktól jövő csörömpölés volna a hölgy e szobába viselő igazi (der rechte Eingang) ajtón. Annyira megijedtem, hogy reszkedni és izadni kezdtem, azt gondoltam, hogy nem kísértet, hanem hogy *még én a kápolna ajtaja mellett állottam ök körülmentek*, nem tudtam mit tegyek, lestem vajjon nem hallom-e a leányokat, de nem hallottam senkit; *akkor csendesen (gemehleich) le mentem a lépcsőcskén*, keresztül a *leányok szobáján a hölgyek szobájához vezető ajtóhoz*, s midőn mit se hallottam többé megörültem s hálát adtam az istennek s ismét folytattam fohászkozásomat s azt hittem az ördög mívelte, hogy szándékunkat megghiúsíthassa.

Felkeltem s a *boltozatba* akartam menni látandó mit mívelnek, azonban élembe jött emberem, jelentvén vigan legyek, sikerült, lereszelték az ajtó lakatait, de a tok lakatai oly erősek, hogy nem képesek lereszelni, s így a tokot égetni kell, mi nagy tűzt fogna okozni; miért is nagyon aggódtam, ne hogy észre vegyék a várban, de ettől is az ur isten megőrzött.

Miután így a szent korona megszabadult mindenütt ismét bezártuk az ajtókat és a feltöröttök helyett más lakatokat alkalmaztunk és rá nyomtuk kegyelmes asszonyom pecsétét, becsuktuk a *külső ajtót* is, és rá tettük a kendőt pecsétével úgy mint azt találtuk s mint rá tette volt a várnagy, én pedig a reszelőt bedobtam az árnyékszékre, mely a hölgyek lakában vagyon, ott a reszelőt, ha feltörik, majd megtalálják bizonyítványul (zu einem Wahrzeichen). A szent koronát kivittük a kápolnán keresztül, ¹⁾ melyben nyugszik sz. Erzsébet ¹⁾ s melynek tartozom, fogadásam szerint, én Kottanner Illona, miseruhával és oltár kendővel, ezt majd megadja kegyelmes uram László király.

Segédem pedig elővett egy vörösbársony vánkost, kiszedte abból tollának részét, betette a szent koronát a vánkosba, s az utóbbit összevarta ismét.

Közben megviradt a hölgyek és mindenki felkelt és utnak kellett indulnunk. A hölgyek szolgálatára vén asszony volt rendelve, erre nézve kegyelmes asszonyom elrendelte, hogy kifizessük és hátra hagyjuk, hadd menjen Budára; miután ki lett fizetve hozám jött mondván, miként furesa dolgot látott a kemencze előtt feküdni s nem tudja micsoda lett volna, megijedtem; mert értettem, hogy ez része volt a korona tokjának s kibeszéltem neki mint legjobban tudtam s titkon a kemenczéhez mentem s az ott talált darabokat bedobtam a tűzbe, az asszonyt pedig elvittem magammal, mint mindnyájan elcsodálkoztak, mire mondtam, hogy erről majd én felelek, adományt akartam kérni asszonyomtól, s azt később megtettem is.

Mihelyest a hölgyek és az udvari kíséret készek voltak az utra, az, ki gondaimat osztotta elővette a vánkost, melybe a szent korona be volt varva és átadta szolgájának, ki őt segítette, hogy vigye ki a házból a szánra, melyen én voltam menendő vele; ekkor

¹⁾ Ez ismét arra mutat, hogy Kottannerné szobája közlekedett a kápolnával.

²⁾ Mint a kiadó helyesen megjegyzi, itt magyarországi Sz.-Erzsébetnek csak valamely kisebb ereklyéjét őrizhetik; mert maga a szent Marburgban van eltemetve.

a jó ficzkó vállára vette a vánkost, s mellette ócska tehénbőrt, melynek hosszú farkát magaután hurczolta és mindenki ránézett és nevetett.

Miután a házat elhagyva lejöttünk a városba, szeretttünk volna valamit enni, de heringnél egyebet nem találtunk, ebből ettünk egy keveset és akkor épen a misét olvasták miből kitetszett, hogy a nap jókora előhaladt volt s mégis az nap Visegrádról Komáromba kellett érnünk, mint megtörtént is, ámbár odáig tizenkét mértföldnyi a távolság. És mikor utra kellett indulnunk, utána néztem a vánkos sarkának ne hogy a szent koronára üljek. Hálát adtam isten kegyelmének és mégis mindig megfordultam vajjon nem jönnek-e utánunk, aggodalmam nem szűnt meg és sokat gondoltam csodálkozván azon mit isten mívelt és még mívelni akar; mert egész tartózkodásom alatt a várban, nem volt nyugalmas éjem, a rám bízott ügy fontossága miatt volt sok nehéz álmom, kivált egy éjjel mikor úgy tetszett, mintha egy asszony a falon keresztül ment volna a boltozatba s kivette volna a szent koronát: megijedtem felkeltem s magamhoz vevén Dackpekin nevű hölgyet a boltozathoz elmentünk de ezt úgy találtuk, mint elhagytam; ekkor Dachpekin így szólt hozzám: „nem csoda hogy nem tudsz aludni, mikor oly fontos dolgokat rád bízta“*), ezzel ismét nyugodni mentünk, mind ez eszembe jutott az uton. Mint oda érkeztünk, hol ebédelni akartunk, a jó czimbora a gondjába ajánlott vánkost levette elvitte az ebédlőbe és letette előttem a szemközti asztalra, hogy láthassan az egész ebéd alatt. Miután az ebédet elvégeztük a jó czimbora a vánkost ismét fogta és feltette a szánra, mint ezelőtt volt s így tovább kocsikáztunk az éj besötétedéséig, mikor a Dunához értünk. ezen még jég volt, hanem ide s tova vékony úgy, midőn a jégre jöttünk a folyó közepén a hölgyek kocsija beszakadt és felfordult s volt nagy sikóltás, nem láttuk egymást, nagyon megijedtem hogy a szent koronával együtt a Dunába fuladunk, azonban az isten megsegített, senki sem jutott a jég alá, csak néhány más tárgy leesett a vízbe és jutott a jég alá. Ekkor a szilesiai hercegnőt és a legnagyobb hölgyeket felvettem szánomra s így, istennek segítségével átjöttünk mindnyájan a jégen.

És midőn elértük Komáromot és a házat, az, ki velem együtt kijutott az aggodalomból, fogta a vánkost a szent koronával és elvitte biztos helyére. És midőn bementem a szobába kegyelmes asszonyomhoz, a nemes királyné szépen fogadott, ki tudta, hogy isten segítségével jó hírnök voltam, de az isten segítségével csodáit és jegyeit, melyek mutatkoztak, nem jutottak soha tudomására és meghalt a nélkül, hogy megtudta volna; mert nem eshetik meg, miként oly sokáig egyedül lehettem vele, hogy a történet kezdetétől végig elbeszélhettem volna; mivel sokáig nem maradtunk együtt. Úgy szintén nem kérdezhetem meg azt sem, ki gondaimban osztakozott, vajjon nem járt-e úgy mint én az alatt, míg a boltban volt; mert ő nem igen tudott németül én meg nem bíztam senkibe, ki tolmácsunk lehetett volna.“

Eddig Kottannerné a korona orzásra nézve; emlékezetességei további részében elbeszéli László királynak születését, koronázását Székes-Fehérvárott és menekülését Sopronba, hol iratának vége szakad.

*) Ebből kitetszik, hogy a titokba a hölgyek is be voltak avatva, miből ismét világos, miért nem mozdultak a tőzsomszédságukban levő nagy reszelési és kalapácsolási zajra; de kitetszik másrészt az is, hogy Kottannerné orzását mindjárt az nap, melyen a várba felment, nem követte el; ha csak álmotalanságát nem kell visszavinni a királyné első felszólításáig. De nem csak a hölgyek, hanem alkalmasint a várnagy is be volt a titokba avatva, s hihetőleg csak a gyanu eltávolításáért tette látszólag amaz intézkedéseket, melyekről Kottannerné fentebb szólott.

2. A visegrádi korona-bolt és a királyi lakosztály elrendezése.

A helyiségek megnevezésére Kottannerné négy német szót használ „Zimmer, Gemach, Stube és Kammer“¹⁾ és e négy szót csak ritkán cseréli fel egymással; a magyarban csak a „kamrát, szobát és lakot“ találván a felcserélést nem kerülhettem el; azonban egyes lakhelyek a piéce-k oly pontosan vannak elválasztva egymástól, hogy itt zavart okozó felcseréléstől alig tarthatunk.

Fontosabb ennél a Kottannernénál előforduló lakhelyek megegyeztetése s felismerése a fellegvár romjainak alaptervén; s itt mindenképp följött nevezetes, hogy ez elbeszélésben, kivéve Kottannerné szobáját, a lakott helyiségek egymással szakadatlan összefüggésben vannak feltüntetve, épen úgy, mint azokat a fellegvárban valóban találjuk.

Először jó a *leányok szobája* melyen keresztül Kottannerné megyen a *hölgyek szobájába* akkor, mikor meg akarja tudni vajjon az észrevett nagy „pánczélos“ zaj nem származik-e a tolvajok felfödözéséből az éjjeli őrzőjárat által. Különben is természetes, hogy a leányok, mint alárendelt leányok szobáján kellett keresztül menni az udvari hölgyekhez, kiket amazok szolgálták.²⁾

A hölgyek szobája után jön a *korona kamra*; mert Kottannerné mondja, hogy a várnagy ajtaja elé szolgát fektetni nem akart, mivel ezt a hölgyek szobájába kellett volna fektetni.

Egyébiránt az összeköttetés a szoba és korona-kamra közt nem közvetlen; mert K. mondja, hogy a királyné ékszereit és tulajdon koronáját eltette azon kamrában, melyen átmentek a koronához. E két helyiségben feküdt ágyban a királyné, két udvari hölgyé, akkor, mikor a gyertya leesése miatt tűz támadott. Hogy pedig a királyné ágya a korona-kamrában állott, kiderül Kott. leírásából, midőn t. i. nem viteti el a tokjából kivett koronát más helyiségbe, nem viteti el a királyné koronáját sem, hanem egyenesen letéteti egymás mellé az előbbit az utóbbinak ládájába s azt mondja, hogy az ágy, melyben a királyné feküdt közel állott a két korona ládájához: „do was ich bei, darnach nomen sie die heiligen kron und saczen die in ain klaine Kisten, do stuend die ander kron auch inn, damit man die edelen kunigin auch gekront hat zu Ungern, und stuenden die zwo kron bei enander in ainer Kisten, und stuend ain pett nahent bei derselben Kisten, darauf lag die edel kuniginn mit swerer puerd, und lagen bei Ir zwo junkchfrawn in demselben gemach die ain hies Barbara, die was eins ungrischen herren tochter, die ander hie die Ironacherinn“ (azaz Fronacherin, mint ezt a kiadó helyesen kiigazította.) Hogy a királyné ágyban feküdt a főurak jelenlétében, ezt a teherben levő nőnek uti fáradalmaiból magyarázhatjuk.

Következik a korona-kamra után a *kápolna*; hogy ez más oldalon összefüggött a korona-kamrával kitetszik; mert a kézbe kerített koronát a kápolnán keresztül vitték ki: „und die heiligen kron die trueg man dureh die Kapellen aus.“

Következik *Kottannerné szobája*, melyben, mint mondja, a gondjára bízott négy éves Erzsébet hercegnővel együtt lakott; ez ismét összefüggött a kápolnával; mert K. írja, hogy segéde a kápolnán keresztül jött hozzá: „do kam der do mit mir was in den öten

¹⁾ A régi „Kaemenate“ Kottannernénél nem fordul elő.

²⁾ Meg kell jegyezni, hogy ezen elrendezést Erzsébet királyné alkalmasint özvegysege alatt hozta be; ha király volt és a fellegvárban időzött a leányok és a hölgyek szobáját hihetőleg férfi kísérete foglalta el.

durch die Kapelln an die tuer, und klokhath an, do tet ich jm auf, und slos nach jm wider zue;“ de hogy más oldalán ezen szoba nem közlekedett a leányok vagy hölgyek szobájával ez a leírás több helyeiből világos, nevezetesen abból is, hogy K. az először vett gyertyákat az úton, azaz, mikor szobájába ment, az udvaron rejtette el: „und nam die Kerzen und parig die am weg“ és tovább: „und ich ge da hin und wil jm die Kerzen pringen do waren sie verloren“ — do bedacht ich mich und ging und weckhat die frawn haimleich auf, die mir die Kerzen het geben.“ Itt tehát járás-kelestől van szó, a gyertyát adó asszony hihetőleg távolabb hált azon szobától, melyben K. imádkozott.

Kottannerné szobája egyik oldalán más kis szoba volt, ebben imádkozott, ebben aludt mélyen amaz asszony, kit magával hozott: „do belaib ich in der klain stuben, und die alte fraw, dich ich mit mir gefuert het, die kund ain wort nich dewtsch, und west auch um die sachen nicht, und het auch des haus kuntschaft nicht, und lag da und slief vast.“ Ezen öreg asszonytól tehát nem volt mit félnie.

Kottannerné szobájának másik oldalán *lépcső* is volt; mert midőn a hölgyek szobájáról jövő nesz okát akarja megtudni, lépcsőn megyen le: „do gie ich gemehleich an dem stieglein abher durch der junkhfrawn Kamer an die tuer do der recht ingankch was in das frawnczimer.“

Ha már most Kottannerné elbeszélését a visegrádi fellegrárban talált királyi lakkal összehasonlítjuk: a helyiségek adott magyarázatát kifogástalannak fogjuk találni: azaz úgy van mint fentebb mondva volt:

- A. A leányok szobája.
- B. Az udvari hölgyek szobája.
- C. A korona-kamra előtti szoba.
- D. A korona-kamra (teremnek csekély területe miatt alig nevezhetjük.)
- E. A kápolna.
- F. Kottannerné lakszobája.
- G. Az ehez való előszoba.
- H. Lépcsőház.
- I. Vízfogó.
- K. A fellegrár belső udvara.
- L. Lovagterem.
- M. Mátyás király építkezése.
- N. N. Külső udvar.

Henszlmann Imre.

A pilini Leshegyen talált csontvázokról:

A Nógrád megyébe kebelezett *Pilin* községének hírneves pogánytemetőiben az 1871-diki ásatásaimat befejezendő valék: midőn próbaásatás megkísérlése végett a *Leshegy* nevű magaslatot vizsgálám át. Egyébként a fekvéséről sokat ígérő Leshegy szintén gazdag bányának mutatkozik. Munkásaim első ásonyomra ember- és állatsontokat ástak ki.

Azonban mielőtt e gazdag lelet leírásához fognék, tájékozásul a helyszíneléssel kezdem.

A pilini *Kövecses* néven ismert nagy kiterjedésű pogánytemetőnek fennsíkja, hol több helyütt a konyhahulladék-helyek fölismerhetők, délfelől a *Leshegy* nevű magaslattal végződik.

A Leshegy ősidőkben űrhelyül szolgálhatott, a miről nemcsak traditionalis neve, hanem kedvező fekvése mellett leginkább három láb vastag — köralakú — falmaradványa is szól.

Hogy azonban azon ősidők kezdetleges építési rendszeréről fogalmunk legyen, elégnék látom megemlíteni, miként itt mészszel nem építettek, hanem nedves földdel töltötték ki a kövek közeit. Tehát a cyclopsféle építési rendszert használták. *)

A Leshegy erődívenyt körfalán kívül meredeksége tette erőssé. Később ugyan a meredek hozzáférhetést a kivüle kerekességben szétterjedő négy láb magasságú konyhahulladék-réteggel töltötték be. A falmaradványt most fél ölnél vastagabban föld takarja el. Mintegy fél hold kiterjedéssel bír, messze kilátást nyújt, s a régiségeiről nevezetes várhegynek közelében fekszik. Hadászati szempontból az erődített várhegy elővédjének kellett lennie.

Október hó 29-kén, hideg és esős időben, legbegyakorlottabb munkásaimmal a Leshegyre sieték, az ásatást folytatandók ott, hol azt előtte való nap félbe hagytuk.

Hogy azonban a temetési mód élethű képét láthassam, elsőbben nagy elővigyázattal takartatám le a földet, mely még egy lábnyi vastagon fektüdt a csontváz felett.

Ebből következtetem a halottnak mélyen való eltemetését. Annyi évszázad óta egy részről sok eső és hóolvadás, más részről a földnek művelése, a földtakarót a völgy felé mindig lejebb és lejebb szorítja.

A fölfedezett sírok egymás után következő sorban ásattak föl:

*) Nem tudom, milyen nagyságu kövekből van e fal összerakva, mert a cyclops-féle falak rendszeren nagyobb kövekből vannak alkotva; a kisebb kődarabokból állókat, maceries-eknek, száraz falaknak szoktuk nevezni. Egyébiránt az efféle száraz falak nem mindig erődítményeknek részletei, és gyakran alig száz-kétszáz évesek.

Első sír. Az élte delében kimúlt harcrost pogánymódra temették el: háttas lovára ültették, s vadászebének hulláját tették melléje.¹⁾

A lovas vitéz csontvázát tekintve középstermetű és erős alkotású volt. Egészséges fogai még megvalának mind. Homloka magas, arczsontjai nem kiállóak, feje szabályos.

A ló a mi magyar fajta lovaink nagyságát közelíti meg, kosorrú, fogai után ítélve hatodik életévét nem töltötte be egészen.

Végül a vadászeb, mely a lovas jobb oldalánál — fejét első lábai közé téve — leshelyzetben feküdt, mostani vadászkutyáinknál valamivel kisebb lehetett.

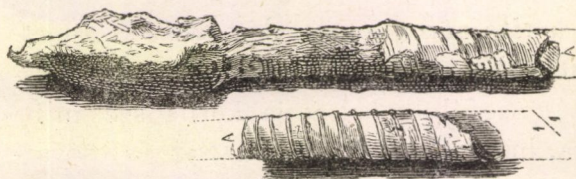
A lovas előtestével a ló elejére nehezedvén, fejeik egymást érték.

Oldala mellett egyenes- és körvonalzatokkal czifrázott másfél újni széles és egy láb hosszú csontlemezek feküdtek, alkalmasint harci tegezének falai, az egymás mellett talált hat nyílcsúcs pedig egyedüli támadó fegyverzetét képezte. Emez utóbb fölhozottak érdekességét leginkább emelte ez, hogy nyilfavesszeik nem porlódván szét, világosan kivehető vala rajtok a vékony bórszj is, melylyel ilyeket azidétt bevonni szokás volt. (1 ábra).

Ellenben a véd fegyverzetet nem oly jókarban találtam. Lehet, hogy a könnyebb kezelhetés végett puhafából készült paizsnak fáját hamarabb őrlé meg az idő foga, miután a fának csak széthullt porát szedhetém föl, vegyesen azon kisebb és nagyobb vastörredékekkel, melyek a kézvért maradványainak tekintendők.

E vastárgyak közül a még faporról betapadt lapos és kerek csavarokon kívül azon vaspántot említem meg, melynek közepe mintegy negyed részben felebb emelkedvén oldalainál, alól a két végén alkalmazott csavarok valami fatárgy megerősítésére szolgáltak. (2. ábra.)

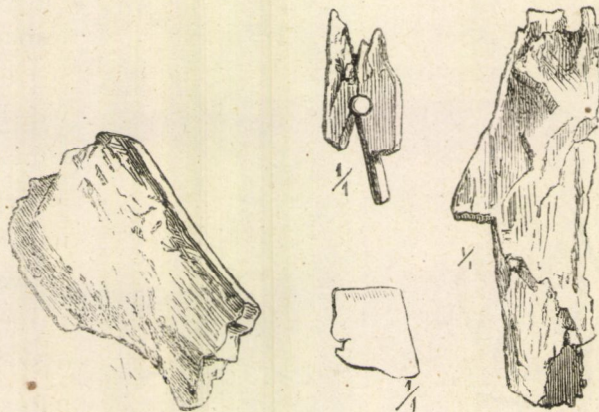
Különösen érdekesek a lelt csontmaradványok; előlapjaik vörösre kifestvék, melyeken forrasztott vasékeségek láthatók, hogy ezek miféle eszköznek kiegészítő részei lehettek, nem tudhatjuk; valamint azon 7^{mm} hosszúságú bronzszögecskék is figyelmet érdemlenek, melyek ugyan ily csontlemezek közé verve találtattak, minthogy pedig egész hegyükig faporról behintvék, bizonyítják azt, hogy őseink czifrázott csontlemezekkel díszíték föl fából készült tárgyaikat. (3. ábra).



1. ábra.



2. ábra.



3. ábra.

¹⁾ E két hű állat közül — a mint alább látni fogjuk — ló mind az öt sírban, kutya két sírban fordult elő.

E váz mellett egy 5'' hosszúságú fanyelű vaskést (4. ábra) s lábánál két kengyelvasat találánk. Hasonló kengyelek fordulnak elő a többi sírfészkekben is.



4. ábra.



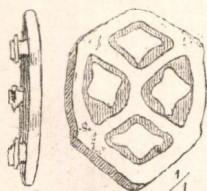
5. ábra.

Három aranylemez és fehér hullámok közt vörös körvonalzatokkal diszített átláthatlan fekete üveggyöngy (5. ábra), miután koponyáján felül találtatának, alighanem fővegének diszítésére szolgáltak.

Úgy látszik azonban, hogy e lovas vitéz saját öltözeténél több gondot fordított lovára. Vastag bőrből készült szerszámjának foszlányait látni lehet, melyen egykor ezüst ékességek ragyogtak. Eme ezüst boglárók homorú részei kivétel nélkül megaranyozták, a mi tűz által történt és a mai ötvösségnek is díszére válnék. A czifrázatoknak bőrre való alkalmazására kiváló gondot fordítottak. Valamint azokat a bőrre nem szögezték föl egyszerű szögekkel, úgy fonallal nem varták reá, hanem alsó lapjaikra a mint megkivántatott a kisebbeknél kevesebb, a nagyobbaknál több ezüst csavaros szögecskét alkalmaztak, melyek azután a bőrön alúl apró négyszögű csavarlemezekkel voltak megerősítendőek.

A hatszögű paizs alakú boglárából tizenkét darabot lelénk, melyeknek ötvegye kivétel nélkül rézből és ezüsből készült. Szegély szalagjának széle behajtott. A négy oldalszögből kiinduló sima és keskeny szalagok a paizs központjában egyesülvén: négy mező támad; a felső és alsó szög s a két szalag közepéből, mindegyik mezőben egy-egy domború ferdény alakul. Efféle boglárókból harcrosunk mindenik szemüregében egy-egy példány találtatik. Hosszuk 1'''. Alsó lapjukon három csavaros szögön három csavarlemez (6. ábra).

Ezekhez czifrázott és nagyságra hasonlóak a nyolcszögű boglárók, melyek két szöglettel többel bírván amazoknál, kerekdedebb alakot nyertek. Alsó lapjukon négy csavaros szöget és csavarlemezt látunk (7. ábra).



6. ábra.



7. ábra.



8. ábra.

Következik ezek után két szintén ezüsből készült díszes pánt. Ékítménye: három szögéből eredő kettős horog, mely alatt kétszeri ismétlésben a fölül hármassal levéllel diszített horogékeség látható. Szegélyszalag futja körül, szélein be van hajtván, hátlapján öt csavaros szög- és csavarlemezzel. Eme pántok mindig párosan fordulnak elő, egymással szemközt, mi a bőr hajlékonyságának akadályul nem szolgálhatott. Hosszuk 2'' 1''', szélességük 8'' (8. ábra). A mint e sír fölbontásával elkészülénk, s a lelet pontos és lelkiismeretes összeírása jegyzőkönyvbe jöve, az ásatást folytathatók.

Miután pedig néhány percnyi munka után az imént leirt sírból egy öl távolságra a földnek hullák által okozott zsírosabb minősége ismét szemembe tűnt vala, elővigyázatra intém munkásaimat, s csakhamar ki is bontakozék a

Második sír. Már ekkor jelen volt Skorovszki, a vidéken lakó, tudományosan kiképzett főorvos, kit szakismereténél fogva a csontvázak megvizsgálására fölkérendő valék.

E sírban nő feküdt.

A legszebb korában elhúnyt, még huszadik életévét meg nem haladó némbert pogány szokás szerint paripájával s vadászebével temették el. Termete alacsony; csontjai erősek; koponyája oly correct alkotású, hogy nem tudtuk eléggé csodálni; ép fogai megvalának mind, s állkapczáiban gyöngyök gyanánt fehérlének.

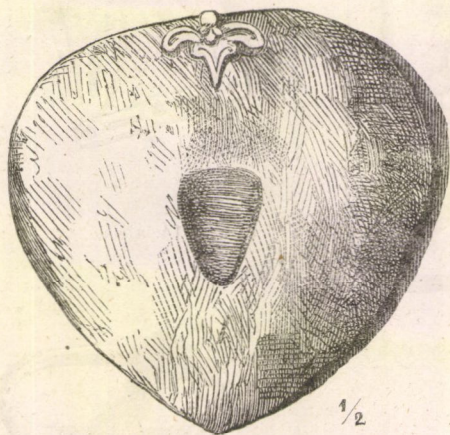
A ló vázát vizsgálat alá vévén, meggyőződénk, hogy kinulta előtt utolsó csikófogat változtatá, tizenötödfél maroknál nem volt nagyobb s hajlott orresontja által tűnt föl.

A mi a kutyát illeti, azt vadászebeinkhez leghasonlóbbnak találtuk.

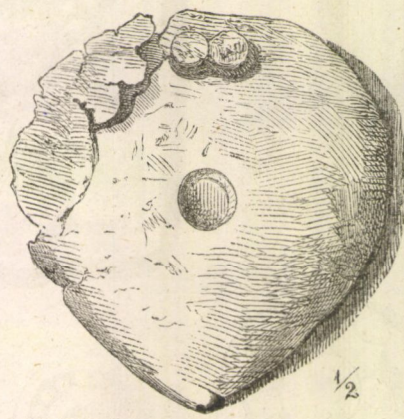
E sírban fegyverfélét nem lelénk, hanem annál több pipere tárgyat. Különb e lovas nőt a vele talált számtalan beces műemlék után ítélve, a pogány idők gazdagabbjai s előbbkelői közé sorozhatjuk. Egyedül lószerszáma földiszítésére közel három fontot nyomó ezüst ékítményeket használt, melyek közül első sorban említendők a paripa szügyénel fekvő sallangok. Mindkettő szív alakú, kerekességüket elvesztették azáltal, hogy ékességeik irányában meghegyeztettek. Mindkettőnél az aranyozott homorú czifraszág, a hátlapon domborút mutat. A nagyobb sallang közepét aranyozott homorú szív ékesíti, a szív felett domború alakban virágékesség látható; a virágékesség hátlapján három csavar a szerszám megerősítésére szolgált; virágékességétől hegyéig való hossza 3'' 10''' (9. ábra). A másik sallang valamivel kisebb, közepe táján, homorú alakban kerek aranyzás, e felett két szögfej ékesség, hátlapján két csavaros szög és csavarlemez, hossza 3'' 3''' (10. ábra).

Különb e díszes lószerszám fölczifrázására még más érdekes ezüst tárgyak is szolgáltak, ugyanis:

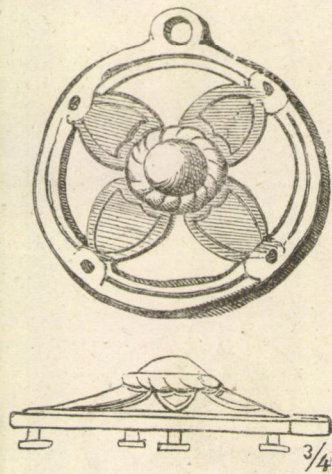
Nagyobb boglár, számra hét. Alsó lapján négy csavaros szög és csavarlemez van; czifrázatja egyszerű, de izletes, domború alakban, négylevelű rózsa, a levelek a szintén domború szegélyszalagig érnek, minden levélben kis paizs jelezve, a négy levél közti üres térség mélyedése aranyos, a szegélyszalag közepén szakadozott karczvonala látható, mely a levélhegyeknél megszakad és mélyedékes pontban jelentkezik; fölül a szegélyszalagból kiálló karika vagyon, melyen fonadék húzható át. Átmérője 1'' 11''' (11. ábra).



9. ábra.

 $\frac{1}{2}$ 

10. ábra.

 $\frac{1}{2}$ 

11. ábra.

 $\frac{3}{4}$

Hasonló boglár kettő, azon különbséggel, hogy valamivel kisebbek és fölül karikájuk nincs; czifrázatjukban is jelentéktelen eltérések mutatkoznak, a mennyiből ezek-

nél a levelek hegyesebbek s a paizs-féle karczvonala bennök hiányzik, a szegélyszalag pedig nyolcz helyen szakad meg. Átmérőjük 1" 9'" és 1" 6'" (12. ábra).

Nagyobb pánt két darab, belül gyöngykoszoruzott virág négy hosszas levéllel, a levelek szögletekbe huzódnak, az emelkedett szegélyszalag négy oldalának közepén egy-egy dombordad kerekesség látszik, két átellenes aranyos mezőben szívékesség; a szegélyszalag külső része behajtvá, és alsó lapján négy csavaros szög és csavarlemez van. Hossza 2" 5'", szélessége 1" 5'" (13. ábra).

Kisebb pánt négy darab, hasonló előbbiekhöz azon különbséggel, hogy a virágnak nincs gyöngykoszorúja, a levelek középben hasítva vannak, a szegélyszalag fölváltva karczvonalaok és pontozatokból áll. Hossza 1" 6'" szélessége 10'" (14. ábra).

Tizenhárom kerek boglár, ékítménye az előbbiekéhez hasonló: virág négy levéllel; szegélyszalagja belül csipkézett, kívül lehajtott. Átmérője 1" (15. ábra).

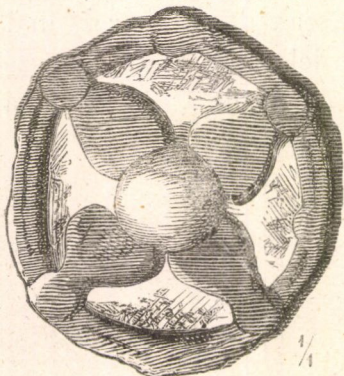
Megjegyzendő, hogy mindezeknél a homorú részek aranyozvák.

Találtunk ezeken kívül aranyzatlan boglárokat is, számra harminczkét darabot, melyek az imént leirtaktól csak annyiban különböznek, hogy azoknál négy, ezeknél három szírmu virágéesség látható; szegélyszalagjuk belső része csipkézve van, hátlapjukon három csavaros szög és csavarlemez. Átmérőjük 1". (16. ábra).

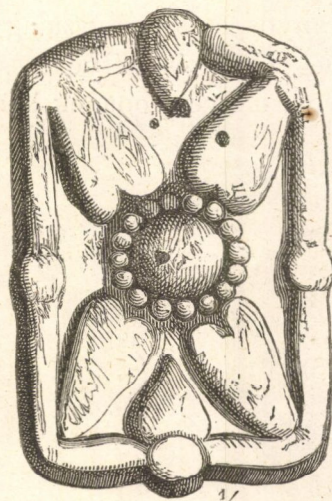
Ezeknél sokkal kisebbek, csaknem felényi nagyságúak, a kerek alakú boglárok, számra kilencz; melyeket közepén átlukasztottak s az ürt alúl vékony lemezzel takarták be; alsó széleiken három csavaros szög és lemez van; czifrázatjuk domború pontozatok két körszalag közt. Átmérőjük 7'" (17. ábra).

Nyolczvanöt darab apró pitykét is lelénk. Egy ily pitykének az átmérője 3"'. Alúl csavaros szög és csavarlemez. (18. ábra.)

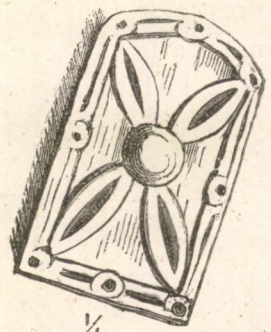
Továbbá egy csinos bronz csat is találtatott, mely hosszas négyszöget, alúl felül hosszas kerekseget mutat, az ezeket elkülönítő, de egyszersmind összefoglaló huzalból pedig a vaskapocs megy ki. (19. ábra)



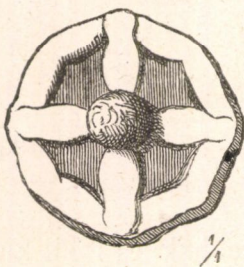
12. ábra.



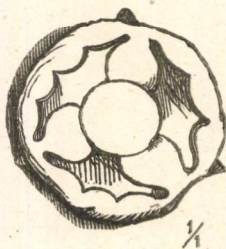
13. ábra.



14. ábra.



15. ábra.



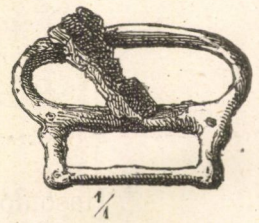
16. ábra.



17. ábra.



18. ábra.



19. ábra.

Volt e sírban egy kis vaskés is, melynek hossza 3" 2'" (20. ábra), továbbá egy úgy nevezett csikózabla és két kengyel. A kengyelvasak oly szép és izletes alakúak, hogy ezeknél mai nap sem készítenek izletesebbeket; alúl, a külső részen két hullámos hajlás van, belső része a lábhoz idomított. Magassága 5" 3'"¹⁾ (21. ábra).

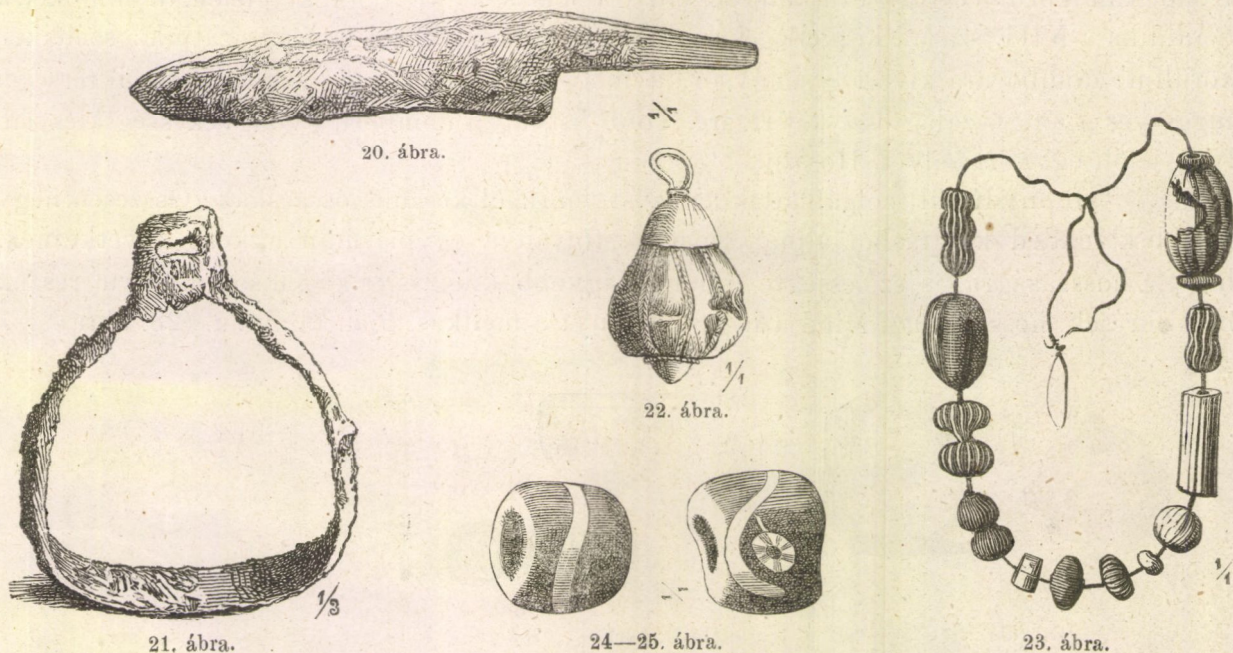
Ezek elősorolása után a valódi női piperetárgyakra térek.

A koponya mind két oldalánál byzanti művészetű arany függők heverték, körte alakúak, több lemezből készültek. Ékítmény nélküli felső vékonyuló részeiken kapocs; czifrázatjuk egyenlő távolra egymástól függélyesen lefutó nyolcz szalag-, szögleteket képező apró vonalakkal ékítve, alúl gyöngykoszorúzott kis félgömb. Belső részük üres, hosszuk a kapocs betudásával 1" (22. ábra.)

A nő nyakát különféle nagyságú, alaku és színű üveggyöngyök ékítették. Úgy látszik azonban, hogy e füzér rövidségénél fogva csak a nyak elejét érte be. Két végén a belül üres, gerezdelt hengerű ezüstgömbök szolgáltak csatúl. A húsz keleti gyöngyön kívül a többi üveggyöngy, és színre nézve leginkább sárga, azután következik a kék, úgy a lila-, fehér, zöld és fekete.

Feketék vékony fehér vonalzatokkal gyéren fordulnak elő. Leginkább kaskásak, gömbölyűek és lencse alakúak. A hetven gyöngy közül három hármast és tizenegy kettőst volt. (23. ábra).

Föltünőbb ezeknél a két nagy fehér erezetű fekete gyöngy, átláthatlan üvegolvadékból; egyiken fehér és vörös vonalzatú három kör látható, a fej felső részén találván, hajéknek gyanítom. (24—25. ábra).



Jobb kezéhez egy gyűrű, ezüst lemezből volt letéve, fölül akként behajtvva, hogy a benne lévő kék színű zománcczal bevont üvegalap kereszt alakot mutasson; oldalt a négy behajtásnál ugyanannyi kidúdorodó ezüstgyöngy látszik.

¹⁾ A benei pusztán fölfedezett híres csontváz mellett, kin a hajdankor azon nevezetes sebész mütéte történt, hogy a koponyacsont hiányát ezüstlemezrel pótolták ki, s az illető e veszélyes, de szerencsés mütét után (a csont behégedését tekintve) még éveket élt: ezekhez hasonló kengyelvasak fordultak elő.

A gyűrű két külön részből áll, a sajátképeni karikából és az üvegpastát elfedő felső részből. A hol a karika fölül megszélesedik ott a lemez egybe hajtva kettős szögecskével van erősítve. A felső rész is lemezből készült, mely az aljhoz idomítaték, gyöngyékességénél pedig összeforrasztatott. Felső végéből átellenes négy helyütt kerekesség vágatván ki, négy kiugrás támadt, melyek behajtva, a gyűrűnek említettem kereszt alakját adták. A kék pastaanyag, valamikor egész gyöngy lehete, mely eltörvén, gyűrű ékességül használtaték föl. (26. ábra).

De mind ezeket fölülmúlja, valamennyi fölé helyezem az ó-görög fölírású ezüstgombot. Amulette gyanánt nyakékül szolgált. Fél gömböt képez, belül kőkeménységű fehér gyurmával kitöltve. Felső karikája letört. Czifrázatja: fölülről lefelé szélesedő egymást föl váltva lefutó nyolcz tojás- és nyolcz bottagból áll. Lapján négy sorban a görögbetűs fölírás van, melynek tartalmát azonban fájdalom jelesebb régészeink sem tudták eddigelé megfejteni. (27. ábra).

Végül megemlítendő azon két darab ezüstérem is, mely meghatározás végett Rómerhez küldettvén, általa Ludovicus Piusénak ismertetett föl. Körirata: LVDOVICVS IMP.)(XPIANA = Christiana Religio. Rómer a szirony ette érmek megfejtése által kiváló szolgálatot tőn, a mennyiből a sírok korának meghatározására lényegesen befolyt.

Közel, alig egy öl távolságra ezen felettébb érdekes sírtól, fedezém föl a *harmadik esontvázat*, mely azonban már annyira elsenyvedt állapotban volt, hogy róla kimerítő tudósítást alig adhatunk.

A megholt mellé rakott női pipere-tárgyak után itélve, e sírba némbertemették. Koponyája körül vékony ezüstlemezekből oly paizs alakú függőket lelék, a minőket a heraldika a XIII. század kezdetleges és legrégebb alakjával jelez. Czifrázatjuk: széleiken körül futó domborúra kivert gyöngysor, a mely közt levő tiszta s emelkedettebb térséget függélyes gyöngyszalag oszt két részre. Több helyütt a domboru gyöngyékesség kiesvén; lyuk jelöli egykori helyét. Hosszuk 1" 3".

Öltönydíszül szolgálhattak az ezüst lemezből készült rózsácskák. Összesen négy kisebb kerekded kiugrásból állnak, melyek föl váltva egymásután akként következnek, hogy a hosszúságra és szélességre mindig nagyobb kiugrás esik. Külső domború részük belül üresek, hosszuk 9". Mind a négy példányt a mellkas táján találtam. (28. ábra).



1/4



26. ábra.



1/4



1/4

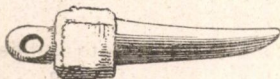
27. ábra.



1/4

28. ábra.

Valamint a négy helyütt mesterségesen átlyukasztott két Ludovicus Pius-féle érmet is öltönyéknek tartom.



29. ábra.

Közvetlen a váz mellett igen érdekes amulettet találánk: vasba foglalt — carcharias — czápa fogat. A szépen zománczolt hal fog négyszögű vasfoglaltványa fölött karika emelkedik. Hossza 1" 4". (29. ábra).

Úgy látszik azonban, hogy e sír nagyobb részét földül-

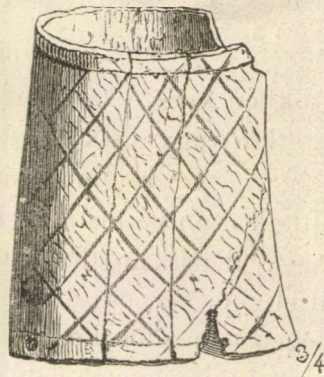
ták; mert a csontok össze-vissza heverték egymáson, nagyobb értékű tárgyaiktól aligha nem megfosztva. A csontváz mellett szerszámcszifraságokat nem lehet találni.

Közvetlen e sír mellett bontakozék ki a *negyedik és ötödik sír*.

Ezekben férfiak feküdtek, közel egymáshoz. De fájdalom ezek is félig elpusztult síroknak bizonyultak be, a mennyiben a csontok széthányva kincseiktől kifosztvák. A harci lovakon nem volt ékesség s egyik harcosnak a feje hiányzott.

E sírokból napfényre került összes tárgyak közül leginkább figyelemre méltó a lábszárcsontból készült s valamikor bőrnek vagy fának szolgáló külső boríték. A csontnak külső keményebb részéből készült. Magassága 2'', keresztmetszete átmérőjt fölül 17'', alul 2'' és 19''. Rovátkolás által ostáblacszifrázattal díszítették föl, az ostáblákat pedig rézsutos vonalakkal töltötték ki. Alul négy helyen mesterségesen átlukasztották. Megvagyok győződve, hogy e csontboríték tegezdzisz lehetett. (30. ábra.)

Különböleg ferdény alakú nyilcsúcsok-, kis vaskések- és kengyelvasakon kívül egyebet nem találhatunk. Annyit azonban mégis következtetnünk lehet, hogy e lovas vitézek fegyverei nyilcsúcsokból álltanak, melyeknek hegyesre nyújtott aljait fába illesztették. (31. ábra.)



30. ábra.

Minthogy pedig egyrészt sürgős teendőm, másrészt az előre haladt hideg és zord idő, a munka befejezésére késztetének, a Leshegy teljes fölsátását kedvezőbb időszakra halasztám.

* * *

Említés nélkül nem hagyhatom, hogy a *Leshegyet* környező konyhahulladékhegyek közt is temérdek érdekes tárgy található. Ezek leginkább kő-, csont- és agyagból készült házi eszközök és gyermekjátékok.

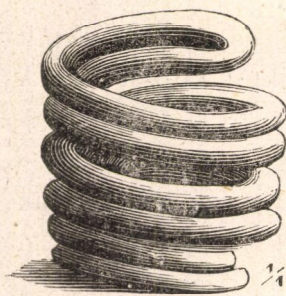
A házi eszközök közül megemlíteném a csontból faragott tűfélék, melyekre leginkább a medvetalp középsőcsontjait használták, bordacsontokból simítókat készítettek, szarvasagancsból kalapácsokat és vésűket. Lábszárcsontokból vannak a tegezfalak, kőből amulettek és vésűféle eszközök. Agyagból készült edényeiket összetört állapotban hamu és szén közt találtuk. De legsajátságosabbak azon különféle apróságok, melyek egyedül gyermekek időtöltésére játékszerűül szolgálhattak. Ilyenek például a napon szárított diónyi nagyságú edénykék, a sípféle eszközök és agyagállatkák. E legutóbbiak kemenczéiben égettetvén ki, leginkább házi állatokat képviselnek: kutyát, lovat, juhot és sertést. Hogy pedig zsinigre függeszthetők legyenek, nagy részben orrukat vagy szemüket szúrták keresztül.



31. ábra.

Érdekes vala a tizennyolcz császári arany nehézségű tekerces aranygyűrű, mely szintén a konyhahulladékok (vagy a hulla égetési maradéka?) közt találtaték.

A 18" hosszú és 1 1/2" vastag aranyfonalat meghajtván, középbén, mindaddig tekereszték, míg gyűrűalakot nem kapot. (32. ábra).



32. ábra.

Egyébként ide tartozik azon fölvilágosító körülmény is, mely szerint a nevezett konyhahulladék helyeken a házi állatokon kívül, nagy mennyiségű őz-, szarvas- és medvecsont találtatik. A miből viszont következtethetjük, hogy akkoron rengeteg erdőségek borították el az egész vidéket, magasabb helyeit lakásúl és temetőül használták, az alanti völgyeket pedig beláthatlan tavak lepték el.

A lelet hí leírása folytán megállapodhatunk a következőkben: e sírokban oly nép halottjait látjuk magunk előtt, a kik éltökben kiváló szeretettel lovaik iránt, pogányok voltak, s mint kóbor és rabló nép nyughatatlan vágyaik kielégítése végett, szomszéd országokba rabolni jártak.

Ezek támogatására felhozom, hogy úgy a férfi- mint a nőnemből valók még kimúltok után is, mint legkedvesebb visszaemlékezésül harci lovaikkal temetettek el; pogány vallásuk mellett elég fölhozni azt, hogy az állatokkal való temetkezés a keresztény hittal nem fér össze; végül kóbor és rabló természetökről a nálok talált sok jellegű és idegen nemzetek készítette tárgyak adnak legfölvilágosítóbb bizonytságot, például, a nőnél talált Ludovicus Pius-féle pénz, byzanti munkájú fülbevalói s ó-görög fölírású gombja. Ellenben az ezüst-művezeteket belhoni gyártmányoknak mondhatjuk.

Miután végül az érmek szolgálnak legtöbb fölvilágosításúl, eme sírok korát közelítőleg meghatározhatjuk. Mint már említém, sírúregeinkben Ludovicus Pius-féle érmek találtatának, Ludovicus Piustól pedig tudjuk azt, hogy 814—840-ig uralkodott, s mivel elvégre Nagy Károly 795-ben győzte le az avarokat, s a magyarok 887-ben jöttek be hazánkba: e csontvázaak vagy avarokéi vagy magyar őseinké az Árpádok idejéből.

Részemről a magyar vezérek idejét gondolnám, és pedig leginkább azért, mert a sírok nem annyira legyőzött és leigázott, mint inkább győztes és hatalmas néptől látszanak származni. Igaz ugyan, hogy az avarok leigáztatásuk után nagyrészbén letelepedve maradtak hazánkban, de nyomott anyagi helyzetük miatt harci szellemükből sokat vesztek, s temetkezési helyet a fentebbi okok alapján inkább akkor mondhatnók tőlök származottnak, ha e sírok régibb idő nyomait viselnék.

Ellenben a kalandos életű magyarok mellett szól a tárgyak sokfélesége, mint oly népektől eredők, kik ellen háborút viseltek, továbbá a temetkezési mód, s a kor, a melyből eredetöket veszik. Az „Arch. Közlemények“ VIII. kötetének 149-dik lapján, Ormós Zsigmond a többi közt így ír: „Észlelés alapján azon eredményhez jutunk, hogy az ó-kor szilárd veretű pénzei hasonlítlanúl tovább tartják fen magukat a keringésben, mint jelen korunk gyöngébb kiállítású pénzei, melyeknek élete nem századokra, hanem csak évtizedekre terjed.“ Miután pedig Ludovicus Pius halála és a magyarok bejövetele közt csak évtizedek különbsége forog fen, de az illető érmek nem is mint folyópénz, hanem mint diszítések vagy amulettek fordulnak elő: *itt honunk első alkotóinak sírjait látjuk fölfedezve!*

Br. Nyáry Jenő.

Báró Nyáry Jenő hazánk nemcsak legszerencsésebb, hanem egyszersmind legfigyelőbb kutatói közé is számítandó. Muzeuma legközelebb hazánkban a vidékiek közt

az érdekesebbek közé lenne számítandó, mert kizárólag hazánkbeli, egy vidéki, és mert minden egyes darabjáról számot tud adni! A mit ezen kincs gyűjtésére költött, a mennyit fáradozott, hogy ezen gyűjteményt összeállítsa, mind semmi azon valódi haszonnal szemben, melyet a hazai történelem leghomályosabb korszakának megvilágosítására nézve hajtott.

Az ily erélylyel, körültekintéssel és a jegyzetek folytatott gyűjtésével felhalmozott anyag nem sokára *Pilint* hazánk egyik legkitünőbb nevéként fogja megörökíteni. — Így — és csak így szabad, és kell a régiek sírjait felbontanunk! A ki egyebet tesz: megfosztja a jelent és az egész utókort tanulmányai alapjától!

Rómer.

Honi erődeink ismeretéhez.

Myskovszky Viktor tanártól.

I. A tornai vár s annak alaprajza.

Az 1. ábrán (l. a köv. lapon) a tornai várrom délkeleti oldala, s a vár alaprajza kisebbített mérték szerint van elállítva. — Mielőtt azonban e nevezetes várrom tüzetesebb régészeti leírásába bocsátkoznám, nem lesz érdektelen, ha *Lehoczky* Tivadar jeles történetbuvárunk által összeállított történetének rövid vázlatát adom.

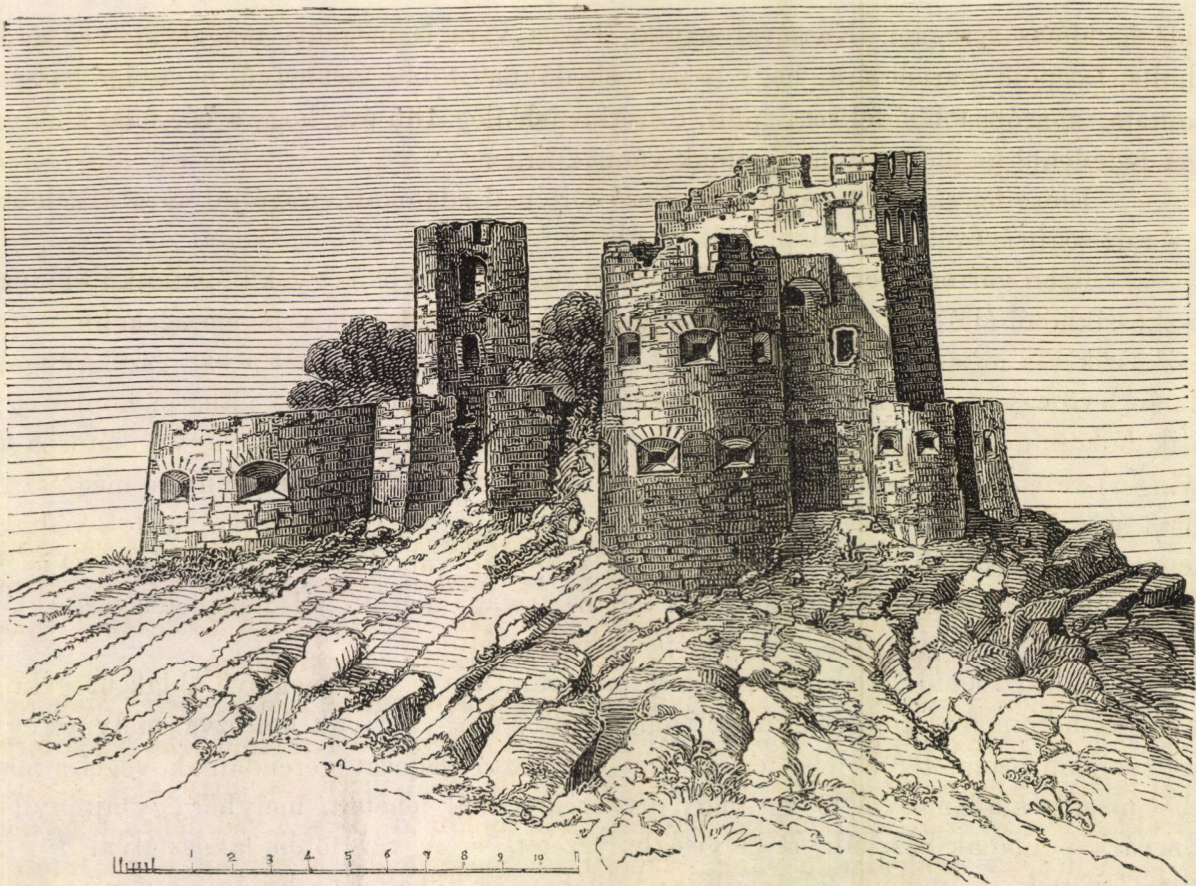
A monda szerint a vár első építője *Bebek* Simon, mások szerint *Bebek* Máté volt a XIII-dik században,*) ki a rege szavai szerint Gömörben, a Krasznahorka alatti téren pénzt találván, hét várat, köztük a tornait is emelte. — Lehetséges, hogy az 1242-ki, a tatárokkal történt szerencsétlen sajió ütközet után, midőn IV. Béla a vad népek betöréseinek jó menedékül szolgáló várak szaporítását megrendelte, a tornait is felállították *Bebek* Máté fiai, *Fülöp* és *Detrik*. — Annyi bizonyos, hogy e korban e család birtokolta Gömörnek felső részét, és a Torna körüli vidéket, mert *Bebek* Györgyöt, ki 1360—1369-ben főtárnok volt, a Tornához közel fekvő görgői templomban temették el, melyben maiglan is létező sírkőnek rajzát későbbben közlendem.

1440-ben pelsőczy *Bebek* Imréé volt Torna, ki a törökök elleni híres ütközetben a Rigómezőn elesvén, a huszita hadak Tornát elfoglalták; II. Ulászló alatt *Bebek* János birta Tornát, fia *Imre* mint székes-fehérvári prépost részt vett az 1526-ki szerencsétlen mohácsi ütközetben, második *Ferencz* pedig a vést megelőző zavarteljes időben Tornáról, mint annyi más főurak, zaklatólag hatott a védtelen vidékre. — 1567-dik évben Torna várát *Magóczy* Gáspár rövid ellentállás után elfoglalta.

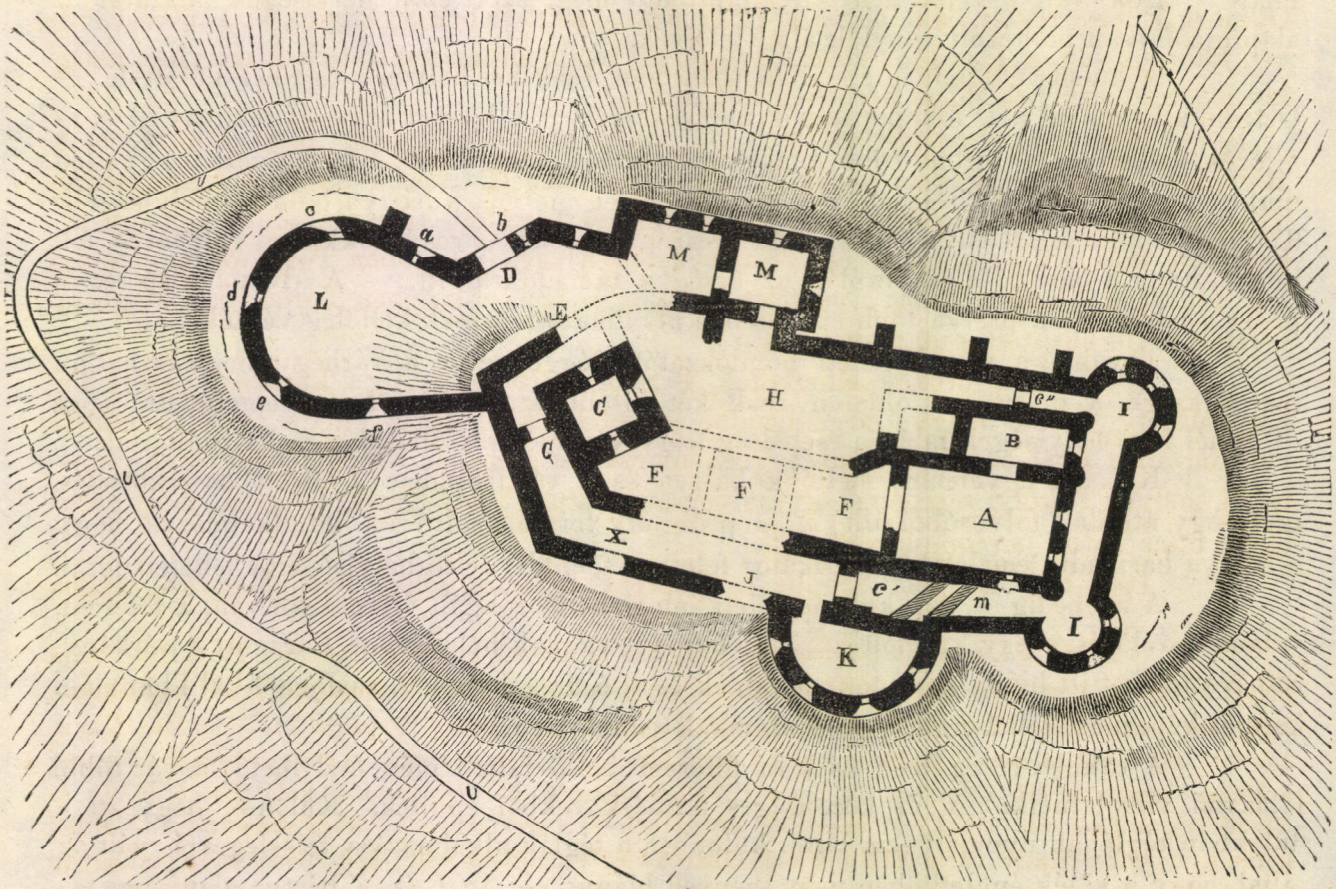
1652-ben a törökök elfoglalták Tornát, 1679-ben pedig a kuruczok vezére *Teleky* Mihály Tornát lengyel segédhaddal és erdélyiekkel körülvette, s rövid ellentállás után bevette; 1683-ban Torna ismét érzékeny csapást szenvedte *Ibrahim* basa török csapataitól, melyek *Tökölyi* seregeivel egyesülvén augusztus 13-kán *Kassát* bevévék, mely város eleste után Torna bevétele következett.

1685-ben *Leopold* *Schultz* és *Caprera* tábornagyokat Felső-Magyarországba

*) *Torna* név, mint *praediumé* már 1243-ban fordul elő, l. *Fejér*, *Cod. dipl. IV. I. 290*; mint *folyóé* *Veszprém* megyében már a XIII-dik században olvasható, l. *Hazai Okmánytár I. IV. kötetekben*; mint *megye* elnevezése 1238-ban, *Fejér*, *Cod. dipl. XI. 409. lapon*; *Buzad* főispánja 1272-ben *Haz. Okmt. I. 28. l. ordul* elő; a várnak említése pedig *László* király idejében *Jobbagiones castris nostri de Tornova* a *Hazai okmánytár III. kötetében 32. lapon* 1279-ben történik, hol *Hegymegéről* való *Fyoch* *Mihály* és *Turna* *Zepus* fia a vár jobbágyai számából kivettetnek és a *servientes regii* közé számíttatnak. Miből kitünik, hogy az érintett vár a XIII-dik században a király tulajdona volt; hogy pedig itten csakugyan a leirandó várt kell érteni, arról a *borsodmegyei Hegymeg* közelsége tanuskodik. R.



1. ábra.



2. ábra.

4*

küldé hatalmas sereggel, Kassával együtt Torna vára is megadta magát, melyet most Schultz, Leopold parancsára, hogy a pártoskodóknak többé menhelyül ne szolgálhasson, elrontata, s azóta többé fel sem épült, e szerint jelenleg 185 éve, hogy a vár falai s helyiségei fedetlenül az idő mostohaságainak vannak kitéve.

Előre bocsátván a várra vonatkozó történeti adatokat, vizsgáljuk meg közelebről a rajz segítségével e vár alaprajzát (2. ábra),

Ezen várron Torna városától északnyugati irányban egy különálló kúp-idomú mészkősziklából álló hegyen emelkedik, melynek délkeleti oldala legmeredekebb. — A mészkősziklába mesterségesen vágott út U több kanyarulatban vezet a vár északnyugati oldalán levő egyetlen D főkapujához, melyen először egy előudvarba juthatni, honnét egy másik E kapun egy mintegy másfél öl szélességű fedetlen folyosóba vagy sikátorba G (Zwinger) vezet, mely a vár főépületét minden oldalról körülövedzi; a mennyire még észrevehető, úgy látszik, hogy csak ezen sikátoron, melyet G G' G'' kisebb kapuzatok védtek, lehetett a vár belső udvarába H -ba jutni, mely udvart, valamint a két főbejárást D és E a C -nél lévő négyszegletű, épen keletelt, tömör vastag falazatú felső emeleten lőrészekkel ellátott őrtorony (donjon) támadás esetében eléggé védte.

A vár főépülete három emelettel birt, mint azt a még meglevő ablak üregekről következtethetni, földszinti helyisége donga-boltozattal be volt boltozva, melynek egy része azonban beomlott; a felső emeletet elválasztó padozat gerendáinak végei a falazatból most is kiállanak. A lovag- vagy díszterem A -nál lehetett, melyből egy ajtónyílás talán várkapornának használt B helyiségbe vezetett. — A vár többi lakosztályai F F' F'' helyen lehettek, melyeknek falazataik leomolván — a kőhalmaz s buján tenyésző virány miatt — azok iránya csak nehezen állapítható meg, azért ezen helyiségek falazatai az alaprajzon csak pontozott vonalok által jelölvék.

A külső védfal még ép állapotban van, csak két helyen x és j -nél omlott le. — Ostrom alkalmával a D főkapuzatának megvédésére — a lőrészek irányát tekintve — a és b lőrés, valamint a C torony több emeletének lőrészei, szolgáltak; a várba vezető egyetlen utat pedig védték L körbástyának c , d , e , f lőrészei, melyek a bástya-boltozat helyiségébe nyúlnak, s miután a bástya védfala felső részén a szokásos rovátkokkal el volt látva, feltehető, hogy a bástya falazatairól is az őrség a támadókra lőtt. — A útvonal alsó részét pedig a falon és a k bástya több emeletében alkalmazott lőrészek kellőleg védték.

Továbbá a vár délkeleti homlokzatát eléggé védte a várhegy megmászhatlan meredeksége, a miért is ez oldalon csak két kisebb szögletbástya I I' emeltetett. — az M M' -nél lévő helyiségek talán a cselédség vagy várőrség elszállásolására használtattak.

Különös figyelemre méltó k bástya és a vár főépülete A közötti összeköttetés, mely egy áthidalt folyosóból állt (m) s pedig oly formán volt ezen híd alkalmazva, hogy a bástya harmadik emeletéből G' sikátor felett, a főépület felső helyiségeibe lehetett jutni.

A mi pedig a vár külsejét illeti, meglehetősen rongált állapotban van, a főterem, valamint a lőrészek egy kúpboltozat szelvényével vannak beboltozva. Faragott s párkányozott részleteket itt hiába keresünk; az ablak és ajtó üregek az idő vasfoga által idomtalan keretet képeznek, felírásnak vagy évszámnak semmi nyoma.

A vakolat-réteg még csak a főterem belső falfelületén észlelhető, a vár többi falazatai vakolatnélküliek és közönséges terméskövekből épültek. Különös, hogy itt a falakban téglának nyomait sem látni, különben a téglák alkalmazása feleslegessé vált az által, hogy a vidék épületkőben nem szenved hiányt. — Az L és K bástya alapfalazatai-

nak idoma félkörivet, az *I I* kisebb méretű körbástyáké pedig a körív hár omnegyedét képezi.

A várnak ezen — a helyi viszonyoknak helyes felhasználásával történt — felosztása hadászati szempontból tanulságos ugyan, de tekintve a vár fekvését, nem igen nagy terjedelmét, s a sánczárkok teljes hiányát, úgy látszik nagyobb támadások visszattartására nem volt építve.

Hogy a várak beosztásáról és helyiségeik rendeltetéséről igaz s helyes ítéletünk legyen, szükséges lenne hazánk többi, bár romokban heverő várainak alaprajzban felvétele, azok összehasonlítása és tanulmányozása, mert csak így lehetne eredményre jutni.

Ez is hazai régészetünk egyik még műveletlen ága, bár akadnának szakfelelősök a mindinkább pusztuló váraink felvételére s tanulmányozására. *)

II. A bártfai „Wasserthurm“ nevű bástya.

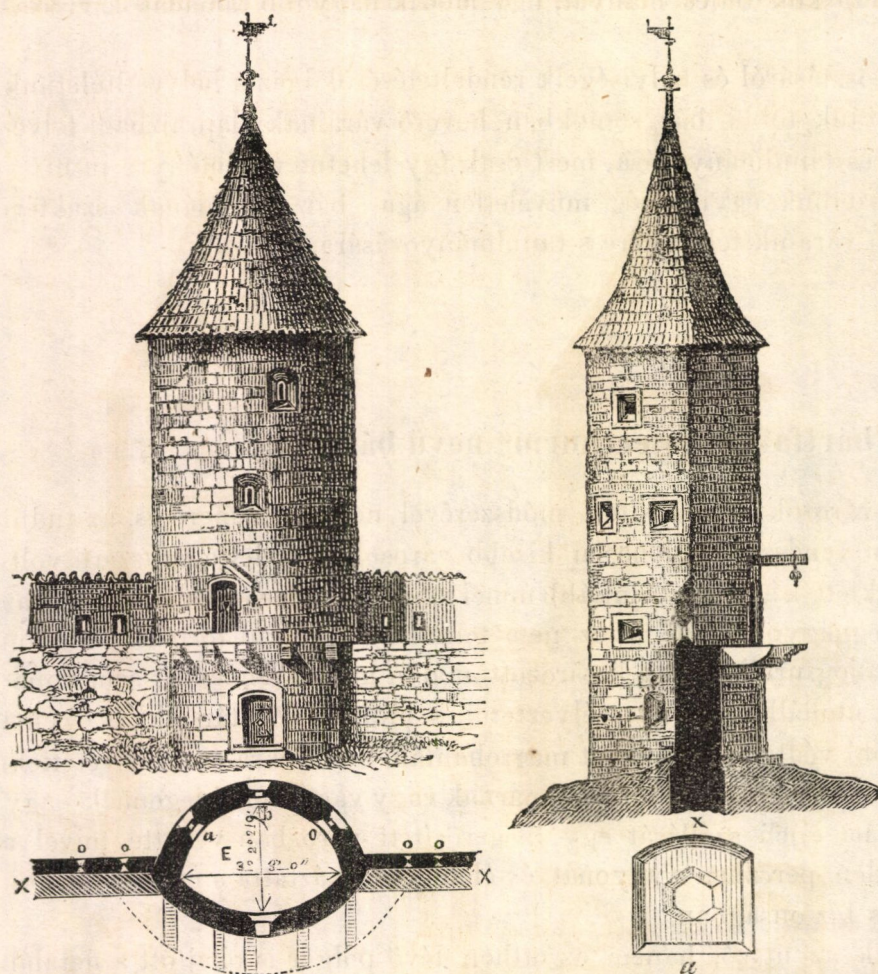
Ki a középkori városok megerősítési módszerével némileg ismeretes, az tudni fogja, miszerint az erősítési rendszer, különösen kisebb városoknál felette egyszerű volt, akkoriban leginkább arra fektették a fősúlyt, inkább minél több várost megerősíteni, mint az egyes városok erősségét megnagyobbítani, s ez nem minden ok nélkül történt. — Azon időkben, mikor még az ököljog uralkodott s határozott, midőn még a nemesség sem vonatkozott az utak biztonságát utonállás által veszélyeztetni, s mint rablók társaikkal együtt elég merészen a legközelebbi védtelen helységet megrohanták, s lakóikra sarcot vetettek, akkori időkben ily körülmények közt az utazó kalmárnak vagy vagyonos idegennek nagy megnyugtatószolgálatra szolgált, ha éjjeli szállását egy megerősített városban vehette, mivel a város sánczain kívül minden perczben vagyont és életét kockáztatta s csak a falakon belül érezhette magát teljes biztonságban.

Azonban nemcsak az utazó, hanem az otthon lévő polgár is ohajtott a netalán rögtön megrohanás miatt biztonságban lenni, s úgy vagyona mint élete az éjjeli megrohanások, rablás, gyilkosság és gyújtogatás zsákmányává válhatott, ha őt a város sánczai és kapui nem védték. Ezen oknál fogva tehát találunk a középkorban oly sűrűn fekvő megerősített városokat, melyeknek jelenleg legnagyobb részt még fentálló, de megrongált falain és bástyáin baglyok és denevérek ütik fel éjjeli tanyájukat, s mely maradványok újabb épületeknek helyet engedve, mindinkább elenyésznek.

A megerősített kisebb városok tehát inkább véd- és menedékhelyül, mint a nagyobb ellenséges csapatok általi megtámadások visszaveretésére szolgáltak, mely alkalommal néha az elszánt és bátor várórség, vagy polgárság az ostromot csak addig tarthatta fent, míg valamely oldalról, egy szomszéd-városból a megtámadott városnak segítség nem érkezett.

*) Ezen ohajra csak azt felelem: nem annyira műveletlen e tér, mint értekező gyanítja. Id. Kubinyi Ferencz indítványára Bergh Károly mérnök úrral már régen fel mértük Nógrád és Zala várait, de ki venné meg az ilyen, mellékletei miatt költségessé vált munkát. Tervünk a pénzhány miatt dugába dült, a jeles rajzok, a tanulságos jegyzetek a tárczában hevernek; meg van a munka, de a haza erről mit sem tud

A városok ilyforma megerősítései későbben mindinkább veszítették fontosságukat, midőn a puskaapor romboló hatása a hadászat történetében új korszakot alkotott, s oly romboló eszközök találtattak fel, melyeknek a legvastagabb bástya és védfalak sem állhattak ellen.



3. ábra.

tosan találó nyilaikat — későbben kerékművel ellátott puskákból — arquebuse — golyókat szórtak az ellenségre.

Azonban, hogy a védfal hosszú vonala megerősítették, és az oldaltámadás eszközöltethessék, erre nézve bizonyos távolságban, Bártfán mintegy 40—50 ölnyire széles szögletes, de leginkább kerek idomú erősen épült tornyok, bástyák alkalmaztattak, melyek több emelettel bírván, lőrészekkel ellátottak, s helyiségeik néha mint fegyvertárak, őrszobák, magtárak használtattak.

Elvitázhatlan tény, hogy hazánk északi része az, hol a tatárok és törökök dúló csordái nem rontottak be, s így ott legtöbb középkori régiség és műemlék található. Így például Bártfán, Lőcsén, Kis-Szebenben a védfalak és bástyák nagyobbreszt még fennállanak, azonban azok is mindinkább pusztulnak. Bártfán a várost körül fogó tizenkét bástyatorony általánosan véve többé-kevésbé rongált állapotban vannak, némelyek már tetőzet nélkül az idő viszontagságainak kitéve, évről évre mindinkább pusztulva.

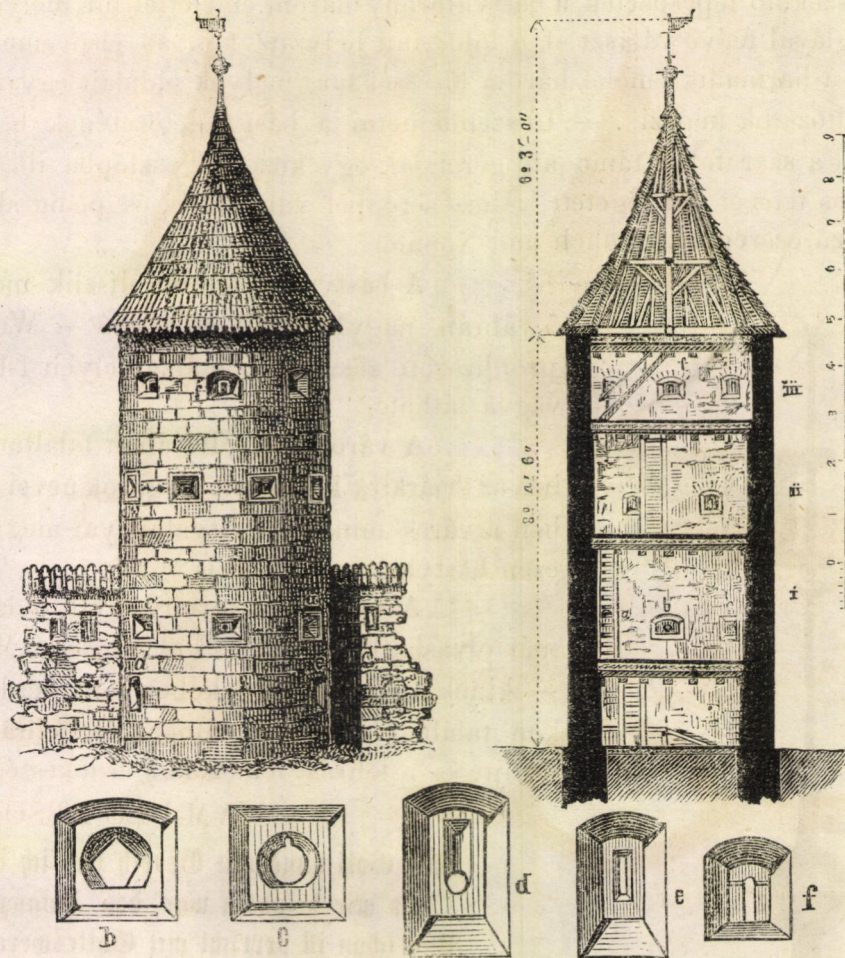
Hogy azonban ezen bástyatornyok egyike az utókor számára legalább hí rajzban fentartassék, czélszerűnek, sőt szükségesnek láttam a város ezen legépebb állapot-

Ilyféle megerősített várost volt a középkorban *Bártfa* is, hazánk ezen egyik legészakibb fekvésű határvárosa. Egy mély, széles, legtöbbször vízzel telt árok volt az első akadály, mely a közeledő ellenséges csapatoknak ellentállott, az árok mögött jött a kettős, magas védfal, melynek belső fala x (l. 3. ábra), 3° 4'-nyi magassága s megfelelő vastagsága mellett, a felső részén alkalmazott $o o \dots$ lőrészekkel volt ellátva, ezen helyen a fal vastagsága csak 2—2½ láb, a többi falvastagság a falon lévő őrség számára járdának fentartatott, honnét a várőrség vagy polgárság a lőrészeken keresztül, biz-

ban lévő s még eredetiségében egészen a csúcsig fentálló egyedüli bástyáját felmérni és lerajzolni.

Ezen, úgynevezett vízibástya (Wasserthurm) a 3. és 4. ábrán látható, hol *A* a város felőli részét vagy keleti, *B* oldalnézetét vagy déli, és *C* nyugati oldalát tünteti elé *D*-nél a bástya hosszkeresztmetszete, emeleteivel és belső berendezésével szemlélhető; — ezen bástya a város nyugati

oldalán áll, a vízvezeték tőszomszédságában, innét elnevezése is, alaprajza egy hosszúkas éllel ellátott ellypsist képez, (*A*) melynek belső hossza 3° 3' 0" szélessége pedig 2° 2' 9", az alaprajz ezen idomából is világosan kitűnik, mily takarékosan használták fel az alatt a helyet, mert a bástya csekélyebb domborodásával a város belső része felé van fordítva, itt kevés helyet foglalván el, míg ellenben szélesebb oldala is domborúbb, kiállóbb kerekdedége a sáncz felé van fordítva, mely elrendezés következtében a bástyatorony nyugati oldalán a védelemre több lőrés alkalmaztathatott. — A bástya a város felőli részén



4. ábra.

egy bejárással bír, a fölött a fatornácot vagy folyosót tartó, öt támkó nyúl ki a fal-síkból, s pedig nem sugárzólag a fal görbületére, hanem párhuzamosan a bástya kisebb tengelyével, ezen támkók egyszerűen párkányoztak, s felső felületeikkel a védfalon lévő folyosónak talapzatával összeesnek, úgy hogy az utóbbiból a bástya körül annak tulsó oldalán folytatást képező védfal folyosójával lehet közlekedni.

A bástyatorony első emeletén a város felé egy ajtónyíláson a felette lévő gerendában megerősített csiga segítségével, löszerek s egyéb szükségletek emeltettek fel a bástya első emeletébe, s hogy ezen felvonás annál czélszerűbben, s a bástyába belépőnek háborgatása vagy akadályoztatása nélkül eszközölthessék, az első emeleten lévő ajtónyílás a földszínen lévő ajtótól kissé balra esik. — A bástya ezen a város felőli oldalán ellenséges támadásnak nem lévén közvetlenül kitéve, csak két lőréssel bír. *B* alatti déli oldalon pedig szemlélhető a város falának profilje, erről az oldalról tekintve a bástyát, az — alaprajzi idomának következtében — sokkal keskenyebb, s azon az oldal él elég erősen mutatkozik.

A *C* alatti nyugati oldalon, helyzeténél fogva a bástya rendeltetésének s céljának leginkább megfelelően, összesen tizenkét lőrèssel van ellátva, melyeknek alakja nagyon különböz, s rendes sokszögeket vagy kört, vagy az úgynevezett *kanálforma* lőrèseket képeznek s *a, b, c, d, e* és *f* alatt nagyobb méretben lerajzolva szemlélhetők, meg lehet hogy az ily lőrèsek idomának különfélesége a fegyvernemek minőségének felel meg.

A *D* alatti hosszkeresztmetszetben jól kivehetők az egyes emeletek s az azokat összekötő lépcsőzetek, a bástyatorony három emelettel bir, melyeket borítógerenda földénytéglával fedve választ el, a földszinti helyrajz két, az első emelet három, a második négy és a harmadik emelet három lőrèssel bir, melyek oldalait egyszerű rézlapok és kúpídomú boltozatok képezik. — Itt szemlélhetni a bástya tetőzetének belső gerenda szerkezetét is, hol a szarufákat támogató gerendák egy középső oszlopba illesztvék, a gúla forma s csúcsos tetőzet jól égetett válus-cseréppel van fedve, és pedig akkoriban divó vájt és domború cseréppel. (Mönch und Nonne.)

A bástya tetején ott díszlik még a vaspléhből készült az 5. ábrán nagyban látható zászló — *Wetterfahne* — mely szépen profilírozott zászlólapból áll, melyen I-I-I és 1637-dik évszám kivágva látható.

A város oklevéltárában találtam egy irott könyvet, melyben az úrjáratra kötelezett polgárok nevei bejegyezvék ezen jegyzékben a város minden bástyatornyai meg van nevezve, s itt találtam ezen bástyatorony nevét is.

A vízi bástyatorony egyik oldalán felírás létezett, jelenleg már olvashatlan ugyan. De *Krimmer* Manó volt városi tanácsnok — kinek a régészet érdekében tett főérdeme, hogy Bártfán a házaikon talált régi jelmondatokat és felírásokat szorgalmasan összegyűjté — a felírást lemásolá s érdekességénél fogva itt közlöm:

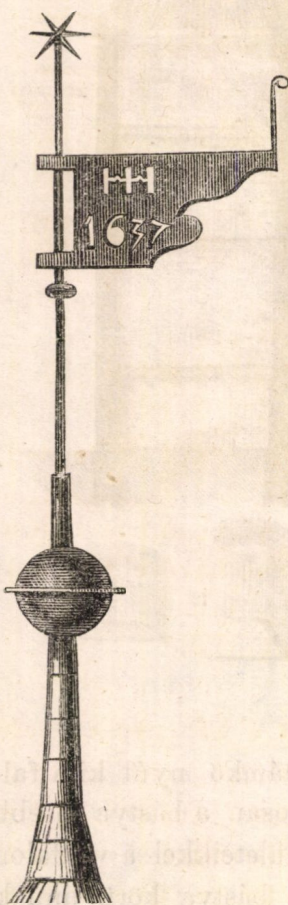
CVM DEO ABSOLVI.

Mit Gott vund mit Gebeth hab ich in allen Sachen
So mir befohlen war, den Anfang müssen machen,
Nun schon ist verricht mit Gotteswercke gar
Branches „gesund friedlich viel Jahr

der Bartsfelderischen Schaar“

Dies wünscht Andreas Künz von Grund
des Herzens mein,

Dem ganzen edlen Rath, wie auch der löblichen Gemein.
1661.

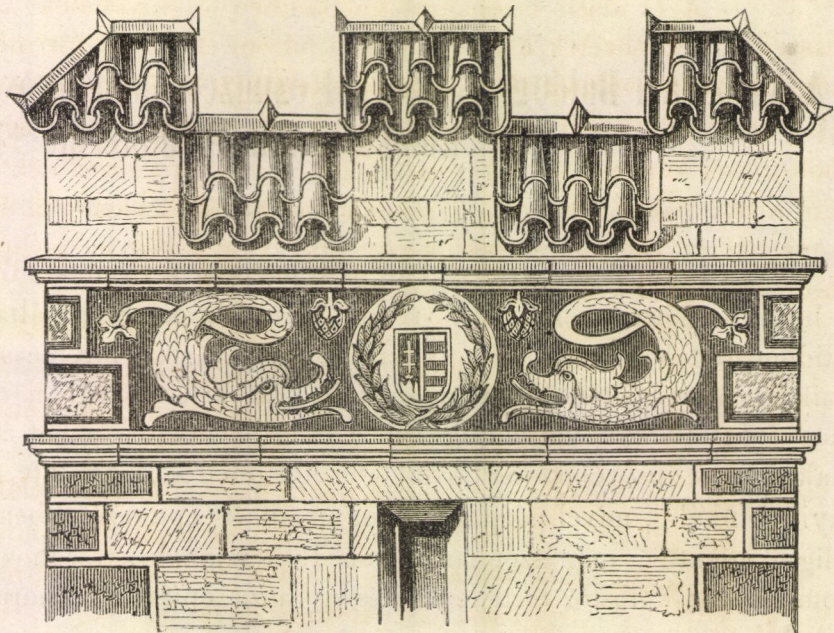


5. ábra.

Jelenleg e bástyatorony magtárúl szolgál, s atyám tulajdonát képezi, ki a régiségek nagy kedvelője s tisztelője lévén, a bástyát a maga eredetiségében fenntartatni óhajtja, hogy ha a város többi bástyái idővel elpusztulnak, maradjon legalább ez az egy mintegy emlékül.

Végre a 6. ábra rajzlapon (I. köv. lap) a város északi oldalán lévő négyszögletűvel bástyatornyának rajzát közölni azért véltem érdekesnek, mi annak felső részén a Sgraffito-féle olasz díszítési modor maradványai még észrevehetők.

Ezen eljárást a bástyatorony leghosszabb, vagyis északi oldalán is folytatták, de itt az északi szél pusztító hatásának több századon kitéve, abból mi sem maradt meg, ellenben a torony keleti és nyugati oldalán a díszítmény még jól kivehető, ugyanis a nyugati oldalon a közepén egy babérkoszorúval körülvett — felcserélt paizsu — Magyarország nyolcz pólyás és kettős keresztet címerdíszlik, melyet mindkét oldalról a renaissance ízlésben oly korán előforduló delphineek tártott szájjal és felkunkorodó farkkal őrzének; a keleti oldalon pedig medaillonban a római német szent birodalom nimbuszal körülvett kétfejű sasa sztylizálva látható, az előbbiekhöz hasonló, de másképen rajzolt delphineekkel.



ábra. 6.

A díszítmények friss vakolatba karczolva,

az alak s a díszítmény vakolat színű, míg ellenben a háttér fekete színben pompázott, s a díszítmény előnyösen vált el a sötét háttértől. — Ezen díszítési módor olasz honi művészek által a XVI-dik században hozatott be hazánkba, s kivált a Szepességen és Sárosban, különösen az e nemben kitűnő *fritsi* várkastélyon észlelhető.

Ugyanezen bástyatorony északi oldalán létezett, jelenleg azonban már teljesen elenyészett felírás, ezen díszítmény készitési idejéről, olasz mesterének nevével tesz tanúságot, s a mint *Krimmer* Manó gyűjteményéből kitűnik, a következő tartalmú:

BERNARD PEL DE LVGANO FECIT ISTVM LABOREM
ANNO DOMINI • M • D • LXXXII.

A bástyatorony teteje rovátkos, s a rajzon jól kivehető e két nemű cserép (Mönch und Nonne) összetétele és alkalmazása.

A kolosvári Boldog-Asszonyról czimzett domonkosok, jelenleg ferencziek kolostorának ebédlőterme *).

Irta Eszterházy János.

Nálunk, mint tudva van, a kolostorok a tizenhatodik század közepén nagy részt a hitujtók kezeikre kerülvén, részint elenyésztek, részint általuk szükségleteikhez képest átídomítottak, és azon néhánynak is, melyek a tizennyolczadik században régi birtokosaikra visszaszállottak, helyreigazítása, az ezen században divó modorban történt, úgy, hogy régi alkotványaira alig ismerhetni. Nem lesz tehát érdektelen a fenérintett zárdának eredeti épségében fentartott refectoriumáról e helyütt megemlékezni, és pedig annyival inkább, mivel párjára, a monumentalis építkezésekben úgy sem gazdag Erdélyben, alig akadhatni: míg azonban az ebédlő teremnek leírásához fognánk, szükségesnek tartom előbb a kolostor történetéről és egyháza építkezési maradványairól röviden megemlékezni ¹⁾.

A mai sz.-ferencziek kolostora Kolosvár legrégebbi részén, az úgy nevezett *Óvárban* áll s eredetileg a domokosiak számára, a *Havi Boldogasszony*, Maria ad nives, és sz. Antal tiszteletére volt, valószínűleg román stylben építve. Régi történetéről nem maradtak fen okmányok. Legelőször 1428-ban említetik, mely évben a kolosvári lelkész a zárda-főnökkel perlekedik. — 1455-ben Hunyadi János évenkénti 50 arany forintot adományoz a templom javíttatására és az építés folytatására. Valószínű, hogy a díszes góth stylt használták, melynek oly becses részletei maig fenmaradtak. A kolostor, templomával együtt sokféle viszontagságnak, rombolásnak, változtatásnak volt századokon át kitéve, amint váltogatva katholikus vagy akatholikus kezekbe került, és majd isteni tiszteletre, majd iskolának használtatott. A mit az emberek meghagytak, azt a löpor 1627-ben légből röpíté, úgy hogy az eredeti alkatból, mely alkalmasint háromhajóju templomból és egy tökélyes zárda négyzetből állhatott, alig maradt fent valami az alapokon — és a díszes, itt bővebben leírandó éttermen, *refectoriumon* kívül.

A monostor tehát, melynek alapjain nagyrészt a már említett ujabbkori, *az emeletekben merően újra alakított* kolostor vagy on, mai nap három szárnyból áll, és épszög alatt az egyház északi hosszhajó oldalához csatolva, ezzel négyszöget képez. Keleti szárnyában

*) A elfeledhetlen *Schulcz Ferencz*nek Erdélyre vonatkozó építkezési rajzai a magyar tudom. akadémia archaeologiai bizottságának birtokába jutván, annak kegyes meghagyásából az említett ebédlő teremnek leírása reám bízott. E nagyra becsült kitüntetés által megtisztelve — bár avatottabbak e téren bizonyára nagyobb eredményt tudtak volna felmutatni — parancsa előtt meghajolok, és készséggel teljesitem kívánatát.

¹⁾ A „Magyar Sion“ IV-dik évfolyamában 561—566-ig megjelent érdekes cikkből, itt csak az építményre vonatkozó adatokat közöljük.

a sekrestyének néhány régi tagozott boltív gerince, és egyik négyszög keretű ablaka vonja magára figyelmünket (lásd a II. Táblán az A alatti ábrát) bélletébe, valamint választékába alkalmazott henger alaku faltökökkel, melyeknek talapzata függőleges és rézsutos pálcza taggal van ékítve; felső osztályában csúcsos loherives diszszel, melyben még a régi üveg duczok — Butzenscheiben — is megvannak, felső küszöbén fölfelé fordított fogrovatos pártázattal. Ezen ablak alatt egy kőfaragó jegy — Steinmetzzeichen — (a) is látható.

A kolostor északi szárnyának régi maradványai a legérdekesebb részt képezik, ezen szárny nyugatra a minden diszitmény nélküli leszelt csucs-idomu homlokzatával az utcára néz, és egy, a padlásra nyíló négyszögű diszes ablak által tűnik föl (lásd a II. Táblán a B alatti ábrát), lemez, horony és pálczataggal tagozott bélletéből, valamint két választékából féloszlopok szöknek ki, talapzatukon rézsutos bottagu ornamentatióval; felső osztályába ékelt loherivü, és e felett halhólyag alaku diszművezettel. — E szárny déli földszinti oldalához kereszt folyosó van alkalmazva, csucsives és jelenleg mérműveitől megfosztott arkadjai a kolostor kertjére nyílnak, e folyosóból egy leszelt lóherivü kisebb ajtó, csekély terjedelmű, valószínűleg éléstáruul használt sötét kamarákba, és a kolostor jelenleg minden régi jellegétől megfosztott konyhájába vezet. Ugyan e folyosóból egy nagyobb ajtón keresztül, mely szintén átszelt lóherivvel záródik, keretén vesszőmű diszlik, és mélyedéseiben henger és körte élű tagozás egymást váltják föl, az ebédlőterembe lehet jutni.

Ez épen fentartott teremnek (lásd hosszú és kereszt átmetszetének rajzait I. Tábla C és D alatt) mérték arányai²⁾, valamint négy holdosztályu diszes háló boltozata, (lásd u. o. ábráját E alatt), mely a terem tengelyének közepére állított oszloptőre (a) és hat pár gyámkőre (b—b''''') nehezedik, meglepő benyomást gyakorol a szemlélőre, és nagy ellentétben áll, szemben a kolostor régi és rozszant állapotban még meglévő maradványaival. Az említett oszloptőnek alapját, a föld alatti helyiségbe helyezett, szabadon álló négyszögű c) pillér képezi, mely az ebédlő teremben a négyszögből, a hosszukás nyolczszögbe megyen át, (lásd II. Tábla ábráját F alatt). E pillér magassága tiz láb és nyolcz hüvelyk, magvának átmérője: két láb hét hüvelyk hosszú, és egy láb és öt hüvelyk széles, talapzatának alsó része vastagabb lemez és kajácsból áll, míg felső részén lemez, henger és horonyból képzett tagozás váltakozik. Fejezete hiányzik, és ezt tagozott gyűrű pótolja, keleti és nyugati oldalaihoz egy-egy vastagabb lemez, és hengeralaku erős gerinczhordó a tő-testtel egybeforrva van alkalmazva, rézsutos pálcza-tagozatu talapzattal és levéldiszitményű kapitellel ékítve. A földszintől négy láb és nyolcz hüvelyk magasságban kiszökkel a tőből és azt körülövedzi, egy szintén nyolczszögű tiz hüvelyk széles tagozott lemez vagy asztal — Bench table, Dressoir — oldalaival, a tő oldalaihoz egyenközűleg alakulva. Ilyenekre régen, ha nem csalódom, a gazdagoknak fényes vendégségeiben, a lakomán nem használt diszedényei — Schaustücke — rakattak ki; a tő magvából és erős-gerinczhordókból kiemelkedő, a háló boltozatot alakító gerinczek, két hengerből két horonynyal felváltva képződnek és körte-élbe végződve a szemben lévő faltereken részint gömbbé alakultak és fölfelé szélesedő diszesen tagozott gyámkövekre nehezednek, részint szintén gyámkövekre helyezett a nyolczszög öt oldalával kiszökő pillérek válkövein nyugszanak. A már szerves alakzatuknál fogva erőteljesebben alkotott válliv hevederein diszesebb tagozást

²⁾ Mérték arányai következők: hossza: nyolcz öl és két láb — szélessége: négy öl és két hüvelyk — magassága (im Scheitel) három öl és három láb.

veszünk észre. Ez négy horony közti három pálczatagból idomíttatik, a végén két élére állított épszögű lemezzel.

Világítását három tágas laposköriv (Stichbogen) záródásu, kifelé szűkülő, három és négy levelű lóherdiszű ablak által nyeri; a negyedik ablak mélyedésébe van alkalmazva a szószek; (lásd ábráját a II. Táblán: alaprajzát C, keresztmetszetét D, és külnézetét E alatt) melyhez lóherivű és tagozott ajtózatot át, szintén a fal vastagságába mélyedett csigalépcsőzet vezet. Felső küszöbűl a kör szelvényéből képződő, és a faltérből kiálló lemez szolgál, hangvető alakban. Rámázata: pálczatag- és horonyokból áll; mélyedésébe illesztett kis féloszlopokkal. Kartámja: tagozott lemez, alatta lóher és háromszög alakú diszművezettel. Megemlített még diszes boltozatja (lásd G alatt), valamint belsőjében a még fen lévő kő pad is, végül a háttérében alkalmazott kis ablakon (H) át beható világosság, a felolvasónak nagyobb kényelmére egyenesen a maga elé tartott könyv vagy iratra vezetetik.

A nyugati falterébe alkalmazott tagozott kis négyszögű, vas ajtószárnynyal ellátott nyílás, a már említett mellékes konyhába szolgál, melyen át ez eledetek a terembe nyujtattak; még láthatók a deszkából készült faburkolatok (Lambris), melyekhez a székek vagy padok illesztettek.

A terem fölötti helyiségnek, mely átalakítása következtében manap padlásul szolgál, mint néhol még fenmaradt falrészeiből, és a már említett diszes ablakáról észlelhetni, rendeltetése egészen más lehetett; azonban tulajdonképen való használatát a fenmaradtakból bajos meghatározni. E refectorium építkezési idejéről szintén niucsenek adataink; mindazáltal talán nem csalódunk, ha keletkezését a tizenötödik század közepére helyezzük, a midőn mint láttuk a kolostor és egyház átídomítása vagy újra építése történt. Egyébként építkezési rendszere, a boltozat nyomását fentartó tömörebb falrakás, mely az egyes pontokra levezető támokat már nélkülözi és egész szerkezete is erre utalnak; továbbá a sekrestye, a padlás ablakain, a terem oszloptövében, karzatán ugyan azon tagozást és műídomakat észleljük, mik egy mesternek művét árulják el.

Mint curiosumot megemlítem, hogy *Bánffy Ferencz*, Mátyás király zsákmányából, egy vég (pecia) biborszinű bársonyt, mely mesterségesen réá illesztett arany virágokkal volt díszítve, megszerezvén, azt 1489-ben vagy valamivel később e kolostornak ajánlódó. Ebből a szerzetesek szertartási ruhákat készítettek. — Ulászló király pedig 1493-ben augusztus havában Kolosvárt időzvéen, ezen egyházat is meglátogató és ámbár igazság szerint a bársony vagy a belőle készített egyházi ruhák Mátyás király utódja, Ulászló király tulajdonát tevék, ezt a szerzetesek bevallották, de kértükre a király ezen adományozáshoz jóváhagyását adá ³⁾.

³⁾ Lásd: Magyar Sion 4-k évfoly. 578. lap.

Liptómegyei őstelepek.

I.

A liptói pogány várak.

Habár hazai őstörténelmünk kifejlesztésének napról napra szaporodó adattára, a régészeti leletek, kutatások által mindinkább lerombolja a történelmi följegyzések néha igen is téves nézeteit, s a fenmaradt tárgyak mint a mult élő egyediségei megczáfolhatlan indokolással mutatják ki az irányt, mely felé haladva a kellő felvilágosításhoz juthatunk, hogy ott a tudományos előkészültség, fáradhatlan szorgalom, az éles kritika és a tapasztaltaknak szigorú birálatával felvegyük Ariadne fonalát, és elvezessük az érdeklődő közönséget azon forráshoz, melyből hazánk mivelődési őstörténelmének valódi és tiszta tudatát merítheti; még sem képes az, mindazon előítélet vastag kődén áthatolni, mely gyakran a könnyű vér meggondolatlanságából, gyakran vizsgálódás nélküli fölületes szemléletből, gyakran pedig a mélyebb tanulmány hiányában vagy előítéletektől és előre készített áltételektől körülhálózva, egy oda dobott állítás ezreknek fogamzik meg keblében, s minek alaptalansága ellen sok esetben vajmi bajos küzdeni, mert a meggyőzés eredményét legkevésbé fogadja el az, a ki állítmányát szárnyra bocsátotta.

A mélyebb gondolkozást és előzményes képzettséget igénylő tudományok egyikeként sincs talán oly tág mezeje a kényállítmányok felállítására, mint a mivelődés őstörténelmével foglalkozó archaeológiának, mert ha egyrészt az európai régészet vezérirodalmárait is nem a tény körülményeiből okszerűen levont következtetések vezették nézeteik nyilvánításában; de inkább azon elfogult előszeretet, melylyel az őskor cultur nemzeteinek valamelyike iránt viseltettek; s így időszakonként majd minden római, görög, majd ismét kelta, vagy germán, szláv sat. miveltségre vitetett vissza; mennyivel inkább nyerhetett az tért hazánkra nézve, hol a tudományos régészet még vajmi ifjú levén, a szaktudomány képzett hivatottjainak nehánya mellett, sokan támadtak, kik a régészetet divattá aljasítva, a kényállítmányok oly mételyét áraszták el, mi inkább eredményezett bármi mást, csak hazánk őstörténelmi culturájára nem képes vetni azon világot, mely azt teljes valódiságában mutatná még a történésznek s ismertetné a művelt közönséggel.

Igy történt, hogy a kényállítmányokhoz való szívós ragaszkodás, fenmaradt hazai ős emlékeinkre vonatkozólag, oly erős meggyőződéssé vált, hogy az még csak a közel multban is kiindulási alapeszméül szolgált még szakembereink között is a leletek és észleletek megítélésénél, mi a tévelegek tönkelyében inkább káros, mint hasznos a tudományra. Szabad legyen például a sok között csak azon nézetet felemlítenem, mely hazánkban észlelt és constatált védművek, földhányások, gátonyok és falrakások korszaki és ebből kifolyólag nemzeti meghatározása már pragmatikus kezdett lenni; s a mi talán évezredek cultur állapotának élű tanujaként fenmaradt, az egyszerre csőrszárókká vált, és uem tekintve a térrajzi, fekvési ellentéteket, oly korszak maradványának állíttatott, melyben a hadmiveleti támadás, védelem, a magán élet rendezettebb viszonya, s a fokozott társasági

igények régen túlszárnyalták azon állapotokat, melyekhez a mivelődés egészen más emlékei kötvék, mint például a Csórszárkokban foglalhatók.

Ezen védgát és a temetkezési úgynevezett kun halmokról terjesztett gyakorta téves nézetek, és az ezek alapján fejtegetett állítások sarkalltak arra, hogy a felföld, nevezetesen pedig *Liptó megye pogányvárainak* tüzetes tanulmányozásával, némi előkészületekkel foglalkozzam; s tanulmányaim eredményét, habár ez alkalommal, a tér szűk kerete miatt csak rövidre vonva, adjam át a nyilvánosságnak. De midőn ezt teszem, a fent elmondottaknál fogva, korántsem akarom csekély személyemre nézve azon következtetést felállítani; mintha az én tapasztalati és elméleti nézeteim, csalatkozhatlansággal bírnának, vagy talán az a régen multak pragmatikus valósága lenne.

Lehetnek nézetek az enyeimnél alaposabbak, biztosabbak, örömmel fogadom azoknak visszautasító vagy helyesbítő nyilvánulását, mert ez csak a magyar régészeti szakirodalom javára történhetik.

* * *

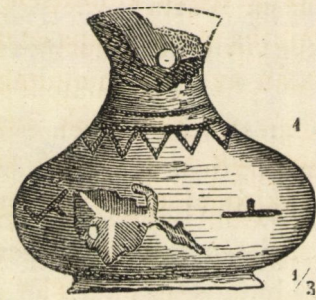
Liptó megye regényes tájképeinek érdekességét különösen emeli a Vág völgy talajából kiemelkedő sziklahegyek úgy földtanilag mint alakilag elütő sokfélesége, mely váltakozása geologkalapács ütéseit bőven jutalmazza a fürkészet és buvárkodás által meghódított tárgyakkal; s a régész, ki idővel és erővel rendelkezik, kiaknázhatlan tárházat leli a rég elmúlt idők emlékeinek. Kedvencz tanulmányom levén a föld felső kérgének alakulási titkaiba hatolni, az 1870-ik évben egy ily barongolásom alkalmával figyelmessé tőn Neudeck Gyula régésztársam és barátom a *pottornyai* határban levő, s közvetlen a Vág és az országút mellett emelkedő hegyre, mely ott a környéken *Warta* név alatt ismeretes. A most említett hogy az országút bal oldalán keleti irányban lejtősen domborúlva, oly kanyarulatot vesz, hogy annak folytatása, keletfelé megszakad, észak és északnyugatnak pedig, a réteg képződések erőszakos forradalma által, a valaha azzal összefüggött hegységtől elszakadva, most attól több ölnyi széles tér által elválasztva, egyedül áll; s elszigetelt helyzeténél fogva eléggé indokolta a keltett gyanut, hogy a rég elmúlt századok társadalmi működésének színhelye lehetett.

Az I alatt mellékelt látképnek első száma alatt még most is jól kivehető a régi, körülbelül négy lábnyi széles utnak nyoma, melynek aljában jelenleg a *Pottornyai* család sírboltja van; de mely felett a régi kor letűnt századaiban járás kelésre szolgáló ösvény vezetett a hegy tetejére. A most leirt ösvényen felfelé haladva, az a hegy északi oldalán egyszer szelíden kanyarul, s ott hol a meredek szikla emelkedés s a kúp közötti részen az ösvény mélyedést képez, a 3. számmal jelölt nyugati oldalon emelkedő csúcs és a hegy felszíne némileg egymástól külön áll, nagy mennyiségben található, összesült, alaktalan agyag darabok hevernek, és borítják el az egész hegy északi lejtőjét.

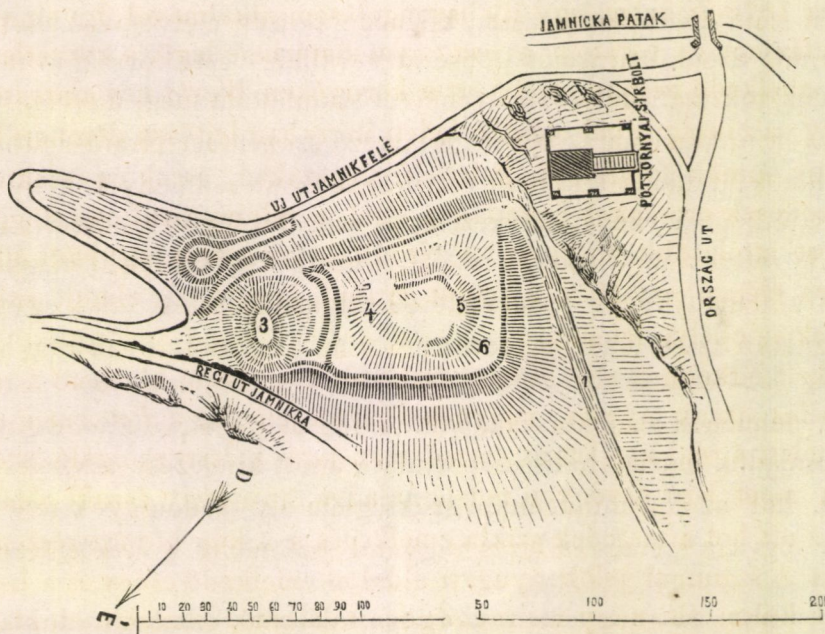
A 4 alatti hegytető lapályosan terjed el tojásdad alakban nyugattól keletnek, körülbelül $1\frac{1}{2}$ holdnyi térfogattal, mely térség kerülete, mélyedése által, és a talált égvények nyomaival az elsánczolást, illetőleg falakkal eszközlött bekerítést nyilván elárulja. Az 5-tel jegyzett tér körülbelül 20 ölnyi széles s ugyan olyan hosszúsággal egy második belső védművet tüntet fel, melynek nyomai szintén tisztán észlelhetők. A nyugati oldal meredek lejtőjén, a sziklák emelkedése sokkal alacsonyabb a hegy felső tetejénél, s ezen s ezen sziklára emberi kézzel van összehordva azon földtömeg, mely 16 lábnyi magasságra emelkedik és kúpalakú csúcsa 12 lábbal magasabb a 4 alatti hegy tetejénél. Ezen domb a környék szürke barnás agyag földéből rakatott össze; s annak csúcsán három

lábnyi átmérőjű kör alakú mélyedés van, mely mélyedés keleti irányban keskeny csatornaszerű hosszabbodásban végződik; s annak végnyílása a hegy teteje, és a domb csúcsa között levő meredek lejtőbe szolgál.

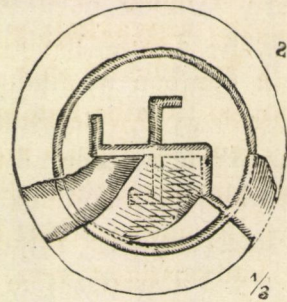
Ezen domb külső felülete halvány vörösszínű, hogy azt a felületes szemlélő vörös agyagföldnek tartaná, míg a közelebbi vizsgálatból kitűnik, hogy az egész domb felszíne apró összeégett, az idő, eső, hóvíz befolyása alatt szétmállott idomtalan agyag darabokkal mintegy be vagyon hintve.



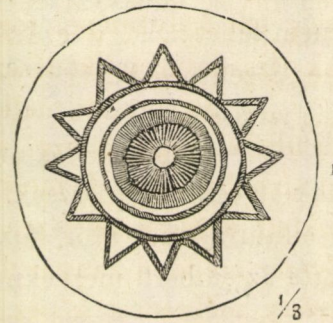
2. ábra.



1. ábra.



3. ábra.



4. ábra.

A hegytető külső sánczfalán belül, a 6-tal kitüntetett helyen, alig néhány hüvelyknyire a pázsit talaj alatt számtalan nagyság, vastagság és alakra nézve különféle cseréptöredék található; a melléklet 2. ábrája azon edényt tünteti föl, mely az I. sz. tábla „3” jelzett helyen a mélyedésben 1½ lábnyira; „b” alatti pedig az 5 alatti belső északi oldalán általam kiemeltetett.

Közege ezen hegységnek a felső neocomkréta képletéhez tartozó dolomit mészs, mely harmadlagos alakulási korszak rombolása után anyagánál fogva ellentállani képte-



5. ábra.

len levén, a vele összefüggött s mély és széles szakadások által most már elvált dolomit mészkövekkel egy egészet képezett; mi nem csak a rétegek dülénye és a fekirány, de az ős fauna a meredek szakadásokon és keskeny völgyületeken keresztül folytatólagos nyoma által is eléggé be van bizonyítva. De a tetteleg háromba vált hegységet, az ős cultura társadalmi létezésének hagyománya, a természet nyújtotta előnyök felhasználása által az ott emelt műnek közös szelleme és jelleme által is összekötötte, mert a csucok fenmaradt hagyományos elnevezése értelmére nézve egy, és ugyan az: az egyik Basta: bástya, a másik Warta: őrhely, a harmadik Welling, a németből elrortolt Wallring, vagy Ringvall: kőgyűrű, kőrsáncz nevet visel mai napig.

Vizsgálatom eredményeként állítani bátorkodom, hogy a *pottornyai* határban levő, s most leirt helyen a barbár korszak egyik védműve állott, mely a *pogányvár* elnevezést mennyiben igazolja, azt tapasztalatom és tüzetes tanulmányom alapján, ezúttal ohajtom tárgyalni; annál is inkább, mert előttem elgondolható nem volt, hogy ezen védmű megyénk területén egyedül állhatna; s mert folytatólagos fáradozásom után, ily vagy ehhez hasonló védművet egykori létezésének élő bizonyítékaival találtam még a Vág jobb partján; a szepesi határszélen, a csorbai határban a Kolumbjarka dombon, Liptó-Újváron, a vár feletti Hradok nevű tetőn; Olaszi fölött Havranek hegyen; Rózsahegy melletti Barát hegyen; a Vág baloldalán Hradok mellett, Viszlavec tetőn, Szentivány fölött Hradok nevű dombon az illanói határban (Szarvashegy), Közép-Szlécsen, és Wlkolinecz fölött a Sidor hegység Prazsma nevezetű dombján, összesen kilencz gátont, melyek száma Thuróc, Trencsén felé folyton nő; Szepesben ismét Lőcsétől Váraljáig vezető országút mindkét oldalán, a feltűnő idomzatok után itélve 13 ily művet számláltam meg, melyek tüzetes megvizsgálása vajmi bőven jutalmazná az evvel foglalkozó szakember fáradságát.

Fáradozásom különös jutalmául tekintem észlelésem azon eredményét, mely szerint úgy ezen védművek sajátképeni czélját szerkezetét és azon bizonyos rendszert, mit a védművek elhelyezésénél követtek; mint azok hozzávetőleges korszakát leírni megkísérnem lehet; hogy ezáltal a pogányvárak természetéről elágazó nézetek, talán egymást megközelíthessék, vagy legalább az én lehetőleg téves nézetem, az avatottabbak által helyreigazíthatóak¹⁾.

A mivelődés történelmének azaz korszakában, midőn már a társadalmi fogalomnak az egyes néptörzsek, családok patriarchalis csoportulása adott kifejezést, feltételezhető a cultur-állapot azon foka, hol az élet mindennapi szükséglete oly találmányok felé hajtottá az embert, melyeknél fogva a szerzés és birás vágyától ösztönözve a védelem eszkö-

¹⁾ Ezen ismertetésben épen semmiféle téves nézet nincs, sőt örülnünk kell, hogy a t. értekező a távol hajdanna ezen érdekes emberműveit saját megyéjében összeállítani törekedett. Bár találkoznának minden egyes megyében vagy kerületben régészetkedvelők, kik vidékükről hasonló tudósításokat küldenének, és mi fő, és más által ki nem vihető, a megyei vagy kerületi térképeken valódi helyüket kijelölnék. Ezáltal ugyanegy korszaknak ősrégi védelmi térképét lehetne összeállítani, és kiegészíteni azt, mit a Dunamentében már évek előtt összeállítottam. Ily munkára leginkább a vadászatkedvelők vagy turisták alkalmasak, mert a pogányvárak gyakran oly annyira el vannak rejtve és oly nagy kiterjedésűek, hogy már nem is váraknak, hanem csak birtokhatároknak, rablások és marhaelhajtás elleni árkoknak tekinthetők, melyek eredetileg még fatorlaszokkal tétettek áthatlanokká. Ezt Horvátországban Varasd környékén nem egyszer láttam, a hol minden gazda birtoka körül levágott fákból és bozótokból 1–2 ölnyi széles és fél ölnyi magas védművet készít, mely ha égni kezd, agyagos földön igen képes a *pottornyai nagy mennyiségben található összesült, égetett, alaktalan agyag darabokat, valamint a feltűnő vastag hamuréteget előidézni.*

zeit készelniök kellett, természetes egyensúlyban a miveltség fokával és cultureszközeivel. A védművek alkotásának specialis célja, bizonyára a népek fő foglalkozásához volt mérve, s így a vadász, halász és marha tenyésztő népek oda törekedhettek, hogy ily nem-beli gazdaságuk megóvását a helyiség viszonyaihoz képest a lehetőleg czélszerűbben eszközölhessék. S ha már most kellő figyelemre méltatjuk Felső-Magyarország hegyes völgyes rengeteg erdőkkel borított vidékét, mi földmivelésre alkalmas épen nem lehetett; a Liptó vidékét, sőt a felső vármegyéket lakott néptörzsek főfoglalkozása csakis a marhate-nyésztés lehetett, mert erre utalta a fűdus talaj, az erdők egészséges illatos rétje, az üde hegyi patakok kristály vize; erre utalta a szántóvetésre alkalmas televény föld hiánya; s talán a mivelődés azon foka, melyen az itt lakott barbár néptörzsek a földmivélést nem igen ismerték, míg azt a későbbi szláv törzsek el nem terjesztették. Hogy a földmivelés itt vajmi későn terjedt el s vált általánossá, s az, az őskorszakban ha volt, csakis a fonás és szövésre alkalmas rost növények feldolgozása lehetett igen csekély mérvű mellékfoglalkozás, ezt nem csak az eddigi liptói leletek, de még azon körülmény is bizonyítja, hogy a mostani mivelés alatt levő földterület, a Vág völgy keskeny széleig minden lépten nyomon föltünteteti az őskor erdők korhadt maradványait akár a tőzeglápokon, akár az alluvium alatt, mi a rohanó hegyi patakok, áradások által televény földdé halmozódott a Vág mentében, ehhez járul még azon tény bizonyítéka, hogy hatszáz éve királyi parancslevél érkezett az adományos nemességhez: »uti securis locum faciat seculae.«

Természetes, hogy az őskor pogány várai, sánczai eredetileg gátonyul szolgáltak a marhák védelmére; ezt látszik bizonyítani az építkezés anyaga, és csakis ennek megfelelő czélszerűsége; bár vannak oly esetek is, hogy ezen gátonyok és védművek egyszersmind a helyrajzi viszonyokhoz alkalmazkodva, a vallási cultusznak szolgáltak véd- és gyűlhelyéül.

Az általam felfedezett és megőrzött leletek tárgyai és az összehasonlító tanulmányozás oly korszakba helyezi ezen védművek eredetét, mely a várnak oly szoros értelemben vett fogalmát, a mint azt később a vas-, vagy épen a feudális lovagkorszakban találjuk, tökéletesen kizárja, mert azok szerkezete és anyaga a harci támadásnak alig volt képes ellent állani; de igen is szolgálhatott csíreszméül arra, hogy a későbbi korszakokban kifejlődött várszerkezetnek előmintát nyujtson nemcsak itt, de a mivelődés történelmének európai általánosságánál fogva a római, görög stb. védművek, sánczok és gátonyok rendszerének is.¹⁾ Szabad legyen az összehasonlítás kedvéért néhány példát felsorolnom, melyek állításom alapossága mellett bizonyítanak.

Hazánk mivelődési őskor történelmének felderítésére, főleg pedig a barbár néptörzsek nemzetiségének egykori biztosabb meghatározására kiváló befolyást gyakorland az északi országok régészeti felfedezéseinek bővebb eredménye, tekintettel akár a szláv-skan-

Egyáltalán véve tanulmányozzuk mindig a régmúltat a tőlünk távol eső erdők lakónál, kikhez a mai mivelődés még nem fért; és ovakodjunk mindjárt évezredekéről álmodni, holott talán csak századokról lehet szó! Én is régóta foglalkozom ezen dolgokkal, de még sokra nézve nem tartom magamat elég erősnek, hogy határozottan nyilatkozzam. Regényes felfogásunkban nemcsak a lovagkorról vannak túlzott, a valótól nagyon is elütő nézeteink, melyeket a képzelményei regényekből meritettünk; majd talán a pogányvárakra és sánczokra végre is ki fog sülni, hogy egyes családoknak, vagy törzseknek lakjai, birtokhatárai valának; mert rendezett hadsereg nélkül ilyeneknek megtámadása és megvédése is a regények ködös országába tartozik.

¹⁾ Kissé merésznek tartjuk ezen állítást; majd még azt is állítja valaki, hogy a görög érmek csak a barbar érmek jobb kivitelei.

dinaviai, vagy germán népfajoknak északról dél felé lett nyomtatására, akár pedig a nagy népvándorlási mozgalom visszahullámzására. De ennél nem kevésbé fontosnak tartom a szomszédos országok archaeológiájának tanulmányozását akár a régi földrajzi felosztás, akár a közvetlen és szükségképeni érintkezés szempontjából, a kereskedelem, fogyasztás, termelés indokánál fogva, mert az összeköttetés mindkét fél szokásaira, cultusára, és miveltségére okvetlen befolyást, ha mindjárt csak irányít is, kell, hogy gyakorolt legyen.

Am nézzük a galicziai, szileziai, morva, a csehországi, de különösen a lauzitzi és németországi hasonalkotású védműveket, gátonyokat és körsánczokat, fel fogjuk találni azon analogiát, mi a felső-magyarországi, illetőleg a lipthói pogányvárak szerkezetének czélja egyenlő földrajzi viszonyoknál fogva; és a fentebb említettek között létezik. ²⁾ Rieke C. F., avatott tollú írója a „Die Urbewohner und Alterthümer Deutschlands“ című munkának élesen fejté ki mindazon viszonyokat és körülményeket, melyeknél fogva a barbár korszak pogányvárjai csak annyiban felelnek meg a vár fogalmának, a mennyiben azok a marhák és talán némileg a lakások védelmére szolgáltak, de még különösen is a vallási cultusmysteriumának megóvására is használtattak a kíváncsiság ellenében, vagy pedig a mysticismusnak homályban tartása végett. Ilyenek az autelburgi, Pyrmon mellett, a hermonsbergi, Dethvaldnál a grotenbergi, a teucherni cultusliget, stb.; Csehországban a Slóni hegy Hradist, Isonova, Libutin, Rinitz, stb. és számtalan mások. Ha már hasonló talaj minőségénél hasonló helyrajzi viszonyoknál fogva, és ős eredeti foglalkozás mellett hasonló védműveket mutat föl hazánk felfölde, sőt még az alföld is, bátran feltehető, hogy a leletek és körülményeik egyenlősége következtében a mi pogányváraink is ugyan oly czélből keletkeztek, mint a szomszéd vagy közel eső országrészekben találtak. Így például a Hradek feletti védgátony, mely hirtelen lejtőségénél fogva egy egyszerű sánczczal árkoltatott el a leghozzáférhetőbb keleti oldalon, bizonyára csak oly védmű lehetett, mely nagyobb kiterjedésénél fogva a marhacsordák megóvására használtatott, hol is az árokból kiszedett föld az árkon kívül hányatott fel, mint azt a felhányás nyoma, ma is mutatja. Hasonló ehhez, a Szentiványnál levő Hradok, és a csorbai Kolombjarka is: s hogy ezen gátonyok lakvédelemre nem lehettek készítve, mutatja azon körülmény, hogy a legszorgosabb kutatás után sem valék képes, tárgyak vagy cserép töredékekre akadni, mik a lakás ezen főkellékét elárulhatnák; bár a nélkülözhetlen patak az említett helyek tövében mindenütt föltalálható.

Tapasztalatom és tanulmányaim folytán, ritkábbaknak tartom a kettős sánczczal ellátott védműveket, melyenekről a germán régiségekről Phaler; Kalina von Jättenstein a csehországi, és Rieke a lauzitzi és németországi és mások tesznek említést. A mennyire Liptó, Szepes és Turócz egy részének ilyenemű védműveit ismerem, Liptóban előfordul a pottornyai Warta, és Rózsahegy melletti Baráthegyen, és Vlkolecznál a Prasmán;

²⁾ Meg van ezen viszony nemcsak Magyarország összes megyéjében, de az egész magyar birodalomban; nemcsak hegyes vidékeken, hanem a bánati síkságban, sőt a bihari, szabolesi, stb. lápokon, is. Sajnálom, hogy *őslori védelmi rendszerem* sok egyéb foglalkozásom miatt évek óta kiadatlanul hever és mintegy száz ilyen várra terjeszkedő gyűjteményemmel föl nem léphetek. Nemcsak ebben, de *Orbán Székelyföldében* is megtalálta volna buzgó szerzőnk tételeinek egész hazánkban való bebizonyítását. Remélem, hogy ezen jeles, bár rövid idő óta tett, de alapos tanulmányozás szép eredménye buzdítani fogja szives olvasóinkat, hogy e képet más megyében is folytatván kieszközlendők, mikép e terra incognitáról valami egészet nyujthassunk.

Szepességben Görgő mellett és Váraljánál; Turóczban pedig a legnagyobb kiterjedésben a Szucsán és Prekopa között levő sík földön ³⁾).

Nézetem szerint a kettős sánczczal ellátott védművek már a lakosok némi védelmére is szolgálhattak, vagy pedig a vallási cultust védé az avatlanok előtt, épen azon czélnál fogva, a melynél az őskor papjai a vallás titkait könnyen felfogható okok miatt megőrizni igyekeztek.

Én azonban alább megfejtendő indokaimnál fogva némileg tévesnek tartom azon nézetet, a mely a földhányás és rakás kettős nyománál fogva a kettős elsánczolást feltételezik, mivel annak eddigelé sem szükségessége eléggé indokolva nincs, sem pedig az akkori cultur-viszonyokból nem következhető, s az én csekély tapasztalatom és a körülmények szorgos megfigyelése, kivált a pottornyai Warta felderítésénél a kettős elsánczolás elfogadására nem vezetett.

Az ügy fontosságára nézve nem tartom fölöslegesnek, fáradságos és sok izben tett kutatásom ebbeli eredményét a tapasztaltakhoz hiven és szigorúan leírni.

A Warta domb tetején mintegy 1½ holdnyi sík terület, melynek külső szélén 2½' széles darazskőből ragasz nélkül egymásra hányt fal nyoma látható a tető egész körületén, megszakdván ott, hol a nyugati oldalon a 3-mal jelzett magasabb csúcs emelkedik körülbelül 1½° hosszúságban, ez azonban mély árokkal volt elgátolva, mert a föld kiemelése által történt mélyedés, ugyanott világosan nyomozható. A most említett körfal jelenleg már a pázsit színén fölül nem emelkedik, de talán magasabb eredetileg sem volt, mert a föld talaja és a fal között nagy tömegben található az összeégett idomtalan agyagdarabok, mik arra utalnak, hogy a pázsit földé csak később rakódott le az égvényes földre, s az közvetlen hányatott az alap köfalára; s így a valódi gátmű, maga a kerítés azon sárfal volt, mi esetleg vagy talán szándékosan égvénynyé változott. Hogy a kerítés anyaga az alapfal aljából vétetett ki, bizonyítani látszik azon körülmény, melynél fogva a belső vagy az 5-tel jelzett tér sánczáig a tér felülete oly magasságú mint a külső kerítés, és a kerítésen túli néhány lábnyi széles tér. A belső vagyis az 5-tel jelzett tér más viszonyokat mutat föl a talaj felszínére nézve, mint a külső fal; mert a körfal nyomát kísérve, csekélyebb szélességben hosszúdad alakban övedzi a bekerített tért, alapfalnak legkisebb nyomát sem találtam, és a körfal belső terének felülete majdnem 2'-nyival mélyebb, mint e dombnak többi felszíne, a pázsit talaja alatt néhány hüvelyknyire fekete korhadt földet és egyenlőtlen vastagságú hamuréteget találtam, s hamuréteg között a 3. ábra alatti rajzát, melynek megfejtését alább kísérlendem.

Mindezek engem azon szerény nézetre utalnak, hogy ez elsánczolás rendszerel ha már a külső falrakásnál kőhányásra alapítottatott, ha az 5-ttel jelzett tér szintén körfal volt volna, az ott sem hiányoznék, mert nincs elég indok ennek ellenkezőjét feltételezni; továbbá a talaj felületének mélyedése azon feltevésre jogosít, hogy azon hely lakásúl szolgálhatott, s akár a folytonos taposás, akár pedig a falaknak a külső kerítésénél magasabb

³⁾ A kettős sáncznak példányszerű mintája van a *kéméndi* (Esztergamm.) pogányvárban, mely a falu végén, a dombtól elszakítva külön kúpot képez a Garan régi folyása fölött; kettős sánczot mértem fel *Sus k* és Banostor közt a Duna fölött; *Cserevitznél*, a lejtős oldalaknál kettős és hármas sánczolatok vannak a *vegölyi* erődnél, melyet egy óra alatt alig voltam képes körüllepní; többes sánczczal bír a *göböljárásí váli* pogányvár *Fehérmegyében*; a *blumenthali* a Banátban; a *duploji* pedig ugyanott egyik oldalról *ötös* sánczczal és árokkal van védve. Ezeknek leírását talán legközelebb hozom. A *básthí* pogányvár, nagy kövekből rakott védműveivel, pedig már külön czikket érdemel.

emelkedése, de minden esetre oly tényező által keletkezhetett, mi a góré, gunyhó, vagy bár hogy nevezendő építés által és folytonos használat miatt lett olyanná. Ehhez járul a hamuréteg feltűnő jelensége, oly vastagságban, mely a folytonos tüzrakás, égetés nyilvános bélyegét viseli magán, és végre azon pogácsa alakú cserép tárgy, s a többtől elütő agyagdarabok, és cserép töredékek anyaga és technikája más jellemet kölcsönöz a belső épület terének, mint a külső védműnek, hol daczára számtalan kutatásomnak sem a talaj mélyedést, sem a hamu-réteget nem fedezhettem fel. Hasonló eredménynyel járt *Baráthyen* és a *Parázmán* megkísértett kutatásom is; bár némileg a helyrajzi viszonyokhoz képest részletekben eltérő, de általánosságban a felemlítetteknek egészben megfelelő jelleggel.

Ezen jelenségek azon meggyőződésre vezettek, hogy az őskor ilyenmü védművei a kettős falrakás nyomaival, nem jogosít a kettős sánczolás elvének elfogadására; s csak a terület külső területe volt a szoros értelemben vett bástyafal, mely a belső építménynek mintegy kerítéseül szolgált; használatotott legyen azon építmény családi magán szükségletre, vagy pedig a vallási cultusz mystikus gyakorlatára is; a mint ezt a felhozandó esetek tanúsítják.

A *pogányvárak* között a legritkábbak azonban azok, melyeknek kitűzött eredeti célja a kettős védművek, illetőleg külső és belső építkezés mellett egyszersmind áldozó halommal ellátvák; és így az ős cultusz céljaira emeltetének, minek világos nyomát és bizonyítékait hazánk felső részén eddig csak két helyen találtam, bár több olyan is lehet; legritkábbnak nevezem pedig azért, mert ilyeneket a külföldi avatott régészek is vajmi keveset ismernek. Én azt hiszem, hogy Liptóban valami hasonló fordul elő a pottornyai Wartán s Olaszgyölött a Havranek nevü hegyen.

A Pottornya melletti Warta dombnak közete nyugat felől, ott hol most a 3-mal jelzett csúcs emelkedik, az 5 alatti sík tetőnél körülbelül négy-öt lábbal alacsonyabb. Ha most már a domb elszigetelt állapotát tekintetbe vesszük, régi egykori összefüggése alatt, a töle elvált Basta és Wellinggell nem történhetett, hogy a lerakodott iszap, földálladék és pázsit talaj az alacsonyabb szikla részén oly magasra tornyosodott volna, hogy az a sziklaközet emelkedésének magasabb részét több lábbal túlhaladja csúcsosodásában, s ez még kevésbé történhetett az egy egészet képezett dombnak egymástól történt elválása után; s így a 3 számú domb okvetlenül emberi kéz által hordatott össze oly célból, hogy az a cultus megkivántató külső jellegének megfeleljen. Tanúsítja ezt még azon körülmény is, hogy azon dombnak körvonala a kúp alaknak mértanilag kerekdedségénél fogva megfelel; mi talán ily szabályszerűleg csak emberi kézzel volt összerakható. A csúcs tetején levő mélyedés, s az onnan kelet felé nyíló csatornaszerű vágás az áldozó hely *kőasztala vagy táblája alatti üregre mutat melybe a kőlapon holt áldozat vére folyt, s annak az a vályu forma ereszen kifelé ömlött.*⁴⁾

Mert hounét lenne megmagyarázható azon sok apró darabokból álló összeégett agyagföld, a mely annak egész felületét befedi, ha nem azon tüzrakásból, a mely ott bizonyára sok időn át akár jelzőként égett, akár pedig az áldozat tárgyát emésztette el. E helyen bár kisebb kiterjedésben, de a legvastagabb rétegen találtam a hamu és a

⁴⁾ Hátha, mi ily helyeken nem ritka, e különvált domb temetkezési halom, melyet az utókor kirablott? s így a tetején való behorpadásnak és a válunak kincások voltak okozói. Sokkal kevésbé ismerjük az itt lakott ősnépek cultusát, melyre különféle vidéken már oltárokat és áldozó helyeket jeleltek ki.

szén maradványokat; s a talajt vizsgálva emeltem ki a 2-dik ábra alatt lerajzolt edény eredetijét. Az áldozó domboknak hasonló leírását, az összevágó körülményekkel találom, a morva-sziléziai németországi, sőt még a skóthoni régiségeket tárgyaló művekben is, nem is említve az őskandinávoknak evvel megegyező műveit. ⁵⁾

Ezen védgátönyök anyagára nézve különösen érdekes magyarázatot nyújtanak azon égvényes s alakos agyagdarabok, melyek ilyen védművek helyén gyakran találhatók, s melyeket én az említett liptói és turóczyi pogányvárakból gyűjtöttem; de mindannyija között legtöbb és legérdekesebbek a pottornyai Wartán összeégettek. Ám kísért-sük meg szemlélődési tapasztalat után ezen tárgyak anyagára némi világot deríteni.

Tudvalevőleg közép Európában a kőfal építmények csak a római cultura által jutottak azon jelentőségre, melyet azok a ragaszték felhasználása által nyertek; s a római korszak régészei kivált a kőragaszték előfordulásától jellemzik római falépítménynek a fel-felderített romokat és falmaradványokat, a hol a ragaszték keverékében apróbb tégladarabok is vegyítvék. Az ezen korszakot megelőző századok főleg ott, hová a római cultura csak nehezen törhetett út a mívelődés hódításainak, vagy pedig a távolabb fekvő országrészeket később érheté el hatalmának erejével; ott bizonyára az ily védművek anyagukra és jelentőségükre nézve még mindig a primitív állapot igen alacsony fokán állhattak; mert hiányzott a mívelődés azon eszköze, melylyel a tömör falépítményeket, a vas, és kőragasz hiányában, csak némi eredményyel is védmű gyanánt emelni lehetett volna.

Pannonia elfoglalása pedig a Krisztus utáni 8-ik évben történnén, ezen foglalás határa Felső-Magyarországban csak később, még pedig sokkal később ért véget, s az Szarmátiának legyőzése előtt kevéssel történt, mivel a szepesi és liptói karpátok a szarmát hegység innenső oldalát képezik. A felhozottak után következtetni bátorkodom, hogy ezen védművek anyaguknál fogva azok keletkezési idejét jóval visszavetik a barbár századok azon korszakába, midőn még a vasércz e vidék néptörzseinél ismeretlen volt; s így gátonyaik kőfal építmények nem lehettek, mit egyébiránt maga a lelet anyaga is eléggé bizonyít.

Ha a mívelődés kezdetleges korszakában a barlangok, földbe vájt lyukak, margellák, véd és menhelyet nyújtottak az embernek; a társadalom keletkeztével ez már elégséges nem lehetett; s oly védművekről kellett gondolkozniok, miknek kivehetősége a hiányos eszközök esetlen, nagyolt alkalmazása végett lehetségessé válhatott, s itt a természet nyújtotta kősvény és föld képezi az anyagot, minek felhasználása a legkevésbbé fáradságos volt, s egyáltalán nem igényelt művészeti magasabb fogalmakat. A védgátönyök alapjául egymásra rakták a felszinig az idomtalan köveket úgy a hogy, erre a földből sövény ágakkal, és apróra vágott száraz növény kórókkal kevert sárfalat húztak; hogy az ilykép elzárt marha szét ne fusson, s a vad állatok és rablók ellen óva lehessen.

Ennek bizonyítékául felhozom az általam több helyütt; de nevezetesen a Warta dombon, Prjekopa mellett is a Havraneken gyűjtött agyag égvénydarabokat; melyek idomtalanóságuknál fogva azonnal elárulják, hogy egykor faltapaszúl vagy anyagul szolgáltak, s világosan mutatják a rost, fa vagy apróra vágott ágak és kórók lenyomatát, a melyre tapasztva voltak, vagy avval összekevertettek, hogy talán nagyobb erővel állhas-

⁵⁾ Csakhogy ezen törekvések és állítások legtöbbjeit pusztán szép, gyakran merész teoriának kell tekintenünk, még erre positiv adatokra nem akadunk.

sanak ellene a szétmállásnak. ⁶⁾ Mi okozta légyen ezen védfalak téglává lett elégését, az még eddig nézetem szerint véglegesen eldöntve nincs; s ha azt némelyek szándékos miveletnek tartják, ez oly állítmány, mit az akkori századok cultur állapotából levonni szerintem nem lehet; de sokkal valószínűbb, hogy a véletlen eset, vagy támadás, vagy a jeltüzek vigyázatlan rakása által, akár az összehordott, vagy gally, vagy az úgy is kiszáradt keverékű falak, vagy tetőzet meggyulhatott, s ismét téglakeménynyé éghetett. Még különösebb azon *salak*, mely csak forró hév és tűz által válhatott az agyagföldből azzal, mint ezt a Wartán találtam; hasonlókat említ Rieke Skóthonban, Felső-Lausiczban, Csehországban Bukovecznél, a Schafbergen Löbau mellett és Rothsteinnál.

Legfeltűnőbb s előttem némileg megmagyarázhatlan azon jelenség, mely két nagy darab idomtalan alakú összeégett agyag leletnél mutatkozik. Ugyan is a felület letöredezett szögletes helyein egyrészt ép, részint pedig már elmeszesült csontdarabok észlelhetők, melyek az agyag gyurmáján, keresztülkasúl huzódnak oly formán, mintha ezen idomtalan agyagdarabokkal szándékosan összegyúrattak volna. Hogy ez azonban nem történhetett, onnét gondolom, mert akkor a gyurma alakított volna olyanná, hogy az rendeltetését elárulja, ez eset pedig itt fenn nem forog. Lehet, hogy sz áldozó hely, vagy gátónynak keményre vert padmalyát képezi, hol a felhasznált marhacsontok eldobattak, szétszórattak; s az, elégése által az egész védműnek a téglá keménynyé égett agyagfölddel elvegyült. De ha ez állana, akkor ezt a kilátszó csontdaraboknak is magukon kellene viselni, pedig sehol fel nem fedezhető; s akkor is csak oly rétegben lenne az a tömegben, mint a hogy a csontok a földön heverték, de nem szétkuszált, az egész tömeget keresztül-kasúl hányva, mint az itt mutatkozik. Albinus Pérer a meissen chronikában tesz említést osteocolla elnevezéssel olyan mész tuff darabokról, melyekben fossil csontok vannak a kőzet tömegében. Wagner A. „Egypten in Deutschland“ című művének 7, 11. 43-ik oldalán, calcinirozott csontoknak nevezi. K. Ráth, az empfingeri barlang felfedezője, emberi és állatcsontok között találva hasonló darabokat titokszerű mészconcretiának kereszteli. Schlottheim a mész tuff feletti értekezésében említi, abban az emberi kaponyának előjöttét; Robschütz mellett Meissen közelében két ízben találtak meszesült emberi kaponyát, vas darabokkal és növényi szénnel vegyülten a tuff rétegekben, mint az, az „Oryktographie für Sachsen“ czimű munka 7-dik tízete, 106. s következő lapjain olvasható; hasonlókat említ Kalina von Jättenstein csehországi Slan, Podmokl, Zwikovetz, Hradisst, Moeno, Terevicz és Ninicz melletti, áldozó és pogányváraknál történt leletekről; de az elsoroltak mind tuff, és mész kövezetekre vonatkoznak, és sehol sem találom a pottornyai Warta hegyihez az analog esetet, a hol az ilyen fossil csontok égvényes és salakos agyag gyurmában fordulnának elő; egyébként lehetséges, hogy az én szükkörű olvatottságom és tanulmányom olyan régészeti irodalmi munkákra, a hol az ily esetek feljegyezve vannak, sőt talán megfejtést is

⁶⁾ A helyszínén kellene azon égett agyag-falakat látni, és több helyen a gátonyt átvágnai, hogy kitűnjék, vajjon egyedül az esetleges égetésnek kell-e tulajdonítani ezen sajátságot, vagy szánt szándékkal történt-e és az egész erődre nézve lett-e felhasználva. Égett agyagot sok helyt találtam magam is az é kezési helyeknél; a gátonyoknál még nem tapasztaltam, de szükségüket sem tudom kimagyarázni a földhányásoknál. Az égett, salakos gátonyokról van tudomásunk Francia s Csehországból, de égett agyagsánczokról még semmit sem olvastam. Érdekes lenne az említett helyeken a kutatást rendszeresen folytatni, hadd lássuk, véletlennek tulajdonítandó-e ezen előjövét, vagy rejlik-e benne az a sajátságos culturai mozzanat, melyet ezikkiró e védműnek tulajdonít. R.

-találtak, ki nem terjed, s engem nagyon lekötelezne a leirt tény körülményeinek bárholonnan jövő és elfogadható felvilágosítása.

Ha már észleleteimnek eredményeként a közlöttek a lipitói pogányvárakat a római hódítások előtti korszakba helyezik, ⁷⁾ azt még kétségtelenebbé teszi az ott talált cseréptöredékek és edények technikája, és anyaga, melyek megerősítő bizonyosságul szolgálndnak még arra is, hogy a Warta-domb védgátonya az ősz kultusz egyik szent helyét övedzé falával. A védművek belsejében a falak közelében igen sok össze-visszahányt különféle vastagságú; de egyenlő mivezetű kisebb nagyobb cserép töredéket emeltem ki, miknek egymáshoz való tartozását még csak megközelítőleg sem lehet meghatározni; s ezen töredékek némelyike vörösre égetett, másika, szürke piszkos agyagszinű, a kiégetés legkisebb nyoma nélkül.

A talált különféle cseréptöredékek közül mindannyinak művezete szabad kézzel történhetett, mert sem a simítás, sem a korong általi kerekdedség el nem árúlja azon korszakot, hol az agyag mivesség a kifejlődés korába esvén, a fazekas munkák már korongon készülve izletesebb alakot és díszítményt tüntetnek fel; s azok esetlen vastagsága mindinkább elvész; holott ezek korongon nem készültek, s kivéve egy darabot, mely a legkezdetlegesebb vonalozást éles vagy hegyes fával mutatja, sehol egy darabon sem fordul elő czifrázat. Az egyiknek vastagsága 1"-nyi, a legvékonyabb 6"-nyi, némelyik vörösre jól ki van égetve, a többi szabad tűznél szárított; de mindannyija igen kemény gyurmája itt-ott lencsenagyságú homok és kavics szemcsével vegyes, sőt többnek külső felülete is, mintegy behintve van apró homok szemcsével. Ezek a cserép különbözőeteinek főbb mozanatai, melyek, habár azokat művezetre nézve egyenlőeknek tüntetik föl, használati czéljuk azonban igen különböző lehetett. Hajlandó vagyok Kalina von Jättensteinnak véleményét elfogadni; melynél fogva igen gyakran tapasztalván a csehországi kultushelyeken az ily cserepeknek össze-vissza hányását, azt annak tulajdonítja, hogy az ősz korszak pogány népei, áldozatok, halotti torok, temetkezéseknél és egyáltalán vallási szertartásaiknál az isteni szolgálat után a használt edényeket összetörték, s minden vallásos tényhez új edényeket vettek elé, s csak az olyan hamvedreket tették le egész épségükben a temetkezési helyre, a melyekbe az elégett hullák megmaradt esontrészeik tétettek az örök nyugalomra.

Ezen nézet elfogadható magyarázatát adja a sok különféle, egymásra hányt cserépdarabok észlelt jelenségének, a mint azok a lipitói védgátonyok körületén belül is előfordúlnak; a hasonló tapasztalat is bizonyosságul szolgálhat arra, hogy ezen védművek gyakran az áldozó szent helyek kerítései voltak ⁸⁾ s mert a lipitói egyéb leletek a bronzkorszakba utalnak, s az említett helyeken a vasércznek semmi nyoma sincs, és a cserepek kezdetleges durva művezete, és gyurmája a művelődés bronz korszakára utal, ezen védműveket legalább is a Krisztus előtti VII. VIII. századba bátorkodom tenni.

Legérdekesebb azonban a Wartán talált agyagművek között a mellékleten lerajzolt bár nem egészen ép edény (l. 2. ábra) és a harmadik szám alatti pogácsaalakú agyagmű.

⁷⁾ Miért ne lehetnének ezek a rómaiakkal egykorúak vagy még utánuk valók is? ne gondoljuk, hogy a római műveltség egyszerre hatott át a velük szomszéd népekre. Csak nézzük mai nap félreesebb népeinket, kikhez még a XIX. század vívmányai nem értek.

⁸⁾ A felbontott sírhalmokban is egészen hasonló cserépdarabok fordulnak elő, még olyanokban is, melyekben vas szerszámok találtak. Ne igen határozzuk meg még most a századokat, nehogy olyan pilini Ludovicus Pius-féle érmei XVI. századdal hátrább utaljanak!! R.

Mint már előbb is említém, az 2-dik ábra edényt, az I. alatti melléklet 3-mal jelzett helyén az áldozati domb tetején levő mélyedésben; a pogácsa-alakú tárgyat pedig az 5-tel számozott belső védgátony keleti belső fala mellett, a pázsit talaja alatt emeltem ki. Én e tárgyakat szorosán a cultuszhoz tartózkodóknak vélem, nem csak a lelhely feltűnő viszonyainál, de a tárgyak alkotásánál fogva is, mert azok sem temetkezési, sem élelmi használatra, nem valók.

Azon előttem eddig ismeretlen különös alakú edények belső üressége, a nyak felső czélességétől 2" 4"-nyi mély külső magassága, a fenék aljától egész tetejéig, 3" 2" s így a fenék vastagsága 10"-nyit tesz, az oldalflak szintén igen vastagok; az edény legnagyobb domborodásának átmérője 3" 4", mi a magába véve kis agyagművet oly nehézzé teszi. A vörös kiégetett edény töréseiben homok szemcséket tüntet fel, a domborodás nyak alatti kezdetén, két egymástól három vonalnyira eső, egyenetlen kör futja át az edény körületét, ezalatt 12 egymással összefüggő V alakú csipke czifrázat van köröskörül, (4. ábra) s az edény hasának legnagyobb domborodása körül a három alatti nyolcz jegy fut (5. áb.); mind a körök, csipke, czifrázat és jegyek hegyes csonttal, vagy fával vannak benyomva, lehetőleg durván ezen edénybe; külső felületének egyenetlensége, a kerekdedség tökéletes hiánya, az újjak és körmök benyomása legott elárulja, hogy az kezdetleges mű, és nem korongon készülvén, szabad kézzel alakított; belsejéből a lelet alkalmával fekete pernye hullott ki; és üressége a tűz, füst vagy korom nyomait tisztán felmutatja.

A harmadik ábrájú lepény vagy pogácsa-féle agyagtárgy hasonlóan durva készítményű mű, egyenetlen körületének átmérője 4"; magassága 1", a szélétől lefelé 4"-nyira egy kör futja körül, melynek átmérője 2" 6"; s ezen körben van a szabadon álló és mélyen bevált kereszt alakja, csak hogy a kereszt végeinek vízszintes folytatása nem jobbról balra, de balról jobbra irányúlnak; a kereszt vonalak hosszúsága egyik végétől a másikig 1" 7".

Alakra nézve én ezen két tárgyhoz hasonlót nem ismerek, sem ilyenről tudomásom nincs; s minden esetre e nemben oly unicumok, mi jelentőségük mellett, még régészeti becsüköt is emeli. *) Ezen két darabnak technikája a többiekéhez bátran sorolható, s valószínűleg egy korszakba tartoznak, rendeltetésük a cultusz mysteriumához tartozott. Azonban a mi most leirt nézetemet némileg ingóvá, s előttem e tárgyakat érdekesebbé tette, az a tárgyakon látható jegyek, melyeket én rún jeleknek tartottam, s még most is annak tartani bátorkodom, bár arról tökéletesen meggyőződve nem vagyok, s ha csakugyan azok, akkor nagy fontosságú monumentumai hazánk és néptörzseinek történelmére vonatkozólag vagy legalább is a rúnák használati kezdetét a Krisztus utáni VII. — VIII. századból, sokkal előbbre visszavetik, mert ezen tárgyak művezeti kezelése, a római foglalás illetőleg pedig cultura befolyása alatt készültekét, a styl, kivitel, izlés és gyurma indokainál fogva, jóval megelőzi. Hazánk és néptörzseinek történelmi szempontját véve tekintetbe, ismeretes dolog, hogy a rún betűk a skandináv félsziget lakói között keletkeztek, s innen terjedtek északi rún betűk név alatt kivált a szláv törzsek között; ezen nézet indoklását kellőleg támogatja Worsaae „Zur Alterthumskunde des Nordens“ című munkájában. A 2. ábrájú edényen a hitrege Thors vagy Tyrs istenségének jele, a nyilalakban egyszer fordul elő, háromszor a kereszt jelében; a keresztvonalás hasonló jele

*) Az említett Thors-jele az északi fésükön, edényeken és egyéb készleteken éppen nem ritka; meg lehet, hogy ezen edényekhez hasonlóak is léteznek. R.

a 2-dik számú pogácsa alakításon ismét látható. A Thors nyílalakú jelzése, Dietrich Udo Waldemár rún szótára szerint, a rúnák későbbi használatánál a „t“ betűt jelentette; a keresztvonalak további használatát azonban mint betűt nem találtam; de igen is egyszer előfordul Dániában Sjælland, Snoldetev, koppenhágai kerületben egy rún kővön, az annalisok 2. táb. IV. N. M. Peterson Danm. Hist. és Hederrold szerint 1.262--273 lapon említve, mely rún kő a koppenhágai muzeumban őriztetik. Ezen jegy a kő felirása felett a közepén egyedül áll; távolabb mellette balra három egybe fonott madár körönyt látszik.

Történelmileg tudjuk, hogy a vendek őstörzse, a mostani Lausitz és Némethon nagy részét s Csehországot birtokában tartván, rajként árasztotta el a kárpátokig oly elszakadt törzsekkel, kik a mostani szláv fajok legtöbbjének őseit képezték; s a magokkal vitt szokásokat, és vallási cultuszt nem csak hosszú ideig fentartották, de terjesztették is. A többi között kiváltak az obotritok, kik régi rún betűiket bár némileg átalakítva, megtartották, és a természet cultusában a vallásos szertartások között, az áldozati oltárra és elégetett halottaik hamvedreibe, hasonló pogácsa-alakú agyag tárgyakat szoktak volt tenni, mint ezt a Warta hegyi lelet is ábrázolja.

Ha tehát van helye azon érvelésnek, hogy a felemlített jel rún jegy, úgy világos következtetésként ki lehet mondani, hogy Liptó vidékén az ősvendek obotrit törzse is lakott; más különben pedig ezen leletnek jegyeit találom még a körmöczbányai nem régen felfedezett rún kővön is, továbbá a skandináv rún kövek hasonlókat mutatnak a mellyi kerületben Istaby és Sölvitsborg mellett; Bjorketorpnál, stb.

De ezen rún jegyek lehetséges magyarázatának indokolását egy sokkal előbbi korszak emlékei halomra döntik, mikén ezen jegyek ismételen előfordulnak, a többi között csak a következőket említem: Kollárnak „régii Italia“ czimú munkájához csatolt XI. t. 1. számú rajza egy sisakot ábrázol, melyen etrusk betű s felirat van, hasonló a Warta leleteihez; a Venuti-féle muzeumban egy Cortone mellett talált etrusk fémtükör, ugyanazon jegyeket tünteti fel: Paciandi, Maffei, Gori és Lanzi művei szerint Cornetto vidékén a Tarquiniusok egykori helyén a barlangban felfedezett irás, egészen megfelel a szóban levő tárgyak jegyei némelyikének.

Egyébiránt lehetnek nézetek, melyek ezen jegyeket mint czifrázatot az illető fazekas szeszélyének tulajdoníthatják, mire nézve azonban szabad legyen megjegyezni, hogy ez a kelta vagy bronzkori ornamentikának egy eddig elő nem forduló esete lenne, mert habár a pontok, körök, vonalak, a küllős kerék, zigzeg, szalag és rhombus alakok ily különféleségben főleg jellemzőek; de azoknak ily módon való alkalmazása mint azt a lelet tárgya mutatja, példátlan eset lenne a barbár ornamentika történetében.

Ha azonban ezen jegyek rún jelentősége tekintetbe vételével a tárgyak technikájának, és a lelet körülményeinek avatottabb szaktudósok által meghatározható lenne, abból csak azon következtetést lehetne levonni; hogy a kelta vagy bronzkorszak vallási szent helyeit, és védműveit egy későbbi néptörzs, ugyanazon célra foglalta el, és használta; a mire számtalan, de Liptóban is nem egy példa van.

Így például a pottornyai Warta, Basta hegyen a tatárjárás idejében, ugyanazon helyen őrtorony volt, miről Bél Mátyás is tesz említést. a havraneki pogányvár helyén a johanniták kolostorra, a Barát hegyén Czinár, és Fuxhoffer után állott a templáriusok zárdája, a Szentivány feletti Hradek őskori pogány védgátony helyére építette Bogomér hatalmas várát, a Rohacsán szintén Bél állításaként egy római erőd épült, hol néhány

év előtt Theodosius-féle aranyakat találtak, és egy hatodik legiobeli denárt, mely most is birtokomban van. Különbözik pedig a kereszténység hódítási törekvéseiben, kivált buzgó főpapjai által a lehető legnagyobb szorgalommal irtotta mindazon emlékeket, melyek a pogány vallás cultusára vonatkoztak, s a legtöbbször, mint ezt C. F. Riecke is kimutatta, ott hol valaha pogány áldozó helyek és védgátönyok voltak, kápolnákat, kereszteteket, templomokat emeltek.

* * *

Midőn a jelen munkálatban a lipthói pogányvárak körül másfél év alatt tett fáradságos kutatásomnak összegét a nyilvánosságnak átadnám, szükségesnek vélem még tanulmányaim eredményeként, az abból levonható következtetéseket és alapelveket is közölni.

A *pogányvár* általános elnevezés alatt ismert védművek, gátönyok, földhányások, árkok, vagy sánczolások, a vas; illetőleg pedig a keresztény korszakat megelőzőt századokból valók; s következésképen osztályozhatók: a hegyek, dombok, csekély lejtője egyenes vonalban elárkoltatván, és sáncszerű földhányással elzáratván, ezek csupán csak az őstörzsek marha csordáinak védelmére szolgáltak; az olyanok, melyek a dombok tetejének külső szélén kör, vagy tojásdad alakban bástyaszerű falakkal, s egy belső körrel, védgyűrűvel láttattak el, ezek lakvédelmül is használtattak, s végre hol az ily magaslatok tetejének valamelyik végén emberi erővel összehordott kisebb kúpalakú dombok is vannak a kettős, vagy csak egyes körgátöny között, azok egyszersmind vallási szent helyek áldozó halmok voltak, és ezek védgyűrűit képezik. Gyakoriak az egyenes vonalú el-sánczolások, ritkábbak a kettős védkörnek, s legritkábbak a kettős gátönynyal ellátott áldozó halmok.

A valláscultushoz tartozó áldozó halmok a védmű nyugati végén hanyattak fel, hogy az ősi vallás papjai az összegyűlt népet keletfelé fordúlva a nap irányában láthassák.

A védművek kiszemelése leginkább úgy alkalmaztatott, hogy egyik halom-domb vagy hegy tetejéről a másikig ellátni lehetett, hogy az ősi, vagy áldozat tüzek jelzését a védművek azonnal követhették és tovább terjeszthették.

A fentemlített két rendszer, a lipthói pogányváraknál eltérés nélkül fogantatva van.

Ezen védgátönyok leginkább egyedül álló halmokon épültek, mindig a szükséges viz, folyó vagy patakok közelségében, a lipthóiaknál egy kivétel sem fordul elő.

Az áldozó halmok védgátönyainak belsejében nem temetkeztek; az általam tanulmányozottakban sehol hamveder vagy sírfészek fel nem tűnik, sem az ezekkel járó kultusszerű mellékletek nem észlelhetők; de a halottak temetkezési helyeül használtattak, mint a Warta, Havranek, és barát-hegyi védgátönyok tanúsítják, s halottaikat a védgátönyon kívül, vagy a domb aljában temették el.

Bizonyítja ezt a magyarfalvi temető lelet, a Warta hegy közelében és aljában a hradeki; miket annak idejében ismertetni nem késem, továbbá a besenyőfalvi a Havranek közelségében; mit az „Archaeologiai Értesítőben“ már közöltem.

Az áldozati szertartásnál a cultusz edényei összetörtvén, minden alkalommal újakat használtak, innét magyarázata az össze-vissza hányt sokféle alakú, anyagú és vastagságú cserépdaraboknak.

A védgátönyök anyaga sövény kerítés agyaggal bevonva s ez növény szálakkal keverve alkalmaztatott; de az alapfal ragaszték nélküli három-négy lábnyi széles kőrákásból alkottatott.

Az ily védgátönyök helyét gyakran későbbi századok cultur népei is felhasználták: s a mint ez a liptóiakban is kimutattatott, s ezért a figyelmes kutatónak vigyázva kell elkülöníteni a korszakot ismertető jellegeit, kivált a kőrakás, és cserepek tömegeinél.

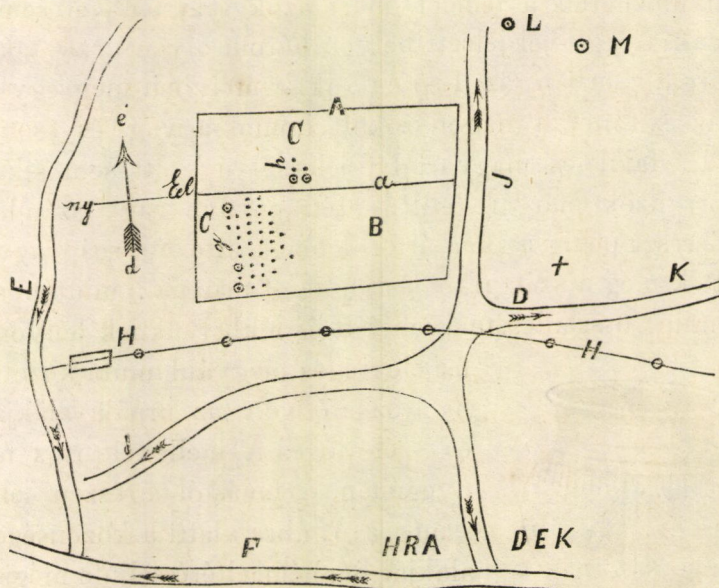
II.

A hradeki pogány-temető.

Az 1871-ik év július 13-án a következő sorokat kaptam Szentiványi Márton tudományos műveltségű és régészetkedvelő főispánunktól: „Kedves barátom! Én is akadtam kelta maradványokra, s mint gyanítom, temetkezési helyre; rendelkeztem is, hogy ott a munka eljövételünkig állíttassék be; azért vasárnap reggel 9 órakor elmegyünk a hely színére. Hived Szentiványi Márton.“

Főispánunk ismert kedélyessége majdnem kétségbe ejtett, s azt véltem, hogy tréfát akar velem üzni; azonban a felizgatott kedély, a kíváncsiság, a tudvágy legyőző kételyemet s a kitűzött napon hozzá kocsizva és Neudeck Gyulát társul véve, az előttem még mindig ismeretlen lelhelyre kocsiztunk. A Szentiványtól alig fél órányira fekvő Hradekre érve az új gazdasági intézet kertjébe vezetett, hol az imitt-amott elszórt urna darabok és csontok megmagyarázták rögtön, hogy a lelet helyén vagyunk. Ez alkalommal is kedves kötelességemnek tartom Szentiványi Márton tisztelt barátomnak a régészet érdekében, s a nekem nyújtott tanulmány és élvezetért legforróbb köszönetemet nyilvánítani. De térjünk a dologra.

- A. Földműves iskola épületjei.
- B. Gazdasági kert.
- C. C' Lelhelyek.
- D. Hradeki temető.
- E. Béla folyó.
- F. Vág folyó.
- H. Vasuti indóház.
- H' Vasut.
- I. Országut Szent-Miklós felé.
- J. Ujvári ut.
- K. Szepesi ut.
- L. Ujvár.
- M. Pogányvár.



6. ábra.

Herbeck Nándor a gazdasági intézet kertész-tanárja a Béla vize árjának kitett intézeti kertet rigolirozván, a mellékelt eszményileg készült 6. ábra „g“ alatti helyén a köve-

ket kiszedtetvén, észrevette, hogy a kiszedett kövek helyén cserép-darabok és apró csonttöredékek vannak szokatlan mennyiségben, azonban már napleszállta levén, a munkát abban hagyta s másnap korán reggel a főispánnál dolga levén, neki elbeszélte a leletet; s így lett a további munka beszüntetve, miáltal eszközölhető volt a temetőt in situ felderíteni. A feszült várakozás, vizsgálódás és kellő vigyázattal intézett rendszeres ásásnak eredménye következő:

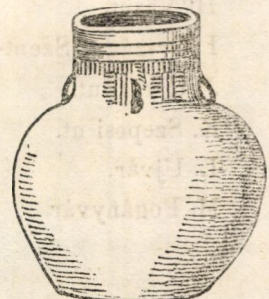
Az urna darabok nyomán indulva déltől északfelé 10°-nyi hosszúságban és 4°-nyi szélességben a „g“ alatti hely 42 urnát tartalmazott, melyek a kert talaja alatt alig egy lábnyi mélységben feküdtek. Tartalmuk homok- és agyag-gyurmával kevert apró emberi csontdarabokból állott, kivéve az első sor 7-ik, a második sor 4-ik s a negyedik sor 7-ik urnáját, hol is az emberi csontmaradványok között állati, még pedig igen széles borda-csontok is voltak vegyítve, s mindannyiban az urna fenekén kisebb alma nagyságu 5 vagy 7 darab gömbölyös kő feküdt, a 42 urna között 28-ban 5 és 12-ben 7 darab követ találtam. Használati kő, bronz, fa, csont, vagy vas tárgynak az urnákban semmi nyoma nem volt. Az urnák elhelyezésénél netalán követett rendszer, a beágyalást, körülrakást illetőleg nem volt észlelhető, kivéve talán azon mért arányokat, a melyek szerint az urnák egymástóli távolsága 4'-nek meglehetősen megfelelt s a sorok közti tér 5'-nyi széles volt, bár rendszeresnek ez sem volt mondható, miután az első sorban 3, a másodikban 9, a harmadikban 10, a negyedikben szintén 10, az ötödikben 7, s valamivel lejjebb csak három urnát találtunk. Sem sárfészek, sem kőgyűrűk nyomára nem akadtunk, s a hamvedrek körébe eső kisebb-nagyobb természő darabok a falrakás minden kellékét nélkülözték elannyira, hogy azokat bizonyára a Béla vize árterületébe eső helyre a rohamás víz sodorta csak.

A mi azonban ezen temelkezési hely legkiválóbb különösségét képezé, az azon kivétel nélkül minden egyes hamvedernél észlelt körülmény, hogy a hamvederek nyílásokkal lefelé voltak helyezve, oly formán, hogy az ásás közben legelőbb is a fenék merült fel s az így felfordított urnák természetesen is helyzetüknél fogva nélkülözték és nélkülözhatték a fedelet, mert azok sem fedővel sem pedig lapos kővel ellátva nem valának. A „g“-vel jelzett helyen három olyan urna találkozott, az első sorban a 3-ik s a második sorban az 1-ső és 3-ik, a melyben még egy más kisebb hamveder volt téve s csak ez töltetett meg a szokott homok-agyag- és csont-gyurmával. Azonban valamint az andrásfalvi és magyarfalvi leletnél úgy itt sem sikerült egész hamvedret kiemelhetni, mert azok már eredetileg szétrepesztve vagy szándékosan összetörve valának egyészt, másrészt pedig a Béla árterületének kitéve a reá vagy közibe sodort kövek nem kiméltettek meg a szétdarabolástól, de öt urnánál, miután a szétrepesztett nagyobb darabokat némileg összeilleszteni lehetett és fekhelyüknek lenyomata a vizsgá-



7. ábra. a)

lat elégséges tárgyául mutatkozott, mégis meghatározható volt az urnák alakja, magassága és szélessége. A mellékelt rajz feltünteti a lényegében egymástól egészen elütő alakzatot s míg a 7. ábra alatti a közönséges hamvedrek alakját bár némi eltéréssel, de mégis megközelíti, az alatt a 8. ábra alatti egészen eltérő alakot tüntet fel, s míg az „a“ alattiak mind fül nélkü-



8. ábra. b)

liek, ezek valamennyie 4 vagy 6 füllel volt ellátva, a fül nélküliek száma 25, a füleseké

17 s a sorokban keverten egymást felváltva, voltak lerakva mind a két oldalu urnák. Anyaguk eléggé finom, bár apróbb homok-szemcsével telvék, a füles urnák fala 3'''-nyi, külső színük majd fekete majd barna, vagy fakó-vere, rosúl vannak kiégetve, illetőleg pedig csak szabad tűznél szárítva, mert a törés az agyag nyers színét, kiégetlen voltát azonnal elárulja. Az alakítás gömbölyűsége és technikája meglehetősen előhaladott s a külső felület simított, bár aligha korongon készült, ornamentikája kezdetleges, de már rendszeres alakzatot mutat. A fülelen hamvedrek fala már vékonyabb, az előbb leirtaknál 2'''-nyi vastag anyaga, simított technikája hasonló a fülesekhez, de ornamentikája sokkal egyszerűbb, egyenes és körvonalakból áll. Az „a” alatti urnák magassága a fenéktől a felső nyílásig 8'', legnagyobb domborodásának átmérője 9'', a „b” alatti füles urna magassága 12'' 6'''-nyi a nyak hossza a domborodás felső tövétől a nyílásig 3'' 6'''-nyi, s a legnagyobb domborodás átmérője 6''-nyi.

Feltűnő még azon körülmény is, hogy a csontmaradványokon csak három urnában volt észlelhető az elégetés nyoma, s a többiben a legszorgosabb vizsgálat után sem voltam képes azt felfedezni, de sőt inkább az apró csontrészek egyáltalán inkább az összetörés, mint az elégetés bélyegét viselték magukon, s ezen gondolatban annál inkább megerősödtem, mert az urnák falain sem korom, sem füst sem egyéb égvényi jelek láthatók nem voltak.

Ezekben összpontosúl a lelet első ásatásának eredménye, s július 21-kén ismét kirándultam s a „k”-val jelzett helyen ismét öt urnát, ezek közül két kettőst találtam a fentebbihez hasonló észleletek és körülmények között, s mert a lelhely a vezérjelek hiányában immár kimerítve látszott előttem, a további ásatást és kutatást beszüntetém.

Vizsgálódásom és észleletem eredményeként legyen megengedve ezen leletre vonatkozó nézetemet összehasonlítva a liptói és más rokon temetkezési helyekkel röviden a következőkben kifejeznem:

Hradek, vagy Liptó-Újvár a róla nevezett kincstári uradalom főhelye Szent-Miklóstól háromnegyed óra távolságra keleti irányban a fekete Vág és Béla vize összefolyásánál ennek déltájában fekszik félkör alakban körülvéve balról az Alsó-Tátra magaslataitól, jobbról pedig a Felső-Tátra fensíkban kiágazó domb koszorújától, maga a lelhely alig néhány száz lépésnyire a Béla vizétől a Hradek nevű valaha pogánykori erődítmény nyel ellátott magaslat tövében, míg egy kissé nagyobb távolságban délnyugati irányban a Vág partján a lelhely irányában emelkedik a „Viszlavec” nevű szintén védgátonnyal ellátott egyes elől álló magaslat. S ime negyedizben tapasztalom, hogy a pogány véd- vagy cultus helyek tövében temetkezési mezők fordulnak elő, a barbar cultus mindazon megkivántságával, melyek a korszakra kellő világot vetnek. Azonban hogy a most leirt hradeki urnamező korára nézve sem az andrásfalvi, sem a magyarfalvi, sem a szt.-mihályi és pot'ornyaival meg nem egyez, azt előttem a lelet körülményei majdnem kétségtelenné teszik, de tudományos szempontból annál érdekesebb és becsesebb, mert szerény fogalmam szerint ha a felemlítettek keresztülvezetnek a bronz cultura korszakán, az a pogányvallás utolsó, vagy a kereszténykorszak kezdetét tünteti elő, hol még ugyan a pogányság lidércz nyomása szokás és ősapáktól öröklött cultus mysteriumába vonta az utódokat, de a kereszténység szigorú tilalma a kereszt meggyőző hatalma más utra akarván téríteni, elégszer találjuk nyomát akár a visszaesésnek, akár pedig tetteles nyilvánulásának jeleit.

Ily körülmények között hiszem én létrejöttek a hradeki urnamezőt is, mert

azon körülmény, hogy a bronzkorszak és az átmeneti vaskorszaknak a halottaik iránti kegyeleti kifejezése a mellékletek egyáltalán hiányzanak s így a bronz tárgyak hiánya nem a bronz korszakot feltételezi, a vasnak hasonló hiánya mint kegyeleti kifejezés, már másnemű temetkezési módja mellett nem enged arra következtetni, az okvetlen oly korszakba helyezendő s oly nemzetnek tulajdonítandó, mely halottainak elégetését par excellence legtovább megtartotta s azt még akkor is úzte, midőn azt a keresztény tilalmak meg nem engedék. De továbbá tekintetbe véve az urnák feltűnőleg sokkal jobb technikáját, a gyurma kidolgozását s különösen ornamentikáját, mi a többi liptói leleteknél teljesen hiányzik és ezeknél sokkal kezdetlegesebbek, szem előtt tartva végre azt, hogy az elégetésnek a fenmaradt csontokon csak alig észlelhető nyoma az urnák belső felén épen nem oly következtetésre utal, hogy a cultus cselekvénye nem a nyilvános szent helyen történt elégetés következménye, mint inkább a tiltott titkos pogányüzelem kifolyása.

Tudva levő dolog, hogy az északi szláv törzsek különös előszeretettel égették el halottaikat s a pogány századok jellemzéseül a bronz- vagy vaskorszak cultur állapotához képest a kegyeleti mellékleteket vajmi gyéren mulasztották el az elégett maradványokhoz letenni, ennek bizonyítékát hozza fel a „Silesia Subterranea“ érdemes szerzője, bizonyítják ezt a szomszéd morva-, gács-, bukovinai- és lithvánországi urnaleletek, s azon történelmileg eléggé ismert tény, hogy a kereszténység első századaiban kibocsátott tilalmak sem voltak képesek a titokban úzótt pogány mysteriumokat megszüntetni, nem kivált a szláv törzseknél, hol például a fa cultus oly soká és oly nagy szerepet vitt az említett szláv törzseknél. Tekintve most még azon körülményt, hogy négy csehországi, két sileziai és 9 morvahoni urna leletnél hason körülmények között a hamvedrek nyílással lefelé fordítva találtattak, csekély véleményem szerint a hradeki urnamező is ó-szláv eredetű s a keresztény hódítás VI.—IX. századába esik, midőn a magyar felföldön a hittérítés még csak gyenge kezdetén volt, vagy Cyrill és Method szláv hittérítők korszakának felel meg a színleg *) keresztény hitre tért, de titokban a pogány cultust mívelt ó-szláv törzseknél, minek annál nagyobb bizonyítékát vélem abban is feltalálni, hogy az urnamező felett emelkedő Hradek várkerítés nevű dombon a leírt cserepekhez hasonló anyagu töredékeket leltem, a régi keltakori védgátony helyén a szent berek sűrűjében állítva fel tanyáját az elvesző félben levő pogány cultus mysteriumának.

III.

Magyarfalvi lelet.

Az őskori leleteknek napról napra szaporodó száma kezd világosabb fényt vetni Liptó megye multjára s a felfedett és megmentett mőtárgyak mindannyi élő bizonyítékot adnak a pogány évszázadok azon cultur állapotáról, melyben hazánk a mívelődés terjesztésének ép oly tényezőjeként szerepelt a többi nemzetek sorában, mint később a keresztény századokban, midőn a keresztény Európát a keleti barbárság rabigába hajtó uralma ellen védelmezé.

Szerény felolvasásaim még szerényebb sora megtermé gyümölcsét, mert a szá-

*) Mégis feltűnő, hogy a színleg keresztények, nem egészen pogánymódon temették halottaikat, és a kegyeleti mellékleteket a vedrekbe nem dugták!

nakozó nemves mellett hozzám küldött rongy- vagy cserépdarab mindig újabb és gazdagabb adattárát és lelhelyét árulja el megyénk őskori cultur viszonyának, s én lelkem mélyéből örülök a sajnálkozó mosolynak, melylyel némelyek Liptó archaeológiájának ki-fejlődését oly hatalmasan elősegítik, mások ismét valódi s nemes érdekeltséggel elősegítik kutatásaimat oly annyira, hogy archaeológiánk jövőjének alapja a legszilárdabb talajon, a mívelt közönség érdekeltségében van megvetve.

Ennek bizonyítékául szolgál a jelen és az ezt megelőző hradeki lelet közlése, a mit a figyelmes közönség önzetlen érdekeltségének megköszönni kedves kötelességemnek tartottam.

A mult év augusztus 5-kén egy magyarfalvi lakos és vasuti napszámos oly kére-
réssel jött hozzám, mondanám meg neki, vajjon itt lakik-e azon ur, a ki mindenféle hara-
bordákat, haszontalan ócskaságot összevásárol, igenlőleg felelvén neki, egy spirál gyűrűt
mutogatott, felemlítvén, hogy azt a magyarfalvi és pottornyai határszélen egy homok-
ágyban találta, a hol a vasuti építkezéshez finom homokot szednek a gödörből és azt ros-
tálják, ez a darab a rosta fenekén maradt, elhozta, ha megveszem. Az azonnal megkötött
alku után tett kérdezőskedéseim folytán nyert válasz következtében elhatározám másnap
a helyszínére kimenni; s ottani kutatásom eredménye következő:

A pottornyai határnak azon részén, mely az országúttól délnyugat felé terülve
alig 10—12 ölnyire a Vág vize mellett a magyarfalvi határba szögellik, a „nimja Raven“
nevű dűlőn, finom homok ülepedvény nyulik el a Vág mentében, ennek innenső, jobb
oldalán, mely az alluvium 3'-nyi talaja alatt és diluvialis kavics felett körülbelül 2½ láb-
nyi vastag; ezen homokülepedvény a magyarfalvi határban az említett ponton az őskor-
szak oly cultur maradványát rejté magában, mely a kelta civilisatio temetkezési modo-
rának megfelelne, a lelet korszakát azon ezredévbe helyezi, mint az ehhez hasonló eset az
andrásfalvi urna-temetőnél is constatálva lett az „Arch. Közlemények“ VIII. kötetének
II. füzetében.

A Vág partjának felszine alatt a 2½ lábnyi homokréteget három lábnyi vastag
alluvium fedi s midőn ezen alluviumot a vasuti napszámos hozzávetőleges tájékozása sze-
rint ott, a hol a spirál bronzgyűrűt találta, mélyebbre kezdettem ásatni, a homokréteg
félvastagságában urnadarabok mutatkoztak, a siker reményére bizakodva a további rend-
szeres ásatást megkezdtem, mely folytatólagosan augusztus 6-án, 11-én, 17-én, 19-én,
21-én és 31-én véghez vitetvén, naplóm jegyzetei szerint 17-én bronzkorszaki urna felde-
rítését eredményezte.

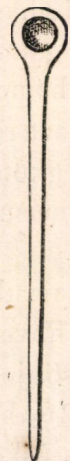
A körülbelül 50 négyszög ölnyi felásott sír a rendszeres urnalakerakást nélkü-
lözve, az urnák minden meghatározható rend nélkül sárfészek és kőgyűrűk mellőzésével
elszórtan rakattak be, mely urnák azonban mind apró darabra
törve találtattak, kivéve az aug. 17-én a temető keleti oldalán
találtat, mely 10"-nyi magas, nyílása 7" átmérőjű levén, ösz-
szerepedezett állapotában is tisztán feltünteté alakját, s a rajta
lévő, oldalain lefelé hajlított fedő felemelése egymagában ere-
deti és érdekes látványt nyújtott a jelenlevőknek; ugyanis: a
hamveder színig töltve levén agyag- és homokgyurma közé
kevert emberi csontmaradványokkal, ezen gyurma közepén nyílásával lefelé fordítva
állott a 9. ábra alatt lerajzolt kis edényke, melyet ismét egy összegörbített 13½ hüvely-
nyi hosszú gömbalakú fejjel ellátott bronztű körített be. A bronzkorszaki temetkezés ren-



9. ábra.

des kegyeleti mellékletét 12 urnában megtaláltam, öt urnában azonban annak semmi nyomára nem akadtam. Ez volt eredménye az augusztus 6-ki kutatásnak.

Augusztus 11-én négy lábnyi távolságra ismét egy hamvederre bukkantunk, mely azonban egy tüveg és agyag-gyöngyön kívül egyebet nem tartalmazott. Az tüveg gyöngy többes színű, 6''' átmérőjű, fúrása pedig 1½''' széles, az agyag-gyöngy barnás színű, 5''' átmérőjű, fúrása 1'''-nyi. Számosabb cserépdarab széthányt fekvése sejteté az urnák kiterjedésének irányát s eltérve a megkezdett iránytól nyugat felé folytatam a kutatást, azonban minden további eredmény nélkül abba kellett hagynom, mivel az urnák lerakásában semminemű szabályzat felfedezhető nem volt, a mi vezérfonalul szolgálhatott volna a temető kiterjedésének meghatározásában.



10. ábra.

Augusztus 17-én a megkezdett ásatás ellenkező irányában az első urna felé szép derült napon kielégítő eredménnyel folyt, 7 hamvedret tártam fel ismét, de ezek ketteje a csontokon kívül egyebet nem tartalmazott, ötben azonban találtam a 10-ik ábrához hasonló tüket és sodrony darabokat; az előbbieket közt egyik 5'' 2'''-nyi hosszú, felül gömbalakú fejjel s a gomb alatt 6'''-nyira rézsutosan csavarodó hétszer forduló vonallal czifrázott tű, azonban ezen tű eredetileg minden bizonnyal hosszabb volt, mert hegye le volt törve, patinája sötétes zöld színű, de egyenetlen ripacsos tapintású, gömbjének átmérője 6'''-nyi; hogy ezen tű két darabból készült, mutatja a gömb teteje, melyből a tű felső szára kiállt, s e szerint a gömb átfúrva levén, azon keresztülhuzatott. A tűszár legnagyobb vastagsága a czifrázatnál 2½'''-nyi, a többi rész átmérője 1'''-nyi vastag. A másik tűnek hossza a hegyéig 4'' 1'''-nyi szép, sima sötét zöldes sodronnyal bevonva s minden czifrázat nélküli, a gömb szélesbe menő tojásdad alakú átmérője 6'''-nyi, a tűszárnak legnagyobb vastagsága 4'''-nyire a gömb alatt 3'''-nyi, szárának átmérője 1'''-nyi; míg a harmadik tárgy 5½'''-nyi hosszú, felül lapos, 9'''-nyi széles fejjel ellátott zöldes szironyú tű, a fej alatti vastagsága 2'''-nyi, s mindig vékonyodik, míg a hegye felett 6'''-nyire alig egy vonalnyi átmérőjű lesz.

19-én ismét folytatva a felvett irányt, egy hamveder került felszínre, melyben egy bronzszálacska volt. 21-én három urna lett a kutatás eredménye délig, az előbbihez hasonló bronz-szálacskaival a rendes töltelék tetején; délután ismét egyet hoztunk fel a homok-üledékből, de ez már üres volt, bár a kiszedett gyurmát ujjal átvizsgálván, között semmit sem találhattam. Augusztus 31-én délig eredmény nélkül fáradván, a nap délutáni részén ismét három urnára akadtunk, de csak az egyik tartalmazott bronz sodronyfélét, s mivel semmi külső jelenség fel nem tűnt, mi a temetkezési hely tovább terjedését elárulhatta volna s a különféle irányban tett próbafelhányások eredménytelenek voltak, meg kellett elégedni a felderített 17 urnával és azoknak imént leirt tartalmával, mi ha nem is gazdagítja érdekes leletekkel régészetünket, mégis mindenesetre tényleges bizonyítékot szolgáltat ismét egy bronzkori temetőnek Magyarfalú mellett való constatahatására.

Immár bezárhatnám közleményemet, ha a helyi viszonyok és megfigyelt körülmények nem kényszerítenének felemlítésére oly tapasztalatoknak, melyekből hasznos magára régészeti tanulmányainkra csak úgy háramolhat, ha az abból levont következtetések a megegyezhetetlen tényre támaszkodva, a nyilvánosság útján közös tulajdonná válnak.

Ha végig tekintek a megyénk területén általam tett őskorszaki temetők felderítése körüli tapasztalatomon, az ősnépek temetkezési helyének megválasztása körül, lehe-

tetlen, hogy bizonyos rendszert fel ne ismerjek, a melytől az eddig felleplezett öt esetben csak némileg eltérés sem fordul elő; bár magában a temetkezési módban majdnem annyi a különféleség, mint a mennyi a temető, sőt — mint az andrásfalvi temetőnél is — némely helyütt felőtölőleg váltakozik a hamvedrek lerakása, azok elhelyezése, néha még annak belső megtöltése is.

A felvidéket lakott ősnépek különös sajátosságának tartom tett tapasztalataim folytán, hogy temetkezési helyüket lapos helyeken választván ki, azokra külső jelzés végett földhányást nem alkalmaztak, azonban ez talán annak is tulajdonítható, hogy elhárítván a felőtölő jelzést, jobban megvédeni remélték a szentnek tartott helyeket, hol elhalt kedveseik csontjai nyugodtak, a profán kezek dúlásától, bár hazánk alfölde épen az ellenkezőt tanúsítja, s nemcsak ott, de a szomszéd Galiczia, Csehország s Europa nagy része fel bírja mutatni külső jelzését a síroknak, a mennyiben azok tumuli, dolmen, kőhalmok, mahileo stb. név alatt ismeretesek. Megyénk területén mindenütt, hol lapos sírok vagy temetők vannak, közelükben áldozó dombok, vallási szent helyek léteznek, mit ismét a magyarfalvi temető is bizonyít, mert tőle alig néhány száz ölnyire, a Warta nevű hegyen, emelkedik balra az ős-pogányok áldozó szent helye, jobbra kissé nagyobb távolságra ismét a Szentivány felett levő Hradek mutatja azon maradványokat, hol az ősnépek áldoztak istenüknek; de továbbá az is bizonyosnak látszik előttem: hogy az ilyen magaslatokon halottaikat nem temették, bár az usztrinak — égetési hely — nyomai megvannak, de mindig azok aljában, néha közelebb, néha nagyobb távolságban, s végre a temetkezési mód, az elégetés szabálya, a hamvedrek kezdetleges készítési modora, az ornamentika hiánya a cserepeken, azok durva agyaga és művezete, a mellékletek tárgya, anyaga, egy és ugyanazon korszakba helyezik az általam eddig tett leleteket, hogy azokhoz kétség nem férhetvén, hajlandó vagyok egy és ugyanazon ősnépnek tulajdonítani, mely a bronz cultura korszakában Liptómege regényes vidékét lakta; természetesen csak addig tartván fel jelen nézetemet, míg bővebb kutatásom eshetőleges eredménye meg nem dönti állításom igazságát.

Majláth Béla.

A m. n. muzeumban levő kiadatlan Aurelianus-féle érmek.

Horváth Antaltól.

I.

B e v e z e t é s.

A m. nemzeti muzeum éremtára Aurelianus érmeiben igen gazdag ¹⁾. Rohde ²⁾ típusai meglehetősen teljességgel vannak képviselve és oly érmek sem hiányzanak, melyek a tőle leirtaktól részben vagy egészben különböznek. Ez utóbbi, sok tekintetben igen érdekes érmek leírását, közöljük itt tehát a m. nemzeti muzeum általunk nem rég bevégzett cédula-katalogusának alapján, és azt hisszük, hogy ezen munkánk által Rohde művét lényegesen kiegészítettük.

Mielőtt azonban az érmek tényleges leírásához fogunk, még némely felvilágosításokat bocsátunk előre Aurelianus érmészetére vonatkozólag.

Aurelianus pénzverésre anyagai csak *aranyat* és *rezet* használt; az ezüstöt ő is szintugy mint elődei már Gallienus óta ezüst- vagy ónnal bevont rézpénz által pótolta ³⁾.

Anyag tekintetében tehát Aurelianus érmei két főcsoportra oszlanak, u. m. arany- és rézpénzekre; ez utóbbiak ismét két félek a szerint, a mint vagy az ezüst helyettesítésére voltak rendelve, vagy pedig tulajdonképi rézpénzül szolgáltak.

Az ezüst helyettesítésére szolgált rézpénz különös ismertető jele azon *ezüst-, vagy ón hártya*, melylyel mindig bevonatott; belőle Aurelianus alatt két nemű veretett: egy *nagyobb*, a melyen a császár mellképe *sugárkoronával* (a császárnéé *holdszarvval*), és egy *kisebb*, a melyen *babérkoszorúval* (a császárnénál *egyszerűen*, holdszarv nélkül) fordul elő.

A nagyobb, sugárkoronás mellképpel diszített pénznem az éremtanban *antoninianusnak* neveztetik ⁴⁾, mivel legelőször *Caracalla* császár (M. Aur. Antoninianus) alatt veretett; eredeti értéke két *Nero-féle* denarius, anyaga tiszta ezüst volt; de a későbbi császárok alatt az ezüst mindinkább réz-, ólom- és egyéb nemtelen fémekkel pótolta-

¹⁾ A példányok száma, hozzá véve a csekély mennyiségű kettősöket is, 590; ezekből 4 db. *arany*, 7 db. *sestertius*, 4 db. *félantoninianus*; a többi *antoninianus*; *Severinától* az éremtár 42 db. *antoninianust*, 4 db. *félantoninianust* és 2 db. *sestertiust* bir. A *Vaballathus*-féle érem a gyűjteményben 2 db. által van képviselve.

²⁾ Die Münzen des Kaisers Aurelianus und seiner Frau Severina. Von Theod. Rohde. Weissen-sec. 1870.

³⁾ *Diocletianus* volt az első, ki a *valódi ezüstpénz* veretését újra megkezdette.

⁴⁾ Cohennél *petit bronze* név alatt fordul elő.

tott⁵⁾, míg végre Gallienus utódai alatt az ezüst belőle eltűnvn, anyagát csakis réz képezte.

A kisebb pénznem, melyen a mellkép babérkoszorúval fordul elő⁶⁾, nem egyéb, mint a régi elkorcsosult ezüst *denarius*, mely értékre fele volt az antoninianusnak, miért *félantoninianus*nak is nevezetik.

A mi a tulajdonképi rézpénzt illeti, ebből Aurelianus alatt két rendbeli létezett:

A *kettős sestertius*⁷⁾; rajta az előlapon Aurelianus sugárkoronás mellképe látható, a hátlapon Severinée holdszarvval; és

a *sestertius*⁸⁾, melyen a császár mellképe babérkoszorúval, a császárnée egyszerűen, holdszarv nélkül, van ábrázolva.

A történelem tanúsága szerint Aurelianus az egész pénzverési ügyben reformot létesített. Hogy ez miben állott, azt a legújabb időkig teljes homály burkolta; csak *Mommsen* és az ennek nyomaiba lépett *Missong*⁹⁾ legújabb kutatásainak köszönhetjük, hogy végre ezen kérdés is már majdnem teljesen megoldatott.

Missong kutatásai nyomán Aurelianus pénzreformja — eltekintve a hűtlen pénzverdei tisztviselők ellen alkalmazásba vett szigorú rendszabályoktól — lényegileg

a) a pénzek belső értéke megjobbításában;

b) a különböző pénznemek egymáshoz való arányuk és értékük pontos meghatározásában; végre

c) a tulajdonképi rézpénz nagyobb mennyiségben való vezetése elrendelésében¹⁰⁾ állott.

Különösen az antoninianus volt az, mely által *Missong* kimutatta, hogy a reform nem közvetlenül Aurelianus uralkodása kezdetén történt, hanem csak annak vége felé, valószínűleg 274. évben Kr. ut.

Missong ugyanis azt kutatván, vajjon miben nyilvánul Aurelianus érmein a reform, azon eredményre jutott, hogy az Aurelianus uralma alatt vert antoninianusok két, egymástól élesen különböző alakban fordulnak elő; az egyik alaknál azt találjuk, hogy

a) az értéket jelentő szám teljesen hiányzik és csak a pénzverdékre vonatkozó jegyek és betűk, de ezek is igen szabálytalanul fordulnak elő;

b) a pénz testét képező fémdarab aránylag igen kicsi és szabálytalan alakú;

c) a veret tökéletlen és nem ritkán a rozszémötvegy miatt szétfolytnak látszik; végre

a) Aurelianus arczképe ezen érmeiken *Claudius Gothicus*éhoz hasonlít, és az előlap körirata többnyire a császár előnevét, D. vagy DOM. (Domitius) is tartalmazza¹¹⁾.

⁵⁾ Ezen fémötvegy az u. n. *billon*.

⁶⁾ Cohen *petit bronze quinaire*-nek nevezi.

⁷⁾ Cohen szerint *petit médaillon*, vagy *grand bronze*.

⁸⁾ Cohennél *moyen bronze*.

⁹⁾ *Mommsen*: Über den Verfall des römischen Münzwesens in der Kaiserzeit; — Dr. Alexander *Missong*: Zur Münzreform unter den römischen Kaisern Aurelianus und Diocletianus. Numismatische Zeitschrift. I. Bd. Jahrg. 1869. Wien, 1870.

¹⁰⁾ A legutóbbi pont (c) azonban alighanem csak Itáliára vonatkozott.

¹¹⁾ Igen helyesen jegyzi meg e tekintetben *Missong* (f. i. ért. 111. és K. lap): „Dieses ist ein fast untrügliches Zeichen hinsichtlich des Alters der Münzen eines Kaisers und seiner Regierungsepochen. Gewissenhaft und rigoros registriert man auch noch heute im Privatverkehre alle Vornamen eines Einzelnen, bis Gewohnheit und besseres Bekanntwerden eine Art Familiarität eintreten lassen, 8*“

A másik alak azonban

α) az érmek alakjában már szabályosságot, a kivitelben bizonyos csint mutat
β) a pénzverdék jegyei és betűi bizonyos megállapított rend szerint jelentkeznek; és a mi a fő, hogy

γ) egy részről az érem testét képező fémdarab sokkal nagyobb, és tiszta vörös réz,

δ) más részről pedig az érmeiken már az érték is világosan ki van téve.

Kétségtelen tehát, hogy csakis az utóbbi érmeiket verette Aurelianus a reform után, míg az előbbieket még az ujítás behozatala előtti időből származnak.

A mi az Aurelianus érmein előforduló jegyeket illeti, ezek részint az érem *pénzértékére*, részint pedig a *pénzverdékre*, melyekben az érem veretett, vonatkoznak.

A) *Az értékre vonatkozó jegyek.* Ezek különösen az ezüst helyett vert mindkét fajú érmeiken fordulnak elő, és pedig a reform utániakon egészen rendszeresen. — Azon kérdés, hogy vajjon mily értéket adott Aurelianus az antoninianusnak, még nincs teljesen tisztázva. Kétségtelen csak az, hogy az antoninianus és félantoninianus értékét a rajta látható *értékszám* mutatja; de hogy ezen értékszám voltaképen mennyit jelentett és mire vonatkozott, azt még eddig teljesen földeríteni nem sikerült. Az antoninianus értékjegye ugyanis rend szerint XXI (görögül KA), a félantoninianusé VSV. Tekintetbe vévén azt, hogy a fentebb említett XXI nemcsak ezen módon fordul elő kiírva, hanem így is XX · I, tehát a 20 az 1-től pont által elválasztva; hogy a görög értékszámánál gyakran az A van előre téve: AK, sőt hogy végre oly érmek is fordulnak elő, melyeken XXI helyett csak XX áll ¹²⁾, mi — eltekintve azok véleményétől, kik a XX-al jelölt érmek magyarázatára egy külön *hispaniai* pénzlábat állítottak fel, mely eltérőleg a másik és közönségesebb pénzlábtól, csak 20 egységet foglalt volna magában → Missong véleményéhez csatlakozunk, ki azt tartja, hogy az értékszámokban csak a XX lehet a lényeges és fődolog, és ez fejezi ki az értéket; az I pedig mellékes, mivel helyét változtatja és el is maradhat. De erre ismét azon kérdés merül fel, hogy ugyan mit jelenthetett a XX (K) mellett az I (A) habár mellékesen is? — mert értelmének minden esetre kellett lennie! E tekintetben is Missong az, kinek véleménye legelfogadhatóbb. Szerinte ugyanis Aurelianus reformjában arra törekedett, hogy a pénzverdei ügyet azon állapotba helyezze vissza, mint az Caracalla és annak közvetlen utódai alatt létezett. A pénz értékegységeit illetőleg, ez sikerült is, de a terv azon része, mely a Gallienus óta behozott réznek ezüsttel leendő helyettesítését czélozta és miáltal az antoninianus és denár vagyis félantoninianus nemcsak a külső értékegységekre, hanem belbecsre nézve is megegyezett volna Caracalla idejéből való elődjével, dugába dőlt és kivihetlenné mutatkozott. Missong véleménye szerint az 1 (I vagy A) a 20 (XX vagy K) mellé csak azért tétetett, hogy a következő arány megjelölését lehetségessé: 1 : 20, vagyis, hogy ezen 1 (A vagy I) ezen pénzdarabok közül 20

wo man sich dann mit dem Vor- oder Zunamen allein begnügt. So sind die ersten Münzen des Kaisers Probus alle regelrecht mit IMP C M AVR PROBVS AVG, welches dann nach und nach sich in das simple familiäre PROBVS AVG allein verkürzt. Hingegen je mehr die Vornamen fallen, desto mehr kommen alle die schmeichelhaften Beinamen auf, als Virtus Probi, oder pius, felix, oder invictus, perpetuo, bono, Deo et Domino, dem ganz folgrichtig nach dem Tode des jeweiligen Kaisers das DIVO auf den Consecrationsmünzen folgt.“

¹²⁾ Ez eset a Tarracónában vert következő éremsorozathoz fordul elő: PXXT; SXXT TXXT; QXXT.

(K vagy XX) kisebb egységet, azaz *as*-t fog érni és így az antoninianus eredeti régi értéke — habár csak egységeire nézve és nem a belbecset illetőleg is — helyre állíttatott.

Missong ezen elméletébe igen szépen bele illik a félantoninianus is. Ennek értékjegye t. i. nem jelenthet egyebet, mint a következő arányt: $V + V : S(\text{emis})$, vagyis hogy ezen pénzdarab, mely az előbbinek fele ($S(\text{emis})$), 10 ($V + V$) kisebb egységet foglal magában és így alsóbb egységei számát illetőleg a régi Nero-féle ezüst denárral egyezik meg, mely szintén 10 *as*-ban volt megállapítva.

B) *A verdékre vonatkozó jegyek.* Ezek Aurelianus alatt még gyakrabban és rendszeresebben fordulnak ugyan elő, mint elődeinél, de alkalmazásuk és használatuk még korántsem oly általános, mint Probus alatt, vagy pedig épen a Diocletianus és Constantinusok alatti korszakban. Részint a verde *helyére*, részint pedig a verde *alosztályaira* és *műhelyeire* vonatkoznak.

Aurelianus érmein csak egyetlenegy pénzverde neve van világosan kitéve, és ez *Serdica* (SERD), az R betű alighanem *Rómát*, a T *Tarraconát* jelenti, de e tekintetben még igen sok a tenni való; biztos eredményre idővel csakis az egyes leletek pontos leírása és együttartása, továbbá az egyes érdemdaraboknak *művezetők* és *sajárlagos típusok* tekintetéből való figyelmes összehasonlítása fog vezetni¹³⁾.

A pénzverdei betűk mellett még az egyes alosztályok és műhelyek (*officinae*) jegei és betűi is előfordulnak az érmeiken. A *jelek* közül Aurelianusnál leginkább a csillag (*), ritkábban a *delphin*; *Severinánál* pedig gyakrabban a holdszarv (☾) fordul elő; a betűk pedig a következő sorozatokat mutatják:

1. *a latinban*: P(rima); S(ecunda); T(ertia); Q(uarta); V (= quinta); VI (= sexta); VII (= septima); VIII (= octava); VIII (= nona) és X (= decima) t. i. *officina*;

2. és ennek megfelelőleg a *görögben*:

A; B; Γ; Δ; Ε; Ζ.

Végül még csak egy megjegyzést teszünk az előlapok mellképeit illetőleg. Oly arczkép készítésénél, mely az egyik vagy másik oldalról veendő föl, a művész vagy *oldalt és elül*, vagy pedig *oldalt és hátul* vehet állást. Első esetben a *hát*, a másodikban pedig a *mell* nagy része láthatlan marad. A római érmeiken mindkét előállítási mód előfordul; különösen a paludamentum az, mely a kettő közt levő különbséget szembetűnővé teszi, a mennyiben az *oldalt és előlről* felvett mellkép a ránczokat *gömbölydedeknek*, az *oldalt és hátulról* felvett azonban inkább *szögleteseknek* mutatja. Mi az első mód szerint felvett mellképet „*mellkép előlről*“, az utóbbi szerint ábrázoltat pedig „*mellkép félvállról*“ névvel hisszük helyesen megjelöltnek és még csak azt jegyezzük meg, hogy ezen érem-lajstromban mindenütt, hol a mellkép nincs *határozottan* mint félvállról készült említve, a mellkép mint *előlről* ábrázolt értendő.

Aurelianus érmei után — a szoros kapcsolatnál fogva — *Severina* kiadatlan érmeit soroljuk elő, legvégül pedig *Vaballathus* érmének *szabatos* leírását adjuk.

¹³⁾ Az éremtudomány ez ágának egyik művelője, Kolb József a fentebbi mód szerint Tacitus és Florianus császárok érmeinek verelési helyét már teljesen meghatározta!

II.

Az érmek leírása.

Rövidítések magyarázata.

Anton. = Antoninianus;
 b. = bal;
 babk. = babérkoszorús;
 bbn = baljában;
 bra = balra;
 bról = balról;
 bval = baljával;
 félv. = félvállról;
 j. = jobb;
 jobjt = jobbját;
 jbn = jobbában;

jra = jobbra;
 jról = jobbról;
 jval = jobbával;
 kbot = kormánybot;
 kpálcza = kormánypálcza
 láth. = látható;
 mkép = mellkép;
 palud. = paludamentum;
 rövid. = rövid;
 sugk. = sugárkoronás.

I. Aurelianus.



1. szám.

1. IMPCAVRELIANVS AVG. Babk. mkép
 palud. és vérttel jra;

)(VIRTVS AVGVSTI. Mars katonai öltö-
 ben sisakos fovel jra halad, jbn lándzsát, bbn b.
 vállán átfektetett tropheumot visz.

Arany. Sulya 3.52 grm.

(Lásd Weszerle Tab. I. 5. ¹⁴)

2. Rohde 26. l. 63. sz. ¹⁵). A szelvény üres.
 Réz. Anton.

¹⁴) A m. nemz. muzeum régiségosztálya birtokában van azon metszett rézlapoknak, melyeket bold. Weszerle oly czélből készítettett, hogy azok nagy éremtani munkája képes kiséréteül szolgáljanak, és ezen táblák egyik csoportjában, mely a görög és római érmeket foglalja magában, az itt leírt érmek több fajának ábrája is látható. Szükségesnek találtuk tehát, hogy az ily érmek leírásánál megemlítsük egyszersmind azt is, hogy az illető érem Weszerlénél hányadik táblán és mily szám alatt látható.

¹⁵) Mivel a m. nemz. muzeum Aurelianus igen sok oly érmével is bír, mely a változatot tekintve Rohdeben le van ugyan írva, de oly pénzverdei betűket és jeleket tüntet fel, melyek Rohde előtt ismeretlenek és művében hiányzanak, szükségesnek tartottuk ezen érmek, illetőleg az azokon előforduló jelek és betűk közlését is; helykimélés tekintetéből azonban az érem leírása helyett csak azon lap- és faj-számra hivatkozunk, mely alatt a Rohde f. i. munkájában előfordul.



3. szám.

3. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép
 vérttel jra;

)(ADVENTVS AVG. Aurelianus lépésben
 bra nyargal, jobjt felemeli, bbn kbotot tart.

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 3.)

4. Rohde 27. l. 65. A mezőben, jbról N (?)
 vagy III (?)

Réz. Anton.

5. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép
 palud. és vérttel ¹⁶) jra;

)(CONCORDIAMILI. Concordia bra ül,
 mindegyik kezében egy-egy hadi jelvényt tart.

Réz. Anton.

6. IMPCAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép
 vérttel jra;

)(CONCORDIA MILI. Concordia bra ül,
 mindegyik kezében egy-egy katonai jelvényt tart;
 A mezőben jról T

Réz. Anton.

¹⁶) Ezen, és a Rohde által leírt példány közt a különbség csak az, hogy Rohde csak paludamentumot említ, míg a muzeumi példányon a palud. mellett a vért is tisztán látható; én ezt inkább a leírásban tanúsított felületességnek tartom.

7. IMPCAES L DOM AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép palud. és vérttel jbra ;

)(CONCORDIAMILI. Két nőalak egymás felé fordulva áll, mindegyik egyik kezében egy-egy katonai jelvényt tart; azonkívül közöttük is van egy katon. jelvény, melyet közösen tartanak.

A szelvényben Q

Réz. Anton.

8. Rohde 32. l. 85. sz. A szelvény üres.

Réz. Anton.

9. Rohde 34. l. 91. sz. 1. var ¹⁷⁾.

A szelvényben S *

Réz. Anton.

10. Rohde 34. l. 91. sz. 2. var.

A leírásnál Rohde a vértet kifelejté; a mi példányunkon tisztán látszik.

Réz. Anton.

11. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép igen nagy vérttel jbra ; a láth. j. kéz a bal vállon keresztül fektetett lándzsát tart.

)(CONCORDIA MILITVM. Aurelianus jbra áll és a vele szemközt álló nőalakkal (Severinával vagy Concordiával?) kezét fog.

A szelvényben * Q

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 4.)

12. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép nagy vérttel jbra ;

)(CONCORD MILIT. Aurelianus bbn röv. kpálczát tartva jbra áll és a vele szemközt álló nőalakkal kezét fog.

A szelvényben T

Réz. Anton.

13. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép palud. és vérttel jbra ;

)(FELIC SAECVLLI. Felicitas bra áll, jbn paterát, bbn caduceust tart, előtte lángoló oltár.

A szelvényben S

Réz. Anton.

14. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jbra ;

)(FIDES MILITVM. Aurelianus röv. kpálczát tartva jbra áll és a vele szemközt álló és hosszú kbotot tartó Jupitertől egy gömböt vesz át.

A szelvényben * C

Réz. Anton.

15. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jbra ;

)(FIDES MILITVM. Aurelianus röv. kpál-

¹⁷⁾ Rohde ezen éremnél is csak paludamentumot említ pedig a vért is tisztán kivehető.

czát tartva jbra áll és a vele szemközt álló, és hosszú kbotot tartó Jupitertől egy gömböt vesz át.

A szelvényben * P

Réz. Anton.

16. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép palud. és vérttel jbra ;

)(FIDES MILIT. Fides mindegyik kezében egy-egy katonai jelvényt tartva bra áll ¹⁸⁾.

A szelvényben S

Réz. Anton.

17. Rohde 43. l. 125. sz.

A szelvényben P *

Réz. Anton.

18. IMPCDOMAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép félv. paludamentummal, jbra ;

)(FORTVNA REDVX. Fortuna bra áll, jbn kormánylapátot, bbn bőségszarvat tart, előtte gömb (?).

Réz. Anton.

19. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép paludamentummal bra ;

)(FORTVNA REDVX. Fortuna bra áll, jbn kormánylapátot, bbn bőségszarvat tart.

Réz. Anton. ¹⁹⁾

20. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jbra ;

)(GENIVS EXERCITI. Genius babk. (vagy diadémás?) fővel bra áll, jbn paterát, bbn bőségszarvat tart; mellette jról katonai jelvény.

Réz. Anton.

21. Rohde 45. l. 133. sz.

A szelvényben P, a mezőben bról *

Réz. Anton.

22. IMPCAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jbra ;

)(GENIVS ILLVR. Genius modiussal fején bra áll, jbn paterát, bbn bőségszarvat tart; jról mellette hadi jelvény.

A szelvényben T

Réz. Anton.

23. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép palud. és vérttel bra ;

)(GENIVS ILLVR. Genius modiussal fején bra áll, jbn paterát, bbn bőségszarvat tart; jról mellette katonai jelvény.

A mezőben jról S

Réz. Anton.

24. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép

¹⁸⁾ Rohde leírása itt is hibás, mert a Fides a két katonai jelvény közt nemcsak áll, hanem kezével is tartja őket.

¹⁹⁾ Ezen érem saját tulajdonom.

vérttel jra; a vért közepén a mellen egy kis díszítmény látható, mely talán meduza-főt ábrázol.

)(IOVI CONSER. Aurelianus jra áll, és bbn hosszú kbotot tart; vele szemközt áll Jupiter, ki bbn hosszú kbotot, jbn gömböt tart, melyet Aurelianusnak ad át.

A szelvényben B

Réz. Anton.

25. IMPAVRELIANVSP AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(IOVI CONSER. Aurelianus bbn rövid kpálczát tartva jra áll és a vele szemközt álló és hosszú kbotot tartó Jupitertől egy gömböt vesz át.

A szelvényben S

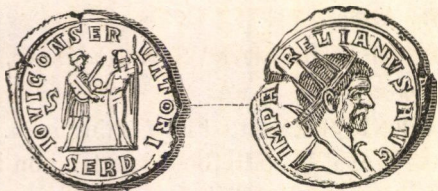
Réz. Anton.

26. IMPCAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(IOVI CONSER. Aurelianus bbn rövid kpálczát tartva jra áll és a vele szemközt álló, és hosszú kbotot tartó Jupitertől egy gömböt vesz át.

A szelvényben P

Réz. Anton.



27. szám.

27. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. fej a palud. igen kis részével jra;

)(IOVI CONSERVATORI. Aurelianus bbn rövid kpálczát tartva jra áll és a vele szemközt álló, és bbn hosszú kbotot tartó Jupitertől egy gömböt vesz át.

A szelvényben SERD, a mezőben bról S

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 16.)

28. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(IOVI CONSERVATORI. Aurelianus bbn rövid kpálczát tartva jra áll és a vele szemközt álló és bbn hosszú kbotot tartó Jupitertől egy gömböt vesz át.

A szelvényben jra fordult delphin.

Réz. Anton.

29. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(IOVI CONSERVATORI. Aurelianus bbn rövid kpálczát tartva jra áll és a vele szemközt álló Jupitertől, ki bbn hosszú kbotot tart, egy gömböt vesz át.

A szelvényben P; * Q

Réz. Anton.

30. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép palud. és vérttel jra;

)(IOVI CONSERVATORI. Jra álló nőalak a vele katonai öltönyben szemközt álló Aurelianus felé, ki bbn hosszú kbotot tart, és jbjt kinyújtja, koszorút tart.

A szelvényben P

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 5.)

31. IMPCDAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép palud. és vérttel jra;

)(IOVI STATORI. Meztelen Jupiter hátul leforgó köpenyvel bra áll, jbn villámot, bbn hosszú kbotot tart.

A szelvényben S

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 6.)²⁰⁾

32. Rohde 51. l. 157. sz. A szelvény üres.

Réz. Anton.

33. Rohde 53. l. 162. sz. A szelvényben XXI, a két alak közt a mezőben B; Γ

Réz. Anton.

34. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép palud. és vérttel jra;

)(MARTI PACIF. Mars sisakos fõvel bra áll, felemelt jbn olajágot, bbn lándzsát és pajzsot tart.

A szelvényben Q

Réz. Anton.

35. Rohde 54. l. 171. sz. A mezőben bról X

Réz. Anton.

36. Rohde 56. l. 176. sz. A mezőben bról Q, fölõtte *

Réz. Anton.

37. Rohde 56. l. 177. sz. A szelvényben XXI, a mezőben jról A

Réz. Anton.

38. Rohde 57. l. 179. sz.

A szelvényben XXI, a mezőben jról Γ

A szelvényben BC; €C

Réz. Anton.

39. IMPAVRELIANVS AVG. Sugk. mkép félv. palud. és vérttel jra;

)(ORIENS AVG. Sugk. Sol hátul lecsüngõ köpenyvel bra áll, jbjt felemeli, bbn gömböt tart;

²⁰⁾ Ez érem nincs a m. nemzeti muzeum birtokában, leírását a Weszerle-féle táblákon látható ábra után közöljük.

előtte egy szakállas és phrigiai sapkás fogoly fekszik hanyatt, ki b. kezét feléje nyújtja.

A szelvényben VI.

Réz. Anton.

40. Rohde 58. l. 184. sz.

A szelvényben S.

A szelvényben Q, a mezőben bról *

Réz. Anton.

41. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép félv. vért-, pajzs- és előre irányzott hegyű lándzsával, bra;

)(ORIENS AVG. Sugk. Sol hátul lelógó köpenyvel bra áll, jbjt felemeli, bbn gömböt tart; jobb lábával az előtte bra ülő szakállas és csúcsos süvegű fogoly hátára lép, kinek kezei hátra vannak kötve.

A szelvényben Q.

Réz. Anton.

(Weszerle Tab. XI. 7.) ²¹⁾

42. Rohde 59. l. 189. sz. A szelvényben AC.

Réz. Anton.

43. Rohde 59. l. 190. sz. A szelvényben XXI, a mezőben bról B; F.

Réz. Anton.

44. Rohde 60. l. 192. sz. A szelvényben €C

Réz. Anton.

45. Rohde 61. l. 194. sz. A szelvényben XX I, a mezőben bról VI.

Réz. Anton.

46. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép palud. és vérttel jra;

)(PAX AVGVSTI. Pax bra halad, felemelt jbn olajágot, bbn kbotot tart.

A szelvényben Q, a mezőben bról *

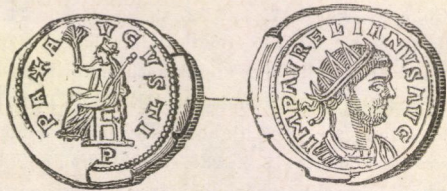
Réz. Anton.

47. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(PAX AVGVSTI. Pax bra halad, felemelt jbn olajágot, bbn kbotot tart.

A mezőben bról *, jról P; S; Q.

Réz. Anton.



48. szám.

48. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

²¹⁾ Szintén nincs a m. nemz. muzeum birtokában.

)(PAX AVGVSTI. Pax bra ül, felemelt jbn olajágot, bbn kbotot tart.

A szelvényben P.

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 8.)

49. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(PIETAS AVG. Aurelianus kinyújtott jbn paterát, bbn sassal diszített kpalczát tartva jra áll; vele szemközt áll egy katona, ki kiterjesztett jbn szintén paterát, bbn parazoniumot tart; ketten közt lánololó oltár.

A szelvényben S.

Réz. Anton.

50. Rohde 68. l. 223. sz. A szelvényben Q*; *Q.

Réz. Anton.



51. szám.

51. IMP AVRELIANVS AVG. A császári sugk. mképe vérttel, mely közepén Medusa fejével van diszítve, jra; a b. kéz egy, a b. vállon átfektetett lándzsát tart.

)(RESTITVTOR · ORBIS. Jobbra fordult nőalak felemelt jbn a vele szemközt álló Aurelianus felé; ki jbjt kiterjeszti és bbn hosszú kbotot tart, koszorút nyujt.

A szelvényben A.

Réz. Anton.

52. Rohde 68. l. 225. sz. A szelvényben BC; C * S.

Réz. Anton.

53. Rohde 70. l. 229. sz. A szelvényben A · F, a mezőben a két alak közt *

Réz. Anton.



54. szám.

54. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(RESTITVTOR · ORBIS. Jobbra fordult nőalak felemelt jbn a vele szemközt álló Aurelianus felé, ki jbjt kiterjeszti és bbn hosszú kbotot tart, koszorút nyujt.

A szelvényben KA \triangle , a mezőben két alak közt *

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 11.)

55. Rohde 70. l. 251. sz. A szelvényben KA · Γ; KA · \triangle ; a mezőben a két alak közt *

Réz. Anton.

56. AVRELIANVS P AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(RESTITVTORBIS. Jobbra álló nőalak felemelt jbn a vele szemközt álló Aurelianus felé, ki jbjt kinyújtja, és bbn hosszú kbotot tart, koszorút nyujt.

A mezőben a két alak közt *, a szelvényben KA · B · ; KA \triangle

Réz. Anton.



57. szám.

57. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép félv. palud. és vérttel jra;

)(RESTITVTORI GENTIS. Jobbra álló nőalak felemelt jval a vele szemközt álló Aurelianus felé, ki jbjt kinyújtja és bbn hosszú kbotot tart, koszorút nyujt.

A szelvényben A

Réz. Anton.



58. szám.

58. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép félv. vérttel jra;

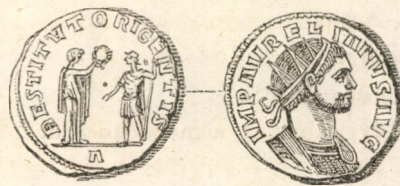
)(RESTITVTORI GENTIS. Jra álló nőalak felemelt jval a vele szemközt álló Aurelianus felé, ki jbjt kinyújtja és bbn hosszú kbotot tart, koszorút nyujt.

A szelvényben Θ , utána bra fordult delphin.
Réz. Anton.

59. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(RESTITVTORI GENTIS. Jra álló nőalak felemelt jbn a vele szemközt álló Aurelianus felé,

ki jbjt kinyújtja és bbn hosszú kbotot tart, koszorút nyujt.



59. szám.

A szelvényben A

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 12.) ²²⁾

60. Rohde 72. l. 239. sz. A szelvényben *C*
Réz. Anton.

61. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(RESTITVTOR ORBIS. Aurelianus hosszú kbotot tartva jra áll, és a vele szemközt álló sugk. Soltól, ki bban ostort tart, egy gömböt vesz át.

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 13.)

62. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(RESTITVTORI ORBIS. Jra álló nőalak felemelt jbn a vele szemközt álló Aurelianus felé, ki jbjt kinyújtja és bbn hosszú kbotot tart, koszorút nyujt.

A szelvényben A

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XI. 14.)

63. IMP C AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(SOLI CONSERVATORI. Aurelianus katonai öltönyben bbn hosszú kbotot tartván bra áll és a vele szemközt álló sugk. Soltól, kinek köpe-

²²⁾ Az 57., 58. és 59. sz. alatt itt közölt három kiadatlán érem különös érdekléssel bír hátlapi körirata (RESTITVTORI GENTIS) miatt. *Eckhel* nagy éremtani munkájában ezen köriratot »*Restitutori Gentis*«-nek olvasta; ő azonban csak egy ily köriratú példányt ismert a *bécsi csász. gyűjtemény* e nemű (Cohen V. köt. 147. l. 172. sz. és Rohde 71. l. 237. sz. alatt leírt) érmét. *Cohen* éremtani művében (V. köt. 147. l. 1. jegyz.) ez érmét, illetőleg annak hátlapi köriratát a pénzvélyeg vésője által hibásan metszett RESTITVTORIENTIS köriratnak értelmezte, míg utjabban *Rohde*, ki e közben a *berlini muzeum* e nemű (72. l. 238. sz. a. leírt), de a bécsitől a pénzverdei jelekre különböző példányát megismerte, ezen újabb ily köriratú érem alapján nem tartja lehetetlennek, hogy *Eckhel* mégis helyesen értelmezte volna az e nemű érme hátlapi köriratát. Most, miután az eddig ismert két válfajhoz még a *m. nemz. muzeum* három válfaja is hozzájárult, talán már biztosan állíthatjuk helyesnek *Eckhel* értelmezését.

nye válláról csüng le és ki jbn ostort tart, egy gömböt vesz át.

A szelvényben két egymással szemben hanyatt fekvő fogoly; a jra fekvő fogoly bját, a bra fekvő jbjt kiterjeszti.

Réz. Anton.

(Lásd Weszerle Tab. XII. 1.)²³⁾

64. Rohde 76. l. 256. sz. A szelvényben A

Réz. Anton.

65. Rohde 77. l. 259. sz. A szelvényben V, a mezőben bról *

Réz. Anton.

66. Rohde 78. l. 261. sz.

A mezőben bról *, a szelvényben TXXI QXXI

A szelvényben VIXXI

A szelvényben T

Réz. Anton.



67. szám.

67. IMP C AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép palud- és vérttel jra;

)(TEMPORVM FELI. Felicitas bra áll, jbn caduceust, bbn bőségszarvat tart.

Réz. Anton.

68. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(VICTORIA AVG. Victoria jra halad, bbn egy pálmaágot tart, mely b. vállán nyugszik, jbn koszorút.

A mezőben bról Q, jról *

Réz. Anton.

69. Rohde 80. l. 271. sz. A mezőben jról S, fölötte *

Réz. Anton.

70. Rohde 81. l. 276. sz. A szelvényben A; Q

Réz. Anton.

71. Rohde 83. l. 284. sz.²⁴⁾ A szelvényben * P

Réz. Anton.

72. IMP AVRELIANVS AVG. Sugk. mkép vérttel jra;

)(VIRTVS MILITVM. Aurelianus katonai öltönyben jra áll, bbn lándzsát, jbn gömböt tart; vele szemben egy harczos áll, ki kiterjesztett jbn Victoriát, bbn rézsutos lándzsát tart.

A szelvényben T; F

Réz. Anton.

II. Severina.

1. Rohde 87. l. 4. sz. A szelvényben F

Réz. Fél antoninianus.

2. Rohde 88. l. 9. sz.

A szelvényben VXXI

A szelvényben XXI, a mezőben jról S; T

Réz. Anton.

III. Vabalathus és Aurelianus.

VABALATHVS CRIMDR. Vabalathus babk. mképe félv. paludamentummal jra;

)(IMP C AVRELIANVS AVG. Aurelianus sugk. mképe vérttel jra.

A szelvényben H

Réz.²⁵⁾

²³⁾ Ezen érem leírását szintén csak Weszerle táblái alapján adjuk, mivel maga az érem nincs a n. nemz. muzeum birtokában.

²⁴⁾ Rohde ezen érmet hiányosan írta le annyiban mert nem említi, hogy a bra álló harczos a lándzsát bbn rézsút tartja.

²⁵⁾ A m. nemz. muzeum ezen éremfajból két példányt bir, melyeken mind Cohen (V. köt. 160. l. 1 sz.), mind Rohde (90. l. 1. sz.) leírása ellenére nem IMPAVRELIANVS stb, hanem világosan IMPCAVRELIANVS stb. olvasható; két-ségtelen tehát, hogy a leírásba mindkettőjök-nél nyomda, vagy tollhiba csúszott, mit eléggé bizonyít az is, hogy Cohen az V. kötet V. tábláján ez érem rajzát adván, ez ábrán is világosan IMPCAVRELIANVS olvasható. Hibás Rohde leírása még annyiban is, hogy a Vabalathus fejét övező babékoszorút nem említi, és hogy a leírásban a hátlapot, melyen pedig a pénzverdei betű is látható, elölápnak, és az előlapot hátlápnak teszi.

Erdély érmészetéhez.

Hollaender Leotól.

(Pótlékul a VIII-ik kötet II. füz. 130. és köv. lapokon közlött cikkhez.)

Báthori Gábor.

1608—1613.

Ezen fejedelem rövid uralkodási ideje megfelelő változatosságot tüntet fel tallérai-
ban is. — 1608. és 9-ik évben mellképe és a hátlapon egy vagy három czimerpaizs
fordul azokon elő; a pénzverőhely Nagy-Bánya. — 1610-ik évből eddig egyetlen nagyobb
érem sem ismeretes. — 1611-ből vannak egy- kétoldalú tábori tallérai; ez utóbbiak elő-
lapja hasonló az egyoldalúakhoz, hátlapjukon pedig Pro Patria Aris et Focis olvasható.
— Ily kétlapra vert tábori tallérok előfordúlnak 1612. és 13-ik évben is. — Verőhelyük
Cibinium, noha némelyeken ez nincs kitéve. — Valamennyi tallérja ezen fejedelemnek a
legritkábbak és ritkák közé sorolható; közönséges nincs egy sem. — Hogy 1611., 12 és
13-ki tallérok szükségbeli póttallérok, nem merem biztosan állítani, noha én azoknak
tartom.

Báthori Gábor.

1608.

1. forint: GABRIEL · BATHORY · DEI GRATIA · PRINCEPS · TRANSYL-
VANLÆ ötszögű csillag. — Csikos, pontozott pánczélú mellkép, jobbában gömbölyü



1. ábra.

fejü buzogány, balja a kard markola-
tán. — A mellkép előtt kócsag-forgós
sisak. — R : PARTIVM : REGNI :
HVNG : DOMINVS ET SICVLOR ·
COMES:1608. az aláhúzott betűk kissé
el vannak mosódva. Báthori czimer, ko-
rona alatti paizson, melyet egy szép ki-
vitelű sárkány tart és övez körül. —
A köriratot, mindkét lapon, kívül-be-
lül szemcsés kör szegélyzi s belül még
egy sima vonalkör is látható. — Az
éremnek foglaltványa és füle van. —

Ngys. foglaltvány nélkül $17\frac{1}{2}$, foglaltvánnyal 20. s. $1\frac{3}{16}$. m. j. RRRR:

Ezen darab eddig ismeretlen és kiadatlan fellépési forint tallér verettel. —
Összehasonlítandó Báthori Zsigmond 1589-ki fellépési tallérjával, melyen szintén sisak
van a mellkép előtt. — A fennebb leírt darab egyike a legritkábbaknak.

Báthori Gábor.

1609.

1. Tallér: GABRIEL · BATHORY : D : PRINCEPS : TRANSILVANIÆ ; ötszögű csillag közvetlen a fej felett. — Mellkép csikolt, pontozott pánczélban; jobbjában buzogány 4 szögű csúccsal; baljában a kard markolata. — R : PARTIVM : REGNI : HVNG · DOMINVS : ET · SICVL · COMES : 1609 ; Sárkány által tartott czimerpaizs, Báthori czimerrel a középvérten; oldalt N—B; a czimerpaizs annyira balra van tolva, hogy B-nek a sárkány testében van hely kivájva. Felül korona, fent és alant gyöngysorral. — Nagys. $18\frac{1}{2}$. s $1\frac{19}{32}$. m. j.

2. Tallér, m. 1. sz. a. csillag nem a fej felett van, hanem kissé jobbra. — A buzogány a körirat végét éri; a karon bélyeg-karcsolás, mely a köriratig terjed. — A mint 1. sz. a. a czimer közepén s így a B nincs a sárkány testében. — Ngys. $18\frac{1}{2}$. s. $1\frac{5}{8}$ m. j.

3. Tallér, m. 1. sz. a. a betűk kissé tömörebbek. R. m. 2. sz. a. a korona szélesebb és laposabb. Ngys. $18\frac{1}{2}$. s. $1\frac{19}{32}$. m. j.

4. Tallér m. 1. sz. a. a körirat eleje és vége kevésbé elválva, a rózsza helyett virágcsa, a vért pontok nélküli. R : PARTIVM · REGNI · HVNG · DOMINVS : ET · SECVL · COMES · 1609 : Czimer N A nélkül; korona gyöngysor nélkül, alul széles csik. — Az N betűk fordítottak. Ngys. 19. s. $1\frac{19}{32}$. m. RR.

5. $1\frac{1}{2}$ csegely tallér m. 4. sz. a. a fej felett rózsza. — R m. 2. sz. a. az évszám összeszorított, mivel a korona szélesebb. — Az előlap négy szegletében I, különböző helyzetű öt-öt ponttal. — A hátlap két jobboldali szögletben I és egyetlen számú pontok; a felső szegletben balra V és 8 pont; az alsóbban. ∴ Ngys. $2\frac{3}{20}$. s. $2\frac{1}{2}$. m. j. RRR.

6. Tallér m. 1. sz. a. a csillag helyett rózsza, kissé jobbra a fejtől. — A pánczél csikos és rózsás; a buzogány a Transylvaniae I betűje alatt. — R. Kis korona alatt három czimerpaizs, sárkány által körülfogva. — A köriratban COMES, a betűk nagyok, mivel a korona nem szakítja meg a köriratot. Ngys. $18\frac{1}{2}$. s. $1\frac{5}{8}$. m. j. RR.

7. Tallér m. 6. sz. a. a buzogány a Transylvaniae szó második N betűjét érinti. — R m. 6. sz. a. a bal czimerpaizs jobban befelé hajló felső és alsó kivágással. — Ngys. $18\frac{1}{2}$. s. $1\frac{5}{8}$. m. j. RR.

1611.

Egyoldalú tábori tallérok.

1. Tallér. GABRIEL · D · G · PRIN : TRAN : PAR : REG : HVN : D : ET : SIC : COMES. Korona alatt három czimerpaizs, alatta 1611 ez alatt CIBIN; mindezt körülfogja a sárkány, mely balról vastagon, jobbról igen vékonyan végződik. Ngys. 19. s. $1\frac{5}{8}$. m. j.

2. Tallér m. 1. sz. a. SI · a korona másféle, a Báthori czimer hosszabb. Ngys. 18. s. $1\frac{5}{8}$. m. j.

3. Tallér m. 1. sz. a, kissé különböző. Ngys. 18. s. $1\frac{5}{8}$. m. j.

4. Tallér m. 1. sz. a. CONES; a sárkány balról vastagabb. Ngys. 20. s. $1\frac{5}{8}$. m. j.

5. Tallér PRO · PATRIA · ARIS · ET · FOCIS · 1611. Báthori czimer sárkány által körülfogva. — Felül G—B; oldalt P—T; alul CIBIN. — Ngys. 19. s. $1\frac{5}{8}$. m. j. RR.

1611.

Kétoldalú tallérok.

1. Tallér m. 4. sz. COMES · a korona szélesebb. — R négy sorban: PRO—PATRIA—ARIS · ET—FOCIS; — alul 1611. Ngys. 19. s. $15/8$ m. j.

2. Tallér. A m. 2. sz. alatti egyoldalú; a betűk nagyobbak; SI után két pont és COM : a korona alacsonyabb és szélesebb; a középvért rövidebb és szélesebb; a kivágás cizfrább; CIBIN évszám nélkül. — R m. 1. sz. a. Ngys. 18. s. $15/8$ m. j.

3. Tallér m. az előbbi COMES: alul mind CIBIN, mind az évszám hiányzik. — R m. 1. sz. a. Ngys. 18. s. $15/8$ m. j.

4. Tallér. A m. 1. sz. a. COMES; magas korona. R m. 1. sz. a. Ngys. 18. s. $19/22$ m. j.

1612.

1. Tallér. Körirat m. 2. sz. a. COMES; szimer m. 3. sz. a. alul CIBIN · évszám nincs. — R ANNO · DOMINI · MILES : SEXCENT : ET · DVODECIM : egyébként mint az előbbieket, kissé ékeesebb; alul nagy virág-cizfrázat. Ngys. 18. s. $19/32$ m. j. R.

1613.

1. Tallér. Körirat mint az előbbinél, COMES, ezimer szintén olyan; CI—BI a korona mellett. — R széles gyűrűvel körülfogva. Felirat mint az előbbi, négy sorban; alul 1613. Ngys. 18. s. $19/8$ m. j. R.

Bethlen Gábor.

1623.

Csegely forint. -o- GABRIEL · D : G · SACRO · IMET · TRAN · PRI · P · szakállas rövid mellkép, páncél és köpenyben, mint a 24 krajezáros darabokon, Erdy IX.

N. 11. csakhogy a páncél csikos. — R: REG · HV · DNSICO · AC OP · RA · DVX · 1623.

Vajjon nem 1625. Korona alatt négy osztályú czimerpaizs, alul jobbra sziléziai sassal és középvérten Bethlen czimmerrel. — A czimerpaizs szépen metszett, alul és oldalt pontokkal, különbözőleg az említett 24-es daraboktól és Weisse leírásától. Rosz ezüst. Ngys. $24/17$ $1/2$. s. $19/2$ m. j. kiadatlan. RRR.



2. ábra.

Kisebb közlemények.

I.

A régészeti mozgalom Magyarországon.

Alig van Európában terület, mely a régészeti téren annyi érdekes és oly változatos anyagot nyújtana, mint Magyarország. Ez nem az ország hajdani kulturai fenségének, hanem azon kelet és nyugat közti alkalmas fekvésének következménye, mely az egymást űző és űzött nemzeteket a Duna és Tisza közének áldott területén átvonulni készítette. Innen van, hogy a barbarok itt mindazt bőven találták, mi saját fentartásukra szükséges volt, innen az, hogy a rómaiak magukat ezen terület egyik részébe beékelni kénytelenítették, mivel egyrészt a nyugaton elfoglalt tartományokkal folytonos érintkezésben kellett maradniok, másrészt pedig a gazdagabb római tartományok felé áramló barbar törzsöket visszatartóztatni kényszerültek.

Magyarország tehát sokféle tekintetben nevezetes terület, mely nemcsak a határterületben levő római imperium műemlékeiben igen gazdag, hanem az előbbi és ugyanazon korból az ősbabbar népek vagy azok utódai — a rómaiak társai — műipari tárgyait is bőven bírja.

Igaz, hogy a római műipar- és művészeteknek többnyire csak harmadrendű tárgyait bírjuk régi emlékeinkben, igaz, hogy a barbar maradványok közt oly sok jellemző és egymástól elütő van és pedig a temetkezési helyek vegyülése által össze-vissza keverve, hogy még most nehéz mindezeket rendszerezni: mindazáltal fölötté érdekesek leleteink már azért is, mivel a keletnek a nyugattal és északkal való szerves összeköttetése láncolatát képezik és az átmeneti jelvies alakokat leginkább minálunk lehet nagy mennyiségben találni.

Ott, a hol ily nagy gazdagság van régiségekben, lehetetlen a földmivelő népnek ezekre nem akadnia, lehetetlen a roppant rónákon észre nem venni azon magas halmokat, melyek már a legrégebb korban mint emberi művek feltűntek.

A földmivelésnél és a halmoknak többnyire kincsásók által való felbontásánál a bennük talált régiségeket és érmeket megfigyelni a római kiterjedt telepítvényeken és a régi római utak mellett talált műemlékekre, sírokra, mértföldmutatókra nem bukkanni lehetetlen volt, de azokat vizsgálat nélkül hagyni sem fekszik oly nemzet természetében, mely nemcsak Ázsiából bejött őseire és azok hagyományaira büszke, de büszke arra is, hogy hazája egyik legszebb és legáldottabb részét a rómaiak századokon át lakták és művelték.

Már régebb időben keletkeztek hazánkban érem- és régiséggyűjtemények. Mátyás király és Istvánffy nevezetes gyűjtők voltak és sokan figyelmesekké lettek honi

kincseinkre, midőn hazánkiai egy nemzeti muzeum hiányában, a pannoniai és dácziai műtárgyakat a bécsi muzeumok gazdagítására kezdék szállítani.

E tekintetben legtöbb történt a dicső Mária Terézia mozgalmas korszakában. Ekkor keletkeztek a Széchenyiek, Eszterháziak, Fesztetichek, Viczayak, Rádayak, Telekiek és Podmaniczkyak hírneves gyűjteményei, melyeknek egy része már külföldre vándorolt, míg más eléggé tekintélyes maradványok hazánkban visszamaradtak.

A főurak és főpapok buzdító példáját követték a nemesek, tudományos társulatok, főbb iskoláink, úgy hogy számos régiségünk fentartását csak ezen iparkodásnak és üdvös vetélkedésnek köszönhetjük.

Ezen tudományos mozgalomnak köszönte életét e század elején a magyar nemzeti muzeum, melynek régiség- és éremosztálya azóta a magyarországi leleteknek valódi kincstárává lőn.

A régészeti irodalom, mely a mult század végén és a jelennek első tizedeiben különösen a magyar tudományos egyetem néhány kitünő szakférfjától indulván ki, utóbb ismét pangásnak indult, ujabban föléledt, midőn a bécsi központi régészeti bizottságnak a tudományos Akadémia kebelében Pesten vetélytársa akadt.

Igaz, hogy a magyar tudományos Akadémia kebelében már régen megpendített a régiségek gyűjtésének eszméje, már 1847-ik év előtt indítványoztak egy archaeologiai társulatot a hazai történelmi műemlékek fentartására és gyűjtésére, a muzeum ezen osztálya folyton gyarapodott, de az igazi lendület eredménye csak akkor mutatkozott, midőn hazánk területén a bécsiek kezdtek ezen irányban erélyesen működni.

Akkor a magyar tudományos Akadémia hajlandó volt nemcsak az akadémiai archaeologiai bizottság kiadványaira megszavazott összeget tetemesen gyarapítani, hanem gondoskodni arról is, hogy egy országos régészeti bizottság alakuljon, melynek feladánya leendett a magyarországi régiségeket összeírni, osztályozni és tagjai segélyével a romlástól és az országból való kihordástól megóvni.

Az archaeologiai bizottság élénk mozgalma nem sokára kívánta azt is, hogy folytonos számos levelezésének eredményei mielőbb a nagyobb közönség elé juthassanak és archaeologiai közleményein kívül az „Archaeologiai Értesítőt“ megalapítsa, míg a nevezetesebb emlékek kiadására a magyarországi műemlékek kiadattatását kezdé meg.

Néhány év óta az országgyűléstől a magyar nemzeti muzeum is kellő költséggel pártoltatván, olyan állapotba jött, hogy a hazánkban talált műtárgyakat és érmekeket nagyobb számmal vehette meg, míg a honfiak nagylelkűsége is folyvást és tetemesen gyarapította.

Most a gyűjtések és ásatások egyáltalán nagyobb kiterjedésben kezdettek meg, a sok magán régészeti- és főleg éremgyűjteményeken kívül a főbb iskoláink mellett létező természettani és természetrajzi muzeumokban az archaeologiai tárgyak is gyűjtetnek, és így történt, hogy jelenleg a Magyarországon régebben létezett magyar nemzeti muzeumi, erdélyi muzeumi, gyula-fehérvári káptalani, nagy-szebeni, bruckenthali, pannonhalmi főapátsági, pesti kegyesrendi, debreczeni, pápai és nagy-enyedi főiskolák régiségi muzeumain kívül a győri benzések gymnasiumában, Sopron- és Pozsonyban városi muzeumok keletkeztek.

Ezen tudományos áramlat magával ragadá megyéinket és egyéb vidéki városainkat is. Így keletkeztek legujabban a békés-gyulai, szabolcs- és vasmegyei gyűjtemé-

nyek, valamint keletkezéskor vannak a temes-torontáli, Kassa- és Nagy-Várad városi és máramaros-szigeti archaeologiai gyűjtemények is.

A régiség- és érmészeti lendületet eléggé bizonyítják a vevést könnyítő és közvetítő régészeti és érmészeti kereskedések, melyeknek nálunk még 20 év előtt alig volt hírük, most pedig magyar leletek szerzésére nemcsak több pesti üzlet keletkezett, hanem ezeknek fióküzletei Bécsben is nagy forgalomnak örvendenek.

Magából az országból élénk levelezés folytán mindenfelől kap az archaeologiai bizottság tudósításokat, a magy. nemz. muzeum ajándékokat és vásárlásra ajánlott czikkeket; még sok magán szaktudós is vesz régiségeket, mi általa régészet ügye és az iránta való kegyelet mindinkább növekszik.

Erre nagy hatással van a magyar nemzeti muzeum régészeti osztálya, melynek évenként sok ezerre menő látogatója — 1871-ik évben (hivatalos feljegyzés nyomán) csak ezen osztálynak volt 50,546 látogatója — ezek pedig egyszersmind a régiségeket látván, ezeknek megóvására is némileg felavattattak. Nem magunk magasztaljuk magunkat, midőn a külföld első tekintélyei bizonyosága szerint éremgyűjteményünket. főleg hazai érmeinkre nézve elsőnek, a római és egyéb érmeinkre nézve tekintélyesnek lenni állítjuk. — Római régiségtárunk és ebben a műemlékek már is közfigyelmet ébresztettek, a barbarkori, azok közt a népvándorlási arany-tárgyak tetemesen gyarapodnak, fegyvertárunk sok hazai becses emléket őriz, míg középkori arany- és drágakő-műveink, ékszereink, ily számmal és választékkal, a hasonnemű tárlatok közt becsülettel megállhatnak. Ezekhez járul a classikai művek gipszöntvényeinek tárlata, mely az ízlés művelését hatatosan előmozdítja.

Mindezek következtében hazánkban már nemcsak egyedül a római és középkor régiségeknek támadnak barátai, hanem az általános figyelem kiterjed az eddig kevésbe vett hegyaljai obsidian tárgyakra, kőszeközökre, agyag- és bronzművekre, melyek mind nemcsak az úgynevezett préhistorique-korszak tanulmányi tárgyakul tekinthetők, hanem nagyrészt az anthropologiai és őszállattani viszonyokra is kellő világot vetnek és országunkat e tekintetben más európai államok sorába segítik emelni. Nem hallgathatjuk el a fazekas ipar és egyéb házi iparnemek gyűjteményének kezdeményezését is, mely kulturai állapotunkra, a közel múlt századokban fog kiinduló pontul szolgálni.

Egy szóval, a mi a mű- és történelmi emlékek kutatásában, őrzésében, rendszerezésében és részben a rendezés haladtával, azok leírásában is történt, és napról-napra nemes vetélkedéssel történik, akárkit ki fog elégiteni, ki összehasonlítás tárgyakul nem a világ leghaladottabb nemzeteit állítja össze sok külső ok miatt hátramarasztalt vagy hátramaradt, hazánknak; de a nem oly régtől számítható ujjászületésünkhöz arányítja haladási törekvéseinket és azoknak eddig észlelhető eredményeit.

Dr. Rómer Flóris.

II.

Legujabb baranyai és pécsvidéki leletek.

1. Jelen év elején a Siklós mellett fekvő, és ugyancsak a siklói uradalomhoz tartozó *zsemleányi* erdőben irtáskor a favágók egy fa tövében több mint száz darab arany

érmet találtak. Mint közönségesen, ugy ez alkalommal is a talált kincs azonnal annyira széthordatott, hogy a hatósági közegek csak 20 darabot voltak már képesek lefoglalni. Egy környékbeli reform. lelkész mintegy 60 darabot vett meg, párját 10 forintért; csak az a kár, hogy a tiszteletes urnak esze ágában sem volt ezen kincset a hazai tudomány számára megszerezni, hanem kufár módra üzérkedett vele, és végre is az érmekeket egy bécsi pénzváltóház birtokába juttatta. Más 12 darab egy siklói izraelitánál van jelenleg is, ki a hatóságnak kész azokat teljes belbecsük kifizetése mellett átszolgáltatni. A többi darabok szanaszét vannak elszóródva Siklós környékén egyeseknél. Én a hatóság által lefoglaltakból két darabot láttam; az egyik Zsigmond-féle, a másik pedig ugyanazon korbeli velencei arany volt; van azonban — mint értesültem — köztük Albert, I. Ulászló és V. László pénze is, miből azt merem következtetni, hogy lehetett ezen leletben Hunyadi János aranyaiból szintén. Mily becses következtetéseket lehetett volna vonni az ezen leletben előfordult magyar és olasz aranyok arányából akkori kereskedelmi forgalmunkra! — Az általam megtekintett két darab igen jól volt megtartva, szintolyan állítólag a többi 18, illetőleg 12 darab is. Talán célirányos volna, ha a muzeum igazgatósága ezen hatóságilag lefoglalt darabok mielőbb Pestre való felküldetését sürgetné?

2. Szintén környékünkön találtatott a következő aranyérem:

☩ MON · ORD · TRA | NSIS · V · VN × Sz. László teljesen vértézve, koronával fején szemközt áll, jobbában bárdot, baljában kereszttel díszített almát tart; lábai közt alul pajzsocska, melyen a belga oroszán (?) látható.

☩ PATRONA + ☩ + VNGARIE (sic) ☩. A koronát szűz anya mellén szétnyúló bő palástban szemközt ül; lábai alatt holdszarv; jobbában a kised Jézust tartja, ki jobbra fordul. Sulya 1 tallér.

Ezen, teljesen az akkori (XVI. század) magyar aranyok mintájára készült igen érdekes érmet Transsissalania (Over-Issel) tartomány verette, mely 1527-ben csatlakozott a németalföldi szövetséghez. Közelebbi lelhelye ismeretlen előttem.

3. Pécs mellett, a pécsi székesegyház urodalmához tartozó *Szabolcs* község *uradalmi téglaháza* területén egy eddig ismeretlen barbar telepre akadtam. Találtam itt nagy darab rozstörő kőtöredékeket, és mi különösen érdekes, cserépdarabokat, melyek épen oly edények töredékei, mint a milyeneket a m. nemzeti muzeum régiségtára a Pécs városa szomszédjában fekvő Árpád falu határából bir: a díszítmények, tudniillik mélyített vonalakból állanak, melyek valamely tiszta fehér földdel vannak kitöltve; mint mondám, az edényalakok teljesen ugyanazok, mint a már a muzeumban levő árpádiak; az azokat készítő népeknek tehát ugyanegy korban kelle élniök, mely idő, hogy a rómaiak ittlétével vagy összeesett, vagy azt csak kevéssé előzte meg, bizonyítja az, hogy ugyanezen szabolcsi telepen a barbar maradványokkal együtt római kézi malomkőtöredékeket is találtam, továbbá római fedélcserép- és faltégla-töredékeket, szintugy római cserépedény-töredékeket is, melyek ellentétben a díszes barbar edénykéekkel, nem szabad kézből, hanem korongon készültek.

4. A *Makár szőlőhegy* tetején létező átmeneti kőkorszaki telepről egy kisebb szerű cserépsulyt — mely csonka gula alaku, oldalán keresztül van furva, és tetején egy kis gömbölyü mélyedéssel bir — továbbá egy szintolyan nagyságu, egyik oldalán lapított cserépgyöngyöt kaptam. Mindkét tárgyat a nemsokára ugyanitt eszközöndő ásatás eredményével fogom a régiségtárnak elküldeni.

5. A *makáraljai* és a pécsi káptalan urodalma tulajdonát képező téglaháznál

létező szintén átmeneti kőkorszaki telepen, mely azonban a 4. pont alatt említett teleppel semminemű összeköttetésben sincs és szerintem későbbi időben képezett lakhelyet; népei is műveltebbek és ügyesebbek lévén, egy a lyuknál kettétörött kőbalta éllel ellátott felét találtam meg; anyaga bazalt.

6. Több pécsi reáltanuló a Pécs városa erdejében fekvő ugynevezett *Kantavár* kisebbszerű várromot meglátogatván, egyikük a romladékból góth stylben diszített cseréptégla-töredéket ásott ki. A téglafelső lapját elborító szőnyegszerű diszítvány stülizált virágok, galyak és levelek közt egy jobbra repülő madarat ábrázol és egy fából metszett minta segítségével vitetett át a még lágy téglára, a mint azt a faereknek a téglán hátrahagyott és elég jól kivehető nyomai bizonyítják. Talán kályhadiszítvány volt ezen, most már a muzeum régiségtára tulajdonát képező darab?

Horváth Antal.

III.

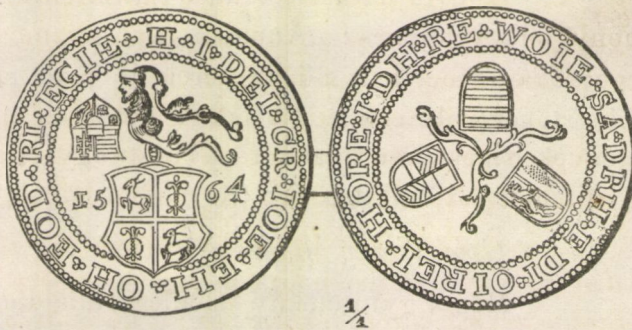
Ermészeti adalékok.

Százados rejtély.

Heroldt M. H.-nak „Dem Münzvergnügen gewidmete Nebenstunden“ cím alatt Nürnbergben 1774-ik évben megjelent munkája előbeszédének kezdetén egy tallér rajza látható, mely ellenjegyül hazánk czímerét

tünteti elő, s melynek egyéb képverete a kiadó előtt megfejthetetlen, körirata pedig olvashatatlan lévén, az éremtudósok által megoldandó talányképen terjesztetett a közönség elé; innen kölcsönözte át Wesszerle is a rajzot a tartományi és vegyes érmekeket tartalmazó V. táblájának 14-dik száma alatt, de a talány megfejtsége maiglan megkísértve nincsen. Ohajtandó, hogy

Oedipusa támadjon előbb, hogy sem a feladvány közzétételének százada eltelik s vajha földerítse azon minket magyarokat közelebről érdeklő ellenjegy használati korát s alkalmát is, a melynek mása ekkor ismertette nem volt. A rajzot könnyebb hozzáférés végett imitt mi is adjuk.



1. ábra.

Dobóczy.

Visszapillantások a Magyarországon e század elején történt ermészeti törekvésekre*).

Egy német tudós felszólítása a magyarországi és erdélyi régibb és újabb éremgyűjtemények ismertetése érdekében.

Hazai irodalmunk előmozdítására nézve semmi sem lenne jótékonyabb mint a folytonos s állandó összeköttetés a külföldi, főleg a német irodalommal. Az atheniek az

*) Nem lesz talán minden érdek nélkül, ha a *retrospectiv* kiállítások módjára, néha-néha elődeink munkásságát is méltán yoljuk, nehogy a szűkebb körű folyóiratok lapjain egészen elszoródjanak.

aegyptusiaktól tanultak, a phoeniciaiak a cretaiaktól, a többi görögök az atheniektől, a rómaiak a görögöktől, a classicai görög és latin irodalom felébresztése által keletkezett olasz, francia, angol; ezen három nagy nemzet jótekonnyan hatott a németre, továbbá egy valódi képzett magyar sem tagadhatja, hogy hazánk ellenállt volna a német culturának, a melynek különösen Mária Terézia óta igen sokat köszönünk. Egyik nemzetnek sem szégyen, ha más nemzet nagyobb képzettségének egy részét elsajátítja, így kívánja ezt a nagy világtörténet előrelátó folyama. Az idegen behatás soha sem zárja ki azon öntevékenységet, sőt inkább a kulturának, minden nemzet egyesített productumának kell lenni, ha azok nem egymást felülmulva, hanem együttesen akarnak haladni. Csak a félmívelt magyar veheti neheztelőleg ama történeti igazságot, hogy a magyarok, kik mint harcziás nomádok Pannoniába jöttek, a földmivelés és a legszükségesebb kézi eszközök nagy részét az általuk legyőzött szlávoktól tanulták, mit a magyar nyelvbe átvett számtalan valódi szláv szó világosan bizonyít.

Az volt s leszen ezentúl is kedvencz kívánságom, hogy a kül- és belföldi, az előrehaladt német s magyar kultura közt folytonos közlekedés legyen, s ezt teljes erővel előmozdítani törekedjünk háladosaknak lenni. Ezért a folyóirat rokon érzelmű szerkesztőjével, ugy a különféle nemzetiségű s nyelvű jobb érzelmű írókkal kezét fogva azon működöm, hogy mindazt, mi Magyarországra nézve hasznos, habár külföldről jön is, ugy tanácsokat, intéseket, serkentéseket, melyek szintén onnét jönnek, elfogadjuk és megtermékenyítsük.

E rövid bevezetés után *Schlichtegroll* urnak, a száz-gothai hercegi éremgyűjtemény felügyelőjének: „*Annalen des gesammten Numismatik.*“ I. Band. 1804. Lipese, egujabban megjelent művére térek át. Ezen műben, a régi érmészet rovatában, a negyedik értekezés ily czímet visel: „A nevezetes királyi vagy állami, ugy magán-éremgyűjtemények ismertetése,“ ezen rovat alatt egyszersmind a következő magyarországi s erdélyi gyűjtemények említettnek:

Gróf Viczay Mihály gyűjteménye:

Még a gyűjtemény jelenlegi tulajdonosának atyja kezdte már meg a gyűjtést, a jelenlegi tulajdonos azt nagy buzgalommal folytatja. Gazdagságára nézve megjegyzzük, hogy Ekhel számtalan igen nevezetes érmet említ belőle „*Doctrina Numorum*“ czimű művében. A tudós gróf kétszer 1792. és 1793-ban *Caronni Felix* olasz órét érmészeti utazásra küldé, miáltal a gyűjtemény igen gazdagodott.

Ezen éremgyűjteményről jegyzi meg Ekhel, hogy Magyarországbán a legnagyobb s legszebb gyűjtemény; világos tehát ebből, hogy Magyarországbán több, régi érmet tartalmazó gyűjtemény létezik, melyek birtokosait, úgy hollétüket, jelenlegi állapotukat kívánatos volna leírni.

Gróf Széchenyi gyűjteménye Sopronyban.

Ezen gyűjtemény azelőtt a bécsi muzeum örének Neumann Ferencz urnak tulajdona volt, kitől 1792-ben került jelenlegi birtokosa kezébe a nagybecsű, s oly nagy szakismerettel összegyűjtött kincs. A gyűjtemény 4500 darabból állván, számtalan király s nép érmét tartalmazza, köztük néhány igen ritka érem van, melyekről Neumann „*Doctrina num.*“ művében gyakran emlékezik.

A *Bruckenthal*-féle gyűjtemény Szebenben.

Tartalmaz különösen császári érmekeket, mindenféle fémből.

Schlichtegroll, kinek nevét a XVIII. század végén s a XIX. elején meghalt nevezetes férfiak életrajzait s nekrológjait tárgyazó műve által is ismerjük, fentemlített művében egy rovatot szentel a nyilvános s magán gyűjteményeknek, hova még egy függelékot csatol, melyben az érmészeti irodalmat említi meg, hol igen szép dicsérettel szól Schönwisnerről.

Ezen Schlichtegroll-féle felhívást ohajtottam e folyóiratban közzé tenni. Új s régi éremgyűjteményeinket eléggé ismerjük, s tudjuk azt is, hogy irodalmunk e téren mily csekély. Isten akarja s el fog hozzánk is jönni az idő, mely parancsolja:

Sermo oritur, non de villis domibusque alienis,
Nec male nec ne lepos saltet, sed quod magis ad vos
Pertinet et nescire malum est, agitamus.

Igen kívánatos volna, ha minden hazai római, görög, magyar vagy erdélyi éremgyűjtemény-tulajdonos gróf Széchenyi Ferencz példájára múkinceseinek hű jegyzékét közölné, és ritka érmeinek hű másolatát adná. Addig pedig szükséges volna több író s tudós közreműködésével a különböző magyar- s erdélyországi éremgyűjteményeket Schlichtegroll-féle „*Historia Numothecae Gothanae*“ rendszerben összeállítani. Schönwisner apát úr pedig saját tervezete felelevenítése által ezen áttekintéshez a legjobb alapot adhatná. Csak kevés jelenleg azon gyűjtemények száma, ilyen pl. a Viczay- s Fesztetich-féle, melyek jelenlegi állapota ismeretes, s melyekről tudósítás tétetett, vagy melyek tudósok, ismerők vagy kedvelők számára berendezettek. Hihetőleg fontolóra veszik a jelenlegi gyűjteménytulajdonosok, kiket én a Széchenyi könyvtári catalogus supplementumában, az előszóban körülményesen kinyomoztam; hogy t. i. ezen gyűjtemények tulajdonosaiknak annál nagyobb dicséretet és érdemet hoznak, minél inkább felismertetik s feltárják a hazai s külföldi tudósok használatára.

Rézbe metszve a magyar érmek közül csak a *Fesztetich-féle* gyűjteménybeliek vannak, de ezen lenyomatok oly ritkák, hogy alolirotnak legnagyobb fáradtsággal sem sikerült egy példányt is megszerezni; de igen láthatott néhányat, hol ezek eltétettek. A hazai régi éremgyűjtemények nagy része nemcsak itthon, de külföldön még inkább egészen ismeretlen. Csak egy példát hozok fel; épen most ismerkedtem meg nagyon tisztelt Semsey András udvari tanácsos urral, buzgó éremgyűjtővel, kinek társaságában Bécsben léte alkalmával néhány kellemes órát töltöttem érmészeti dolgok fejtegetése közt. De vannak igen nagy számmal kisebb gyűjtemények is Magyarországon, melyek ha nem is oly terjedelmesek, mint az előbbiek, de mégis ritkább darabokat tartalmazhatnak, úgy egy vagy más érmészeti kérdésben, éremkedvelő tulajdonosaik újabb szerencsés tapasztalásokat, megjegyzéseket s összehasonlításokat tehetek, melyeket a folyóiratban közzétenni kívánatos volna. Így pl. nem csekély meglepetésemre, Szepesmegye *Nagy-Lomnitz* községében egy teljes éremgyűjteményt találtam *Schneider* urnál; ő a legnagyobb szivességgel megmutatta gyűjteményét, úgy azon adatokat, javításokat és magyarázatokat, melyeket Schönwiesner művére tett, egyszersmind megígérte, hogy ezen jegyzeteket közzé fogja tenni. *Czirbesz* senior ur Igló-ról, kinek kezében igen sok érem fordult meg, szintén megígérte, hogy ezen folyóiratot érmészeti jegyzeteivel gazdagítja. Még néhány példát Pozsonyból. A jelenlegi igen tisztelt superintendens Crudy Dániel urnál 1801-ben nemcsak szépen kiválogatott, de jól rendezett gyűjteményt láttam és több hasznos érmészeti jegyzetét olvastam. Tanácsolhatom az érmészet kedvelőinek, ha Pozsonyon keresztül utaznak, Beigler ur igen érdekes

gyűjteményét megnézni el ne mulasszák, tulajdonosuk igen előzékenyen fogadja s néhány ritka szép fentartásu példánnyal is találkozhatnak, melyek az érmészetkedvelő előtt valóban érdekesek.

Bécs, 1804. jan. 4.

Engel Keresztély János.

Zeitschrift von und für Ungarn.
Von Ludwig Schedius. Jahrgang 1804. Pesth. (II. Heft 78—84. l.)

(*Rába-Kovács*) öt fontra menő ezüstpénzt talált egyik földmivelő, midőn kemenczéjét szétbontá, ivó-korsóban. A pénzek 1508-ból valók és szanaszét hordattak.

(*Emlékpénz*). A dalárünnepély emlékét megörökítő pénz már elkészült. Egyik oldalán következő körirat van: „*A nagy-várad* országos *dalár-ünnepély emlékére*.“ A körirat közepén az évszám: 1872. Másik oldalán, koszorútól körítve, Nagy-Várad czimere látható. Bizony jó lenne, ha az illető pénzverető urak a m. n. muzeumról megemlékeznek, mert gyakran, mivel ilyenek a kereskedésbe nem bocsáttatnak, csakugyan drága áron jutnak muzeumunkba.

(*A görbői határban*) Sohár Sándor pinczehelyi lakos 25 darab különféle régi aranyat talált, ebből egy példányt mutatványul beküldött a tolnamegyei alispán, jelentvén egyszersmind, hogy a kolosvári muzeumnak is hasonlóan egy példánnyal kedveskedett. Miután azon rendeletek, melynek alapján ezen leletküldések történtek, nem arra bocsáttattak ki, hogy a nemzeti tudományos intézeteknek hasonló leletekből mutatványok küldessenek be, hanem, hogy ezekből adatokat gyűjtvén, éremtanunk gyarapodjék, mi csak akkor lehetséges, ha az egész leletek megvizsgálatnak és végre a nem szükséges példányok visszaszármasztatása után a megtartottak bel- és régészeti értékük megtérítésével a tudomány valódi hasznát huzzon: a m. n. muzeumi igazgatóság megkereste a nemes megyét, miszerint az egész leletet fenébbi czélok tekintetéből és az 1868-ki ide vonatkozó belügyminiszteri rendelet valódi értelmében további eljárás végett felküldeni sziveskedjék. Az arany V-ik László K—P jegyű aranya, de valószínű, hogy ott Zsigmond-félék is voltak, melyekből magán-uton már egyik-másik Pestre szállinkózott és a *leletirodalom* kárára alkalmasint külföldre fog vándorolni. Ezen eset azonban jelenleg nem valószínű; mert a tolnamegyei alispáni hivatal 23 darab \ddagger küldött be, melyek pinczehelyi lakos, *Sohár Sándor* által görbői szőlőjében találtattak. Ezen aranyokból a megye egy egy darabot küldött a m. nemzeti és erdélyi muzeumoknak. Az érmek ezek:

Zsigmond-félék:

II. nemből 12 faj (Rupp szerint)	1
12 " " "	4
20 " " "	1
29 " " "	1
30 " " "	1
40 " " "	1
45 " " "	1

Albert-féle:

I. nemből K—L faj	1
h—SPR	1

K--P	1
K—R [†]	1
I. Ulászló-féle:	
I. nemből h—I faj	1
n—* „	1
V. Lászlófélekből:	
I. nemből K—G faj	1
K—h faj	2
K—P [†]	2
II. nemből K—R faj	2
III. nemből h—G faj	1

Ezen lajstromból kitűnik, hogy e lelet által a magyar érmészet újabb nemmel vagy fajjal nem gyarapodott.

(*Magyar arany utánzása.*) Kezünkbe került egy lyukkal ellátott aranyozott ezüst érem, melynek előlapján a négyelt paizsban váltakozva a pólyákat és az ágaskodó cseh oroslán torz alakját, körirat helyett pedig betűket utánzó mindenféle karikát lehet látni, a hátlapon meglehetősen föl tartott pálczás és országalmás vitéz áll, egészen tiszta mezőnyben, a kör, mely elég durva vonalból áll, lábain keresztül megy, a körirat betűformákat tartalmaz, melyek közt csak WIM . . . félét lehet kivenni. Ezen hamis érem legközelebb áll I. Ferdinánd (Tab. Weszerle I. 8. sz.) vagy *Rudolf* császár (Tab. V. 2.) aranyaihoz.

(*Leírása*) a siklósi éremlelet hatóságilag lefoglalt 20 darab aranyának.

Jeszenszky Ákos siklósi m. kir. aljárásbíró ur az általa lefoglalt aranyokat nekem megmutatván, itt közlöm azok pontos leírását. Magyar van köztök 18 darab, a többi 2 darab velencei.

A) Magyarok:

I. *Zsigmond*tól előfordul Rupp II. köt. 46. l. leirt II. neműje és pedig következő háromféle változatban:

1. Az előlapon VNGARIE után nincs pont, a hátlapon a S(anctus) előtt pont van, így · S · LADISLAVS · stb. Van ezen változatban: I—C 1 db.; K—L 1 db. K—§ 1 db; \overline{K} jról 2 darab; n—D (*NB.* Ezen változat Ruppban hiányzik!) 1 db n—S 1 db; végre V— \overline{K} 1 db; vagyis mindössze 8 darab.

2. Előlap mint 1.-nél; a hátlapon az S(anctus) előtt nincs pont, tehát csak S · LADISLAVS stb. Pénzverdei jegyek: K—§; van belőle 1 darab.

3. Az előlapon VNGARIE után pont van. VNGARIE ·; hátlap mint 1.-nél. Jegyek: K—R 2 db; K—§ 2 db, összesen 4 db.

II. *Albert*: Megvan Rupp I. neműje (Rupp II. köt. 52. lap.) Jegye K— \overline{R} , van belőle 1 db. (Rupp ezen érem előlapja leírásánál a keresztet (+) ALBERTVS előtt kihagyta; a XVI. tábla 443. sz. ábráján ezen kereszt azonban tisztán látható.)

III. *I. Ulászló*. Rupp I, neműjéből (II. köt. 56. lap) két darab a következő betűkkel: h—I.

IV. *V. László*. I. neműje (Rupp II. köt. 66. lap); jegyei K—P; van belőle 2 darab.

B) Olaszok, illetőleg velenceiek.

Francesco Foscari dogetól 2 darab:

* FRAC FOSCARI a doge bra fordulva térdel a jra álló és gyöngyözött szenfénnyel övezett fejű sz. Márk előtt és tőle egy jra álló zászlót vesz át; a zászló és doge közt $\frac{p}{x}$; sz. Márktól balra a köriratban pedig felülről lefelé írva SMVENETI olvasható.

✠ SIT T × PC DAT Q TV REG ISTE DVCAT. Krisztus mandorlában csillagok közt fején keresztalaku dicsfénnyel övezve szemközt áll, jbjt áldásra emeli, bbn pedig a szent írást tartja szívéhez szorítva.

Van tehát ezen 20 darab közt:

Zsigmondttól	13 darab
Albertttól	1 „
I. Ulászlótól	3 „
V. Lászlótól	2 „
Velencei arany	2 „
Összesen:	20 darab.

Horváth A.

(*Szilágy-Somlyóról*) Alexander-féle aranyat mutattak be X. Victoriával és phenikiai felirással; hasonló Mionnet Description de Médailles Antiques I. 250. l. 149-ik számához; de a munka igen durva, a jobban koszorút tart, mely kezek vonal középett ponttal, a jobb szárnyon felül kijön a háromágu villa, (tridens). Találtatott egy Lysimachus-féle arannyal és Philippus barbar éremmel.

(*Érdekes éremlelet*) került Egger kereskedésébe, mely állítólag Szt.-Endrén találtatott, melyben mintegy 280 IV. László és 400 slavonai (2 darab Moneta B Ducis, a többi REGIS per Sclavonia feliratuak) és 60 darab III. András-félének tartott és egyoldalú baros érmek jöttek elő. Mindezen érmek éremtudományunkra nézve nagy horderejűek.

(*Orthographia és jogosultság.*) A badeni új 20-markos darabokon a fejedelem *Grossherzognak* iratik, míg a mai helyesírás szerint *Grossherzognak* kellene iratnia, mivel azonban, mióta a nagyfejedelemség fenáll, még az állampecséten és a többi érmeken ily hibával van a cím írva, *jogosultsága* miatt megtartatni kívánatik, miután a német helyesírás még nincsen megállapítva. Magyar érmeinken hasonló történelmi jogosultságra még alig hivatkozhatunk, egyébiránt erre idővel fognak hivatkozhatni, mivel alig van magyar szövegű érem, melyen egy-két ilyen hiba elő nem fordulna. Jó lesz néha az ilyeneket szakférfiakkal is közleni, nehogy az utókor tudatlanságunkat szentesíteni kényteleníttessék.

IV.

Pecséttani adalékok.

I.

Görgey István ur által családja levéltárából több régi okmány történelmi szempontból való átbuvárlás és lemásolás végett rendelkezésemre bocsáttatván, midőn ennek folytán a levéltár árpádkori okmányait a Történelmi Társulat közlönye a „Századok“-ban megismerttettem: az ezen okmányokon legépebb állapotban meglevő s azokat diszító pecsétet sem hagyhattam említettlenül.

E lapok szerkesztője azonnal szíves volt a ritkább s legépebb pecsétek lerajzoltatása által alkalmat nyújtani arra, hogy azok közzétéssenek.

Sajnosan kell bevallanunk, hogy a sphragistica hazai régészetünk egyik elhanyagoltabb ágát képezi.

Habár e század elején a hazai történettudomány terén úttörő Pray meg is írta a „Syntagma de Sigillis“ című munkáját és több pecsét rajzának közlésével első volt, ki pecséttanunkról kézi könyvet nyújtott, s habár Péterffy „Sacra concilia“ stb. című munkájában több káptalan, convent és főpap pecsétjeit közzé tette, azután a Tudományos Gyűjteményben Horvát István, a Tudománytárban Érdy s más munkákban szórva nyosan, mások, végre Nagy Iván is családtani munkájában több régi pecsét rajzait közli, mégis valamely rendszeres és egyöntetű mű e tekintetben alig jelent meg.

Kivételt képez Jerneynek a „Történelmi Tár“ II. kötetében a hiteles helyekről írt ismertetése, mely mellett a káptalanok és conventek pecsétjeinek rajzai is feltalálhatók; e munkának azonban főhiánya az, hogy a rajzok nem az eredetiekről vétettek, hanem legnagyobb részben más munkákból szedettek össze p. o. Péterffy fenn idézett munkájából stb., igen kevés van közöttük olyan, mely az eredetihez hiven volna lerajzolva, pedig valamint a régi pénzek, úgy a régi pecsétek rajzainál az eredetihez való legpontosabb hűség megkívántatik.

Mikor fogjuk királyaink s főpapjaink pecsétjein kívül az ország zászlósainak u. m. a nádorok, országbírák, tárnokok stb. pecsétjeinek rajzait egybeállítva birhatni?

Szabadjon e parlagon heverő régészeti ágra az Akademia arch. bizottságát figyelemztetni.

Számos levéltárban megfordultam, merem tehát állítani, hogy levéltárainkban mind a királyok és főpapok, mind a nádorok és országbírák pecsétjei igen kevés kivétellel a XIII. századtól kezdve szakadatlan láncolatban még feltalálhatók és rajzban megszereshetők, például e lapok szerkesztője a Történelmi Társulat 1872. évi szepesi kirándulása alkalmával a Máriássyak levéltárában Fülöp nádornak a XIV. század elejéről mily gyönyörű pecsétjét fedezé fel. A kamarai levéltár, a nemzeti muzeum, Akademia stb. régi okiratain még mennyi ép pecsét függ; egyesek p. o. Szalay Ágoston ur gyűjteménye mennyi ép és ritka régi pecséttel dicsekszik, de hogy ezek alakjai hű rajzban megmentesenek és közzé tétessenek, ez iránt nem látunk semmi intézkedést. Pedig minden késedelem a töredékeny viasz pecsétek lerajzolása körül csak káros lehet, a bár mennyire ovtos történelmi buvár kezein a pecsétek egyre töredeznek s meglehet, hogy több csak egyetlen példányban megvolt pecsét rajzától örökre megfosztathatunk.

Ezen kitérés után térjünk a közölt pecsétek ismertetéséhez.

Az első szám alatt veszi a szíves olvasó Erzsébet királynénak V. István király nejének 1280-ban kelt okmányáról függő pecsétjét (l. a köv. oldal 1. ábráját), mely a Görgey-család birtokában van. Az okmányt a „Századok“ 1872. évi ápril havi füzetében bővebben ismertettem. A pecsét előlapján a körirat a következő: † ELISABET : DEI : GRACIA : REGINA : HUNGARIE : A trónon ülő s jobb kezében jogart tartó királynét pecsétünk előlapja elég hiven tünteti elő. A kettős keresztet előtűntető hátlap körirata ez: † S : VXORIS : STEPHANI : REGIS : QVINTI : QVARTI : BELC : ILLVSTRIS : REGIS FILII :.

A 2-ik és 3-ik számúak a szepesi káptalan pecségei; Jerney a Történelmi Tár II. kötetében a 2-ik szám alattihoz hasonló rajzot tesz közzé; azonban 1540. évről; ennél



1. ábra. a)



1. ábra. b)

fogva szükségesnek véltük a káptalan 2. sz. a. pecsétjét, mely a Görgey-levéltárban III. Endre király korából való több okmányon látható, pontosabb rajzban adni, körirata ez: † SCAPITVLI ECLESE BEATI MARTINI DE SCEPVVS. A 3-ik szám alatti a szepesi káptalannak első ismeretes pecsétjét ábrázolja, mely akkor, midőn IV. László király alatt



2. ábra.



3. ábra.

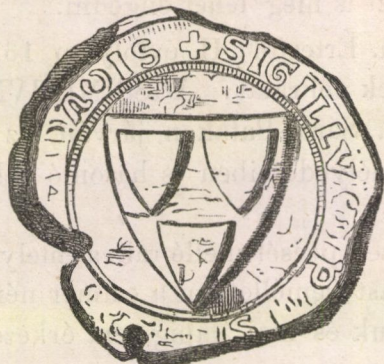
a kunok és neugarok a szepesi káptalan székhelyét elpusztították elveszett. *) Ekkor készült a 2. szám alatti pecsét. A két pecsét között különösen az a különbség van, hogy a nagyobb alaku pecséten oldalt van a koldus, kinek részére Szt. Márton saját köntöséből egy darabot levág, míg a kisebb alaku régibb pecséten a szent hátra fordulva vágja le köntösét a háta megett álló szegény számára. A kisebb

alaku régi pecsét körirata ez: S : CAPITVLI : SCI MARTINI : DECIPIS :. Ezen kisebb alaku régibb pecsét a Görgey-levéltárban levő több okmányon, ezek között utoljára egy 1289-iki kiadványon is előfordul.

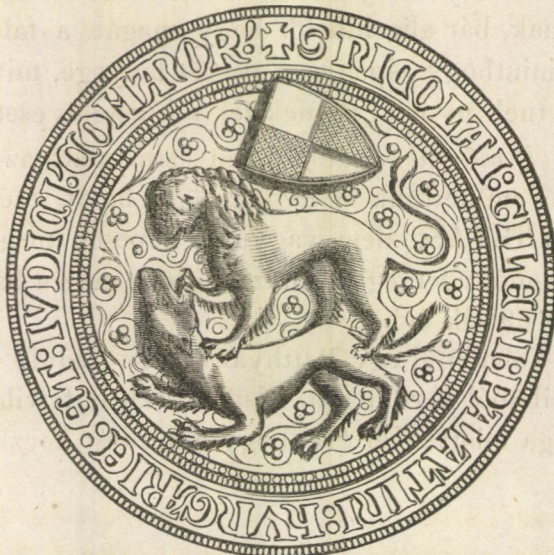
*) Lásd Wagner Analect. Sceps. III. 14. Ugy a »Századok« 1872. decz. havi füzetében általam 1292-ről közölt okmány regestáját.

nyos Gyűjtemény 1833. IV. kötet 89. lapján Horvát István által közöltetik s Loránd nádornak 1253-ban kelt okmányáról függő pecsétről rajzoltatott le, csak hogy ez utóbbiban a kis paizsok inkább falevél ábráját jelzik.

Az 5-dik pecsétet Gilitfi Miklós nádor pecsétjének ismerjük, melyet már Nagy Iván családtani munkájában közlé tett, itt szintén a Görgey-levéltárból kivett hívebb rajzban s eredeti nagyságához mérten közöljük.



4. ábra.



5. ábra.

S ezzel fogadja a t. szerkesztőség köszönetemet, hogy e pecsétek lerajzoltatásához s metszetéséhez közreműködni szíves vala. Mielőtte azonban ismertetésem bevégzése, legyen szabad azon ohajtásomat ismételtén kifejezni, hogy bár az én ismereteim csak az okmányok buvárlásáig terjednek s a pecséttan körül szakképzettséggel alig bírok, látván a régészet ezen ágának elhanyagolását, felszólamlásom mégis birna annyi hatással, hogy a sphragistika körében is egy rendszeres munka előállítására az arra hivatottak által a szükséges lépések és intézkedések mielőbb megtétetnének! Nagy Imre.

(Pecséttanunkhoz) talán érdekes adatul fog szolgálni, hogy Zsigmond császár 1417-ben *de Bomel Arnold* aranyművesnél megrendelt két nagy császári pecsétet, egyikén a császár személye ülve az almával és jogarral két kétféjű sas fölött ábrázoltatik, körülötte van öt paizs és a köriratok; a másikon csak egyszerűen a kétféjű császári sas látszik. A művésznek előre száz, a munka bevégezése után 100 rhenusi fizetendő, de ezen kívül még 6 marca ezüstöt fog neki adni a császár, ha csak csupa kegyelemből ezeken kívül még meg akarná jutalmazni. — Bizony drága mesterség volt még ekkor is a pecsétvésés. Különben tudjuk, hogy Robert Károly Péter sienai mesternek, művésőjének és ötvösének a királyi aranypecsét remek véséseért egy szepesi falut ajándékozott.

(Magyar pecsétjeink) száma a m. n. muzeum tárában ismét növekedett. Zselizen lakó *Lipp Ferencz* uradalmi kádár ur sziveskedett nemzeti intézetünknek egy régóta őrzött pecsétnyomót ajándékozni. A pecsét kerek lapja 2·5 centimnyi. Körirata ez: S · ALBERT · P : STERG · — ERSEK · KEM : FALV · P ; ; — vagyis: S(zent) Albert P(üspök) (E)ztergomi ERSEK · KEM(end) FALV Pecséte.

A mezőnyben a püspök áll kétágu süveggel, jobbjában kelyhet tart, melynek födele és keresztje pontok által jeleztetik, baljában püspöki bot van. Ruhája csak térden alúl ér, öve pontokkal van jelelve, valamint a mellén keresztül rakott érseki köpenye is. Az alak mellett számok láthatók: 16—72; minthogy az utóbbi számok EZ-féle alakban jelennek meg, e számot talán 16—27-nek is lehetne olvasni?

(*A magyar köriratu pecsét*) fejtegetésénél („Századok“ 1871. 435. l.) Szalay Ágoston véleményéhez járulok, az utolsó kétes betűt: K · · · Falu · Pecséte-vel is tartván olvashatónak, bár alig hihető, hogy magát a falut csak egy vagy két betűvel fejezték volna ki, minthogy épen ez a pecsét lényege, mivel azonban itt, mint Szalay állítja, későbbi vésetnek nyomai tűnnek fel, e kivételes esetben ezt is meg lehet engedni.

(*Pecséttani kérdés*). Ezen cím alatt az „Arch. Értesítő“ II. évfolyam 13. szám 276. lapon említettünk 3 nyolczszögű lapot, melyeknek feliratát: „DISSIMILIVM INFIDA SOCIETAS“ nem vagyunk képesek megfejteni. Sáros-Patakon járván, az ottani éremgyűjteményben egy a muzeumhoz, még a hátlap mélyedéseiben is hasonló példányt találtam: 1695-ik évből.

Véletlenül egy Batthyányi féle czédula volt ezen pecsét mellé rakva, mely azonban oda hibából kerülhetett. Első perczben felvilágosítást reméltem a címer némi hasonlatossága miatt! Két éve, hogy e kérdést koczkáztattuk és mai napig sem érkezett reá felelet!

V.

I r o d a l o m.

(*Az iparművészet- és régészetre nézve*) ismét egy érdekes munka fog megjelenni. Ez Lay Felix: „Die Verbreitung und Cultur der Südslaven. Ihre Poesie, Hausindustrie, Ornamentik etc. nebst einem Costümbildé“ című műve, melyből már egy füzet Eszéken meg is jelent. Ezen, a tudományra érdekes folyóiratban a délszláv népek ipara, költészete lesz tárgyalva; egyszersmind mindazon nevezetes tárgyak rajzai, melyek, főleg Németország különféle muzeumaiban, a bécsi ipar s művészeti muzeumban, ugy egyes magángyűjteményekben vannak s a szláv népet közvetlenül érdeklik, arra vonatkoznak. mellékletkép csinos metszvényekben a füzethez csatoltatnak. A mutatványképen megjelent első füzet szerint, az első folyam 10 táblán 22 darab érdekes mintát hoz. Lesz ezek közt gobelin szövetű szőnyeg, csikos szőnyeg, szövött s ékített len, állatokkal és vázakkal ékített szőnyeg minta, mely utóbbi a modern ind szövetekre emlékeztet; mindezen minták igen csinosan lesznek kiállítva.

(*A „Székesfejérvár“-nak*) alig van száma, mely ne tanuskodnék arról, mennyire fekszik szívéen a politika mellett a tudományos vizsgálatok előmozdítása is. Majd a muzeumokról olvasunk cikket, mely a polgárság szívére köti ezen általános műveltségi eszközök pártolását és számot ad azon nagyobb szerű áldozatokról, melyekkel Pauer János cz. püspök és Fekete János megyei főjegyző egy nagyobb tárlat alapját saját készletök-

kel letenni készek, majd ismét felsorolja a kisebb adományokat, melyekből az egyes hazafiak tárgyaikkal a növekvést előmozdítják. Ezenkívül vannak cikkek, melyek a múlt századok okmányaiból az akkori balhiedelem szánandó áldozatiról, a boszorkányokról is hoztak perbeli adalékokat, melyek a magyar nép eszejárása és előítéleteinek megismerésére vezetnek. Ha lapjaink ilyenekkel is foglalkoznak, majd megayilnak lassankint a csatornák, melyek eddig zárva voltak és lesz termékenyítő ár, mely mindenfelé terjedvén az éltető magot viszi. Csak a tudomány általánosítása által léphetünk elő tömegesen, ezt pedig ismét csak lapjaink eszközölhetik, ha a nélkülözhetlen ismereteket kellő tapintással adagokkint a nép közé szivároztatják.

(Az „*Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*“) X. kötete I. füzetében Reissenberger tanártól már az „Arch. Értesítő“-ben közlött *erzsébetfalvi* bronzleletet bővebb leirással és négy táblával illusztrálva hozza. Ezen rendszeres leirása a feltűnést okozó nagyszerű leletnek kedves olvasmányul fog szolgálni mindazoknak, kik a bronzkori leletek tanulmányozását kedvelik. A mi ezen közleményt becsessé teszi, még az, hogy Dr. Folberth, megyesi gyógyszerésztől egy 10 bönczölést magában foglaló tálcscska van mellékelve, mely a talált tárgyak ötvegyeit részletezi. — *Teutsch* superintendens és társulati elnök 2 évet ír le Nagy-Szeben kétszáz év előtti életéből, II. Rákóczy György kormánya idejéből. Ezen nagybecsű adalékot egy előkelő város történetéhez, melyben az akkori viszonyokat tisztán láthatjuk, követésre méltónak találjuk, mert az életteljes és valódi értékű monographiákat csak ilyen előtanulmányok után lehet megírni. — *Schuster Vilmos* német mythosai az erdélyi szász forrásokból befejeztetnek e füzetben; sok érdekes fejtegetésen kívül, melyek ma már érthetetlen német kifejezések alatt lappangó isteneket illetnek; az óriás, Riese szó helyett a népnél használt hün, huin, hönj szót is tárgyalja és vele a Hüenenweg — Hüenenkirche, Hüenberg — és burg, Hünengraben, Hüenkeller stb. hozza összeköttetésbe, melyek mind annyi óriás tárgyat jelentenek. Igen sok népszokást, népéneket, rejtélyt és gyermekverset használt fel szerző állításainak bebizonyítására, egyáltalán azt vevén észre, hogy a ma már alig érthető szokások és mondatok, jelek és szavak többnyire a mindent átszűrő ősmythosban találják eredetüket. Az egésznek nagy becsét emeli az értekezéshez csatolt tábla, melyben a keresztény ünnepek és szokások a pogány szertartásokkal összehasonlíttatnak.

(*Falke Jakob*) az osztrák műipari muzeum őre, már eddig is számtalan érdemet szerzett az ipar terén burjánzó rosz ízlés ellen írt alapos cikkeivel és sokat tett, hogy az ízlés jobb fordulatot vegyen. Legújabb munkájában: „*Die Kunst im Hause*“ (Wien, Gerold's Sohn. 1871. 8.) törekszik a ház belső elrendezését és butorzását valami értelmes egységre hozni, korbácsolván azon tervhiányt, melyet nálunk az ízléstelen embereknél, főleg a semmiből lett nagy uraknál gyakran láthatunk.

Rendszeres munkájában leírja a *görög* és *római* házat, melyben a dísz nem csupa mutogatás volt, hanem a jó ízlésnek természetes követelménye; a legkisebb készlet, mint az ásatások tanúsítják, művész kezétől eredt, ki értelemmel és szépészeti ízléssel birt. A művészet hiányát és hanyatlását bizonyítja a *középkori ház*, mely reánk nézve leginkább azért érdekes, mert a mi mai állapotaink alapjául szolgál. Egészen másképen áll a XVI-ik századbéli olasz, német, francia előkelő világ háza. Itt már az új irányt nyert művészi ízlés gazdag, nemes és előkelő, kényelmes és nagy mérvben remeklő tárgyakkal diszította a vagyonosak lakásait. A mennyezet gazdag aranyos faragványokban, a falakat drága szövetek vagy képek borítják, az asztalok, székek, szekrények remek faragmá-

nyuak, a padolat gyönyörű szőnyegekkel borítottak. A lakás az emberekhez méltó volt. Ők a művészetet magas trónjából bevitték házaikba, de a közéletet is felemelék a művészet magasságára! — Az utolsó századokban a lakás ízlése ismét hanyatlak, sőt korunkban az álnok borítgatással és a legujabb találmányu kényelem és biztonság nélküli pálczavázlatu butorokkal elértük az izléstelenség netovábbját, nem is említvén azt, hogy a mai butor a legdrágább, mert a legsilányabb; mert tíz évnél tovább alig használható, míg a régi tömör készítmények századokig eltartottak! Azt, hogy egy házat mintegy egyöntetű ízlésben láthassunk, nálunk nagy ritkaság; a hol a házi asszonynak nincs kellő ízlése és viszonyaihoz alkalmazott tapintatu, ott ezen egyöntetűséget hiában fogjuk keresni! Bár vennék meg mentül többen e jeles, eredeti és épen nem untató munkát, sok évi tanulmányok eredményét.

VI.

E g y v e l e g.

(Az ó-keresztény sarcophagot,) mely a m. n. muzeum csarnokában a lépcsőzetnél áll, sokan nézik, sokan bámulják, de kevesen tudják, hogy ez 1803-ban a székes-fehérvári basilika alapjaiból ásatott ki és a püspöki majorsági kertbe helyeztetett át. Majer tanár figyelmeztette ezen becses műemlékre a muzeum halhatatlan pártfogóját József nádort, ki is 1814-ben Pestre átszállította! — Ime ezentul le a kalapokkal ezen ősrégi műemlék előtt, mely hazánk legrégebb korában keletkezett és nemzeti királyaink történetével összefüggésben vagon.

(A bécsi világhiállítás) ügyében fáradozó kassai helyi-bizottság tanuságot tesz arról, mennyi kincs rejlik a Kárpátok alatti egyházakban a középkorból. Távol, hogy itt mind az legyen főlemlítve, a mi a szepesi templomokban kiállításra méltó létezik, itt csak a legismertebbeket említjük:

- I. Szepesváralján a főegyházban:
 1. Két kehely zománczokkal.
 2. Egy XVI. századbéli pasturale.
 3. Két pompás góth ízlésű szőnyeg a XV. századból.
- II. Bártfán, a plébánia templomban:
 4. Három XIV. századbéli miseruha.
- III. Lőcsén, a plébánia templomban:
 5. Szőnyegek a XV. századból.
- IV. Iglón, a plébánia templomból:
 6. XV. századbéli szentségmutató.
 7. Maga nemében egyedüli, XV. századbéli kereszt.
 8. Egy másik a XV. századból zománczozva.
- V. Félkán:
 9. Négy láb magas góth szentségmutató a XV. századból.
- VI. Bélán:
 10. Egy XV. századbéli pacificale.

- VII. *Felső-Lapson* (a Magura hegy alatt):
11. Szentségmutató a XV. századból.
- VIII. *Alsó-Lapson* :
12. Szép bronz szentségmutató a XI. századból. (?)
- IX. *Szombathelgen* (Georgenberg):
13. Három kehely a XV. századból.
14. Góth, szállítható oltár, ritka.
- X. *Kis-Lomnitzon* :
15. Szentségmutató és
16. Miseruha a XV. századból.
- XI. *Laibicz m* :
17. Két miseruha a XIV. századból.
- XII. *Tótfalun* ;
18. Egy kehely.
19. Füstölő (Thuribulum).
20. Miseruha.
- XIII. *Toporczon* :
21. Egy pompás áttört művü góth kehely.
22. Szentségmutató.
23. Erekytartó a XV. századból.
- XIV. *Rusbachon* :
24. XIV. századbeli szentségmutató.
- XV. *Késmárkon* :
25. Imaszék a Tökoly-féle kápolnából.
26. Miseruha a XV. századból.
- XVI. Eperjesen lakó Divald Károly fényképésztől 13 fényképet várunk a vidék legrégebbi műemlékeiről.
- XVII. Ötféle régi könyvet a jászói premontrei rend könyvtárából.
- XVIII. Két szekrényt renaissance-stylben Myskovszky Viktor fáradhatlan kassai tanár tervezése nyomán.

Magától értetődik, hogy ezen sorozatot háromszorozni, négyszerezni semmi munkába sem került volna, főleg, ha az egyházak gyönyörű festményeiből és faragmányaiból szabad lenne valamit helyükből mozdítani.

(*Római aranygyűrű*)^{POLYCHRON.} irással vett meg a m. n. muzeum, melyet CRESCENS gyakori feliratu mécesessel és ALEX · SEV. valamint GORDIANVS ezüstös érmeivel az ó-szónyi Pannonián ásták ki.

(*A Chernel-család*) ez évben ülte meg alapításának 600 éves jubilaumát. A család Mixe karakói várnagy fia Márton által alapított, 1272. év három királyok napján kapta jutalmul vitézségeért Chernel-házát Sopronmegyében a királytól. A család legidősb tagja Chernel Ignác nyugalmazott legfőbb törvényszéki tanácsos, ki Csabakrenden lakik, a karakói templom falában márvány-táblával örökíté a család 600 éves alapítását. E táblán nemcsak a család eredete, de időnként nevezetesb tisztségeket viselt tagjai is említvék.

(*Báró Nyáry Jenő*) egyházas-básti régiséggyűjteménye jelenleg ezen darabokból áll:

Agyagtárgy	650
Kőtárgy	250
Csonttárgy	200
Üveg-, gyánta-, gyurma-tárgy és csiga	410
Bronzművek	1226
Aranyművek	25
Ezüstművek	60
Vastárgyak	113

vagyis összesen: 2925 tárgy.

Ezek sorába nincsen a sok töredék és tanulmányi darab számítva, minthogy ezek nem is a básti kastély szekrényeibe helyezték, hanem az ablak-közöket betöltik és a padlaton hevernek.

Mivel a buzgó régiség-barát ásatásait még mindig folytatja és rendszeren kedvező sikerrel működik, remélhetjük, hogy gyűjteménye évről-évre néhány száz nagybecsű darabbal fog gyarapodni.

(A győri főgymnasiun múzeum) alkalmasint legnagyobb pártolásnak örvend a vidéki múzeumok közt. Csak a régiségeket tekintve 1872. iskola évben 500 római tárggyal gyarapodott, római érem ajándékozott. A múzeum összes gyarapodása ezen év alatt 2005 db; a mostani múzeumi őr működése alatt 1864—1871-ig 10,490 darab adott a múzeumnak, mihez a fenebbi számot adva, kijön 8 év alatt 12,495 darab vagyis évenként általában 1561 darab.

Kár, hogy a múzeumi tárgyak egész létszámát nem ismerjük, valamint kívánatos, miszerint ezen kimutatások táblázatosan és így világosabban és könnyebb áttekintéssel szerkesztessenek.

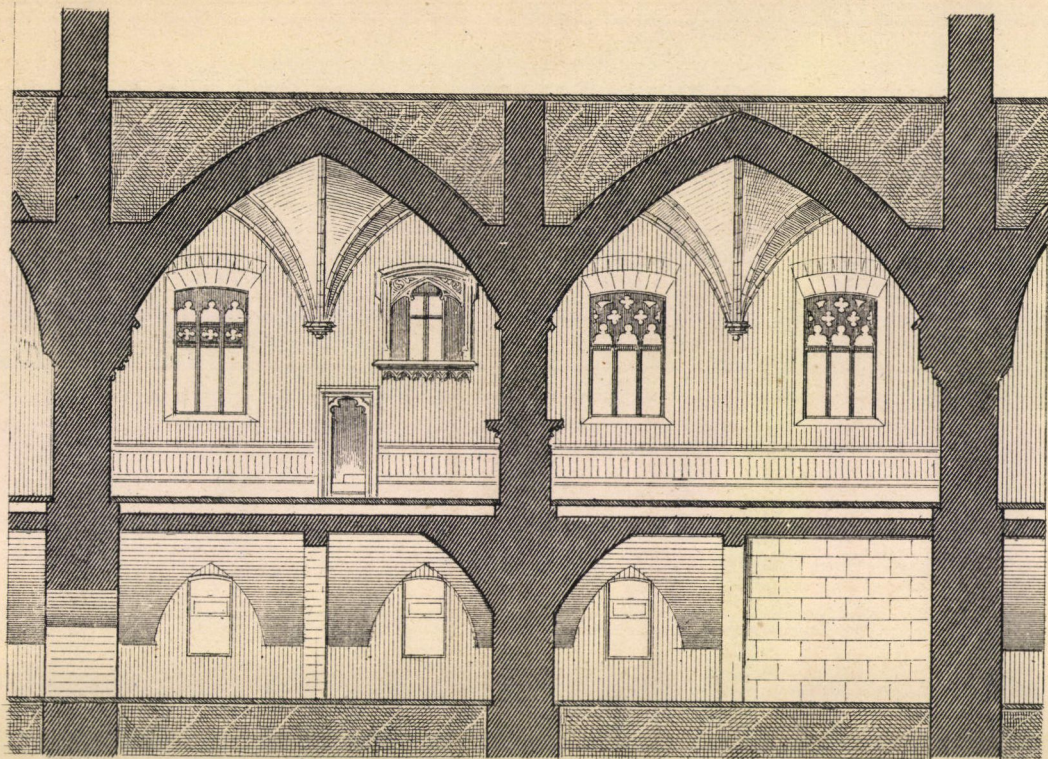
(Tréfás régiség.) A »Vasmegeyi Lapok« szept. 15-én egy római oltárt említenek, mely a körmendi várkertben áll, basisa $2\frac{1}{2}$ '-nyi quadratum, magassága $4\frac{1}{2}$ ', formája olyan mint egy oszlop piedestálja. Így írja le ezen műemléket Cseh József 1807-ben Kazinczy Ferenczhez intézett levelében. Már ezen leírás elég arra, hogy bennük gyanút költson, de még inkább a felírás, mely így hangzik:

„Nymphis, que in nemore sunt, arulam T. Pomponius Atticus numini adjut. devot. D. D.“
Semmi kétség, hogy a classicai ízlést negélyező XVIII. század egyik roszul sikerült compositiójával van dolgunk. — Ilyenek nemcsak az *acsi* és egyéb főuri kertek számára készültek, hanem a pest-városligeti mulató kertekben is szükségesnek látszott, hogy a *filagóriák* utánzott római mértföldmutatókkal körítettessenek és a csoportokba saját találmányu római feliratok pompázzanak és az ide-oda hajlongó, kitekert tagu Pánok és Nymphák örködjenek. Most ezeknek holmi falusi Tempék lugosai közt szégyenkednek, vagy promontori pinczékben a sötét alagutakat őrzik.

Az ilyeneket, úgy hiszem, semmiféle múzeum sem fogja sajnálni, ha a valódiak helyett az alapfalakba elrejtetnek.

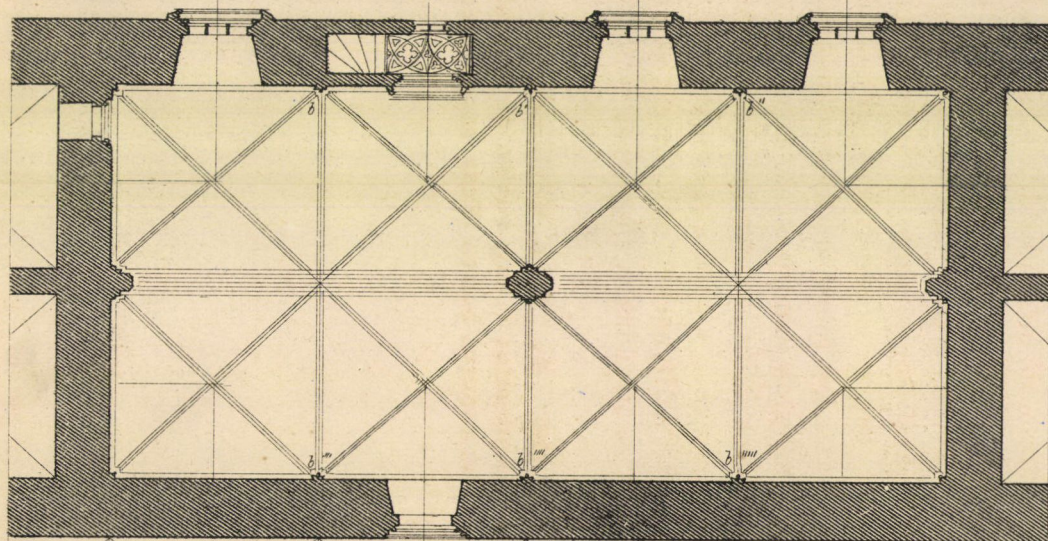
Az „Arch. Közlemények“ szerkesztését a jövő számmal Dr. Henszlmann Imre akadémiai r. tag vevén át, tisztelettel kérjük t. munkatársainkat, hogy a kéziratokat ezentul hozzá (Pest, zerge-utca 23. sz.) méltóztassanak küldeni.

A kolozsvári ferenczrendűek Refectoriuma.

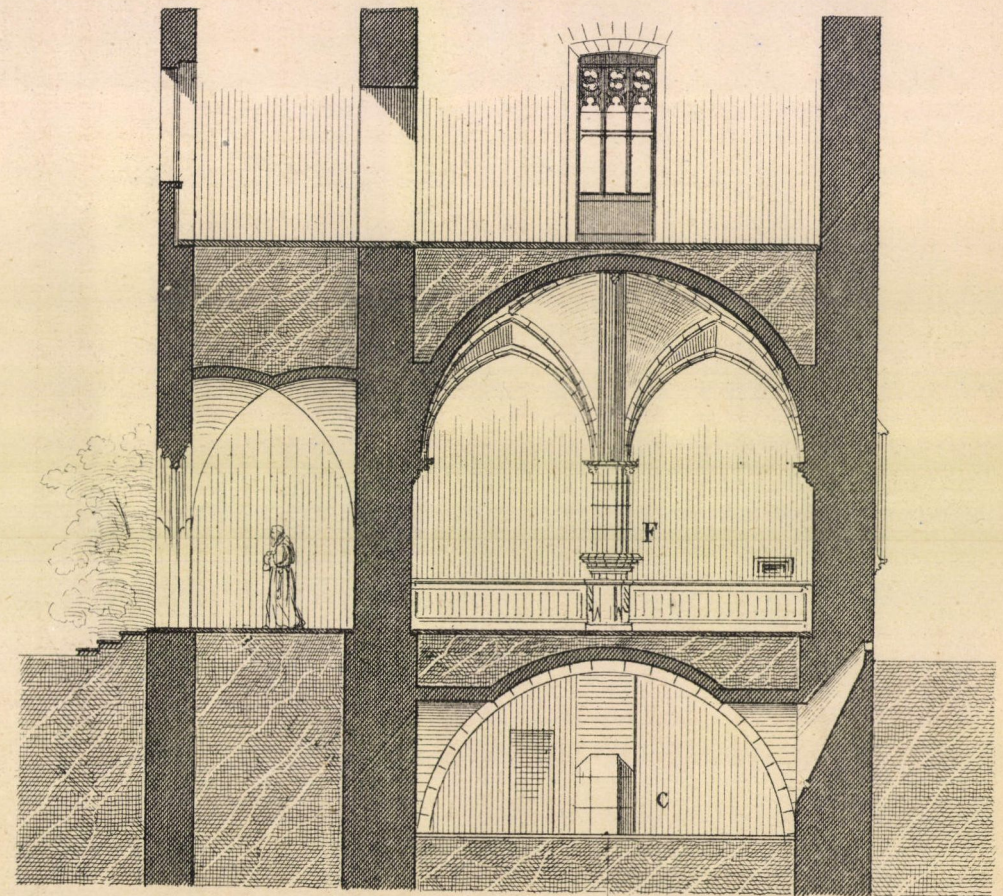


Hosszmetszet.

C.

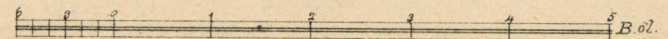


Alaprajz. E.



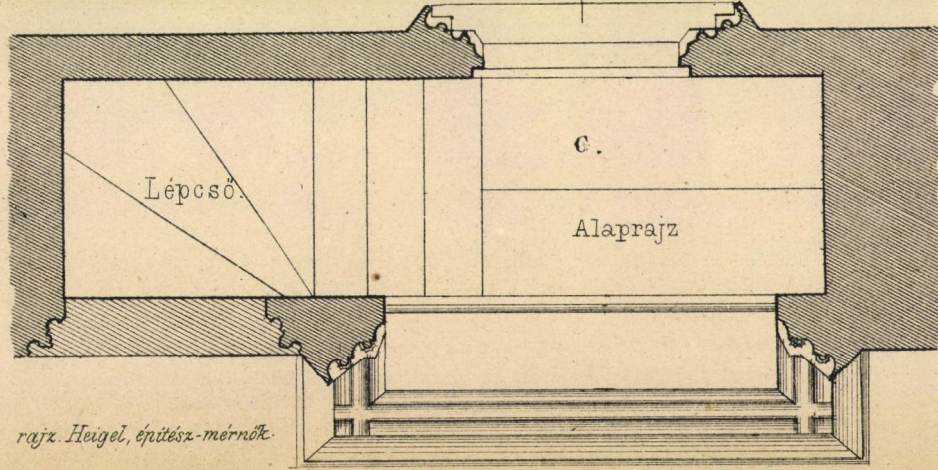
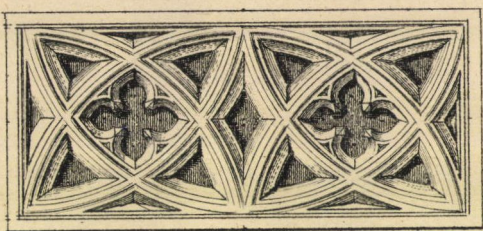
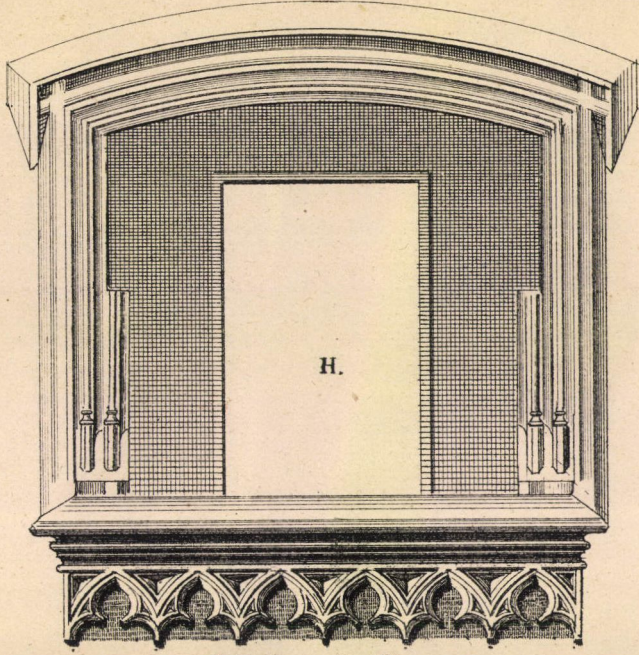
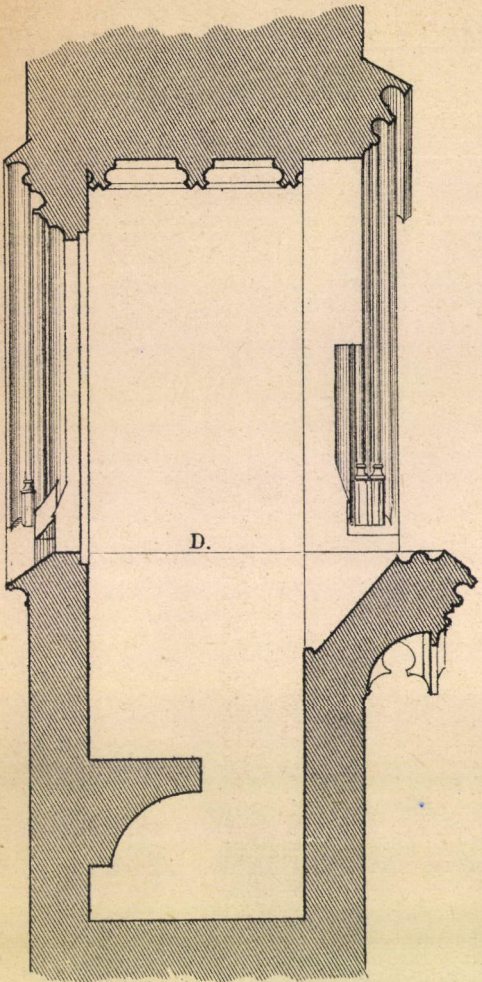
Keresztmetszet.

D.

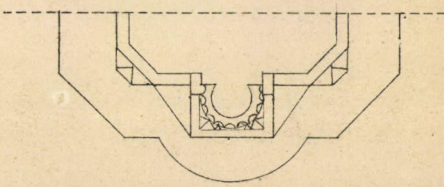
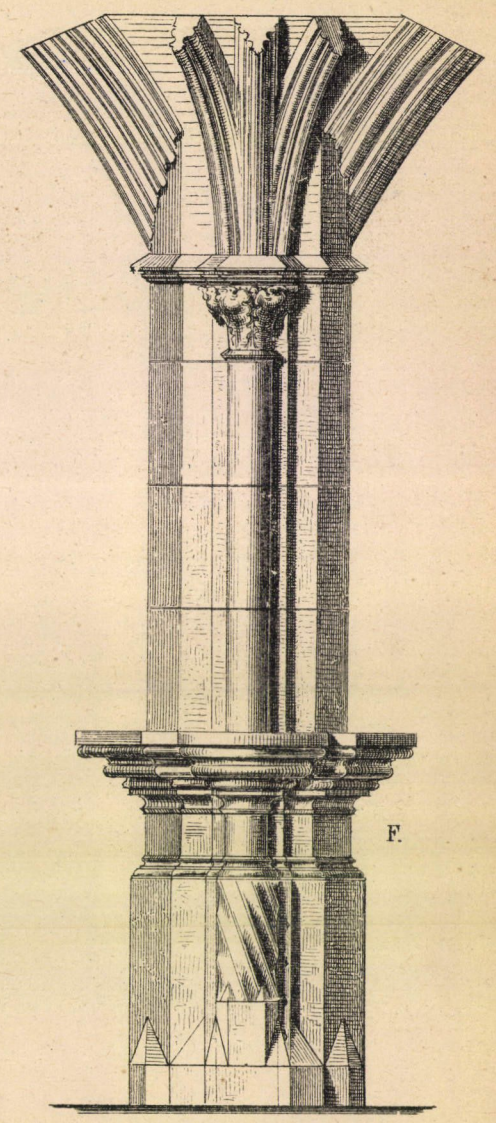
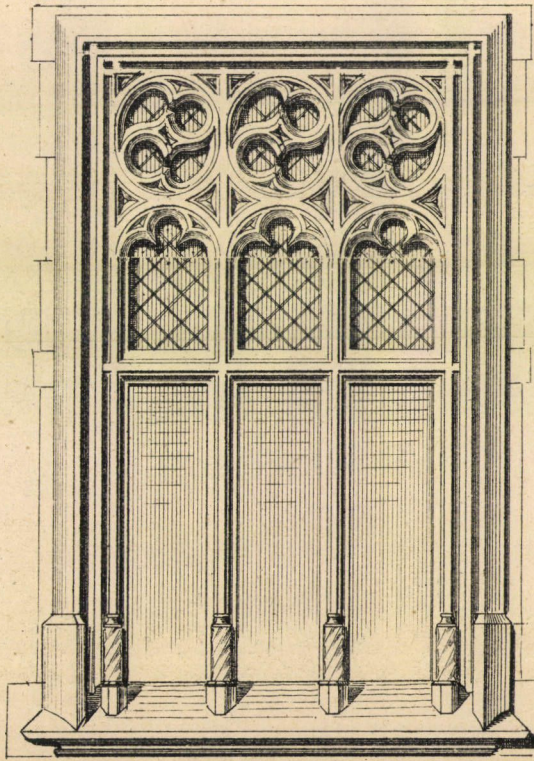
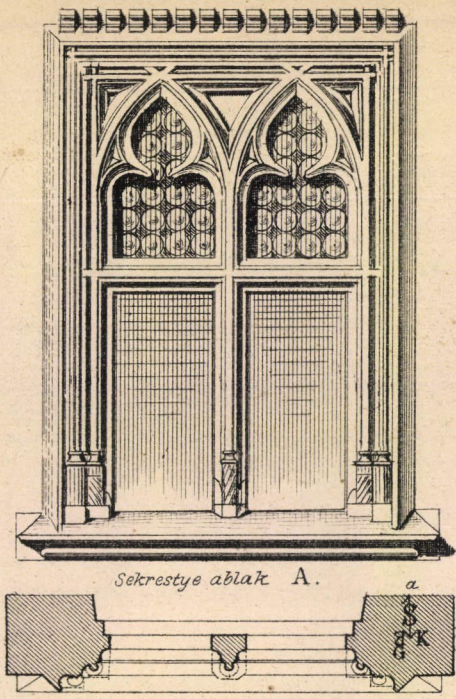


REPUBLIC
HUNGARY'S AKADEMIA
SCIENTIARUM

A szószerék részletei.



rajz. Heigel, építész-mérnök



rajz. Schul-Ferencz 1869

TURKMENISTAN AKADEMIA
KÖNYVIÁRA

ARCHAEOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A

HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

IX. KÖTET.

(UJ FOLYAM VI. KÖTET.)

II. FÜZET.

BUDAPEST.

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

(Hoffmann és Molnár.)

MDCCCLXXIV.

Tanulmányok az ember eredetének történetéből.

I.

Szaktudományaink fejlődése felölelé mindazt, mi a művelődés óriási előhaladásában az embert közvetlenül vagy közvetve érintheti; s az ezerfelé elágazó kutatások, a bölcseslem, a vallástanok, történelem, földtan, régészet sat. oly óriás anyagát rakta le a tudományok halmazának, hogy az ember szellemi élet világának fensőbbségében mint egy kételkedve mondja: mi van még hátra, mit kell még az ész fürkésző lángjával megvilágítani, hogy a múlt, jelen és jövő uralma az embert szellemének isteni eredetéhez közelebb vigye, s énjének öntudata által mintegy magát istenítse.

Semmi sem hiányzik csak az örök élet felel a hivalgó büszkeség.

Ez is meg van, mert a halál csak pusztá fogalom, a szerves élet feloszlása; a szerves világ természeti törvény szerint helyt foglal a lét küzdterén, az alak és anyag változás örök életében, s az idő végtelenségének fogalma szerint: a vég az eredetben van.

Ez a szellemi haladás minden korszakának tulajdonsága, s valóban nem csoda, ha az emberi ész, annyi évezredes uralmának hódító harcza közben, a természet külső és belső világának titkaiba hatolva ismereteinek tömkelegéből csak önmagát, az embert feledte el.

Az emberi lét, eredet, annak első lénygtani fellépése, működésének első csiráján messzetúl vesz el a lezajlott év ezredek ködös homályában; s az antropológia korára nézve e még fiatal tanulmány, a század és ezred éves emberi tudományok legmostohább gyermeke volt, pedig ha valami, akkor az ember eredetének ismerete az, mi az ész, a szellem világ, legméltóbb tárgyának kellene lenni, a művelődés történelmében. Ám de ki tehet róla, ha az idő meg nem határozható végtelenében alig néhány percnyi letűnt távolságból ismerjük csak történelmünket; ki tehet róla, ha alig két ezer év előtt olvasta csak a tudvágyó görög az egyiptomi templom eme feliratát: »ember ismerd meg önmagadat,“ s végre ki tehet róla, ha az ember élet eredetének történetét meg nem írták vagy meg nem örökítették azok, kik mint ilyenek első lénygtani fellépésükkel az úgy nevezett állatiságból kiléptek.

A válasz magában a kérdésben rejlik. Mit ér az a hat vagy hét ezer éves maradvány mi az emberi művelődés jellegét viseli magán, ez a múlhatlan mulandóságnak csak tegnapja; hiszen már a művelődés egy bizonyos időszak fogalma, mely a míveletlenséget megelőzőleg feltételezi; s ha non datur saltus in natura, a mint úgy kell hogy legyen, mily időköznek kellett elmúlnia míg az ember képes lett énjének öntudatára ébredni, és szellemi életének kinyomatát, művelődésének első fokán az anyag és alakban előállítani.

Hány ezer embernek jutott azóta eszébe azon mély értelmű felirata az említett egyiptomi templomnak, hányan látták helyszínén a pyramisok csoda műveit? régóta romba dűlt a templom, lebukott a világhatalom trónjáról Babylon, Ninive, Perzopolis; elveszté világhírű pompáját és fényét Athen, Byzancz, Róma, s csak az írott és faragott emlékek csodás világánál bámulja a jelenkor a letűnt nagyságot, s kézzel foghatja művelődésének emlék maradványait, mit az év ezredek romboló szárnya elsöpörni nem bírt, s »memento mori« jó lett az emberi ész és szellem törekvéseinek; mert még ma is talánya vagyunk önmagunknak, eredetünknek, s eredetünk rejtélye önmagunknak.

A jelen kor tudományos műveltségének alapja, kiindulási és végpontjául kutatásaira nézve az embert, s annak eredetét tűzvén ki, alig negyven ötven éve, oly áramlatba terelte szellemi tevékenységét, mely által az emberhez legméltóbb tudomány, vizsga őrszemének legnemesebb foglalkozása: az emberisme megalapítva lőn. Ez a jelen korszak legérdekesebb, legszebb tanulmánya; bár ha egyáltalán nem állítható, hogy ezen kérdéssel már elmúlt és régen letűnt századok is nem foglalkoztak volna; sőt mondhatni hogy az emberi nem eredetének kérdése, majd nem oly régi mint a mióta az ember a gondolkodásnak tudatával bír; mert az ismeretes ókori összes hitregék mindannyiában nyomára akadunk a föld és az ember teremtésének meséjére; csak hogy az ember eredetének kutatása mint tudomány nem ápolgatott annyira mint azt a többi sorában méltán megérdemelte volna egy részt, más részt azonban épen azon körülmény a melynél fogva a világ, és az ember teremtésének mythikája a vallási vélelmekkel összefolyt s későbbben épenséggel nem is érinthető hittani alap elvé vált, az által a tudományos kutatások legyőzhetlen akadályokba ütköztek, különösen a hierarchikus suprematiában gazdag századokban ezen vallástani hagyományok ellen vétkezni életveszélylyel járt.

Jelen munkálatom szintén egy morzsányi járulék az ember eredetének történelméhez, a mennyiben fáradságos kutatásaim eredményeül oly tényeket és emlék maradványokat vagyok szerencsés bemutatni, melyek általánosán de különösen is hazánkra nézve az antropológia szempontjából kettős érdekléssel bírhatnak. Megelőzőleg azonban kutatásaim és vizsgálataim eredményének előadását szükségesnek vélem némi tájékozás és állításaim indoklásául, az ember eredetének történelmére vonatkozó s előttem ismeretes eredményeket dióhéjba foglalva összeállítani; miután így sem lesz nehéz saját tapasztalataimat és vizsgálódásomat, az ebből okszerűen levonható következtetésekkel együtt helyenként bele szőni, s azt kikerekíteni.

* * *

A természeti tudományoknak komoly tanulmányozása épenséggel nem tartozott még a XVI. század kiváló jelenségei közé, sőt ha tekintetbe vesszük azon, akkor általánosán elfogadott és dívott állítást, miszerint: a szerves élet kövületei és fossil maradványai a természet játékanak tekintendők, az ókor műveltségéhez viszonyítva valóságos hátralepést mutat; mert már Ovid metamorphosisainak XV. 262 helyén mondja, »a mi ezelőtt szilárd talaj volt, tengerré lett, s a tengerek hullámaiból emelkedett ki ismét a szárazföld, a miért most távol a tengerek partjától csillámló kagylók találhatók.«

Bár a XVI. század tudós férfiai kellő méltánylattal figyelték a néha imitt-amott talált állat- és növényvilág kövületeit, s gyakran a reá következő század roppant quart és folió munkákkal gazdagítá az irodalmat, ez azonban eredményében a kívánalmakat nem

elégíthetné ki, nem, már csak azért sem mert: a tudomány ebbeli haladását a természet játékanak keresztelt kövületi tünemények jó előre meggátolták. Ovidnak fent említett találó megjegyzését a classicus autorokkal foglalkozó középkori tudományos világ régen a feledés fátyolával borította le, s nem található tudományos munkálatai között csak egy mű is, a miből kimagyarázhatni lehetne, miszerint tudatával bírtak volna annak, hogy a föld egy rég letűnt szerves élet maradványait őrzi lassú átalakulásának titkos rétegei között.

Előre látható volt azonban, hogy a véletlen ez irányban is elősegíti, ha mindjárt állnézetek alapján is a tudományos művelődést, s nem maradhatott el, hogy alkalmilag a jelen állatvilágból réges-régen kiveszett őszállatok csontjaira ne bukkanjanak, a mint az, meg is történt. De nélkülözvén a földalakulási elméleteket, nélkülözvén azon természeti viszonyok ismeretét, melyek által a szerves és szervetlen élet közötti lét feltételnek egymásrai hatása és előzményes előkészülete nélkül sem a tenyészet, sem pedig az anyag működő létezése fel nem tehető: a talált őslények csontjainak magyarázatával igen könnyen elbántak, s azt óriások csontjainak keresztelték. 1577. évben történt, hogy Reiden mellett Schweiczban a luczerni cantonban egy ősz állat csontjára akadtak, s Bazelenben az akkori hírneves orvos Plater Felix bízott meg a csontok megvizsgálásával, s nem késett azt 5.12 méternyi óriásnak tulajdonítani. Ezen óriás vadember daczára minden észszerű ellenzésnek mai napig is a canton czimerében díszelg.

Valenciában egy véletlenül talált mammuth zápfog szent Kristóf reliquiájaként tiszteltetett; sőt ilyen ősz állat szárcsontját egyházi körmenetek alkalmával körülhordozták az ajtatos nép buzgalmának emelésére, és hogy az említett szent karjának hitt csont darab által a szárazságban szenvedt mezőre esőt idézzenek elő. Több hasonló adattal bír még a tizenhatodik és tizenhetedik század, mit azonban itt előszámlálni fölöslegesnek tartom.

Hasonló leletek majd mindenütt hasonló eredményt szültek, természetesen a nép képzelődési erejének fokához mérve, a képzeleti óriások és más lények szüleményeként. Ily leletek nyomán keletkezett valószínűleg mint azt Unger tanár okszerűen bizonyítgatá, a klagenfurti kúton levő sárkány fogalmazványa, minek egy felfedezett rhinoceros koponyája szolgált előmintául, a nép ábrándos képzelmében. Siberia lakói az ott gyakran található mammuthok és rhinocerosok csontjait egy óriás madár maradványának tartják mely ősidőkben országukat elpusztítá; ilyen eredetű lehet a görögök griffje, s az arab mesékből ismeretes »Rok« is. A chinaiak szereplő sárkánya hasonló fossil csontok leleteivel van összefüggésben, miután egy a Hoang-hó folyó által keresztül metszett hegyszorosban mit a sárkány kapujának neveznek temérdek ősvilági csontokat találtak. Az óriás fogalom keletkezésének történetében a mexicóiaknak ily leletek szolgáltak alapul, mint Diaz Bernál elbeszéli. Midőn a spanyolok Mexicóban kikötöttek, gyakran említék a benszülöttek az óriások roppant nagyságát s bebizonyítandók mondásukat, ilyen ősvilági állatok csont maradványait hozták elébök. Ugyan ilyen az északamerikai indiánok óriási mondakörének keletkezése. A délamerikai Pampas birtok ily kihalt őszállatoknak valószínűs sírja. Egyébiránt már az ókorban is bukkantak hasonló leletek nyomára, miből természetesen szintén az óriás fogalom vált ki. Így például »Joppe«-ból Marcus Scaurus Rómába hozta azon szörnyeteg csontját, a mely Andromédát felfalta. Elégge ismeretes az Anteus sírnak Mauritániában történt felfedezése. Mennyire haladt az ember eredetének kutatása és tanulmányozása még csak a múlt század derekán is, annak tanúságát adja a 1732 évben a híres Scheuchzer-féle fametszet, mit a tudományos és kíváncsi közönség elé tárt fejtörés és gondolkozás végett az említett tudós. Ez egy csontvázat ábrázol, mit az oenin-

geni felső miocen réteghez tartozó márga mészben találtak, s azt Scheuhezzer a vízözönbe fúlt emberi csontváznak keresztelte. Gessner J. ugyan a kövületen fölismerte, hogy az nem emberi csontváz, de azt biztosan meghatározni még ő is képtelen volt. Cuviernek lett fentartva azt meghatározni, s egyáltalában a paleonthológiát a tudományok azon színvonalára emelni, a hol az a földtan és vegytannal kezett fogva, maig oly hatalmas lendületet adott az ember eredetének tanulmányozására; s daczára a vallási hagyományok iránti elfogúltságnak, daczára a mozaikus könyvek történelmi feljegyzéseinek, sikerült az akadályokat legyőzni, mik a hagyományok alapján a papi szószékről gördültek a komoly tanulmányozás elé, minélfogva maga a tudomány is kihatásában természetszerűleg kellett hogy hátra maradjon.

A múlt században már azonban, több figyelmet fordítottak a föld rétegeiben talált, s régen kihalt szerves világ maradványaira, mi közben emberi csont maradványokra és emberi kéz által készült tárgyakra, szerszámokra akadtak; minek anyaga és tökéletlensége okvetlenül egy ős régen elmúlt időszakra utalta a vizsgálókat, és akként inogni kezdett a történelem és hagyományokhoz kötött nézet az ember létezése korát illetőleg; s azon kérdés: vajjon az ember a kihalt ős emlős állatokkal együtt élt e vagy nem? a múlt században is foglalkoztatta a természetvizsgálókat és theologusokat. Elég bámulatosan ezen kérdésnek egy theologus adta a fölökést. 1774-ik évben Esper nevezetű evangélikus lelkész a fossil csontokról hírneves Geilenreuthi barlang egyik félre eső ágában, vegyesen a barlangi medve és más régen kihalt emlősök maradványai között emberi csontokat talált, sőt ezt megelőzőleg hatvan évvel 1715-ik évben egy Kemp nevű angol London tájékán elefánt agyar mellett kőből készült harci szekerczét fedezett fel. 1797. évben Jahn Frere a suffolki grófságban Hoxne vidékén negyedleges alakulásban, rég kihalt emlősök csontjai között szintén kő eszközöket talált, s Esper már akkor egész passivitással kimondá, hogy azon szerszámok és az ember, ki azokat készítette élt mielőtt azon réteg alakult a mely eltemette.

Rozenberg leipzigi tanár 1796-ik évben ismételve figyelmezteté a tudós világot ezen leletek rendkívüli fontosságára, azonban egy részt, épen a leletek elszigeteltsége, s más részt az őslénytan hiánya akadályozá a megtalált fonálszálnak végét kézbe venni, s meg kellett előbb alapítani azon tudományt, melynek legelső és legfőbb tényezője csakugyan Cuvier lett. Tudományos életpályájának feladatául tűzte ki a rég kihalt ősemmlősök csontmaradványait. A francia szabadság IV. évének Pluvieuse 1-én tartá a francia nemzeti intézet első nyilvános ülésében felolvasását a kihalt ősemmlősök a fossil elefántok fajairól. Ezzel kezdődött az őslénytan új aerája. Sokkal ismertebb Cuviernek hatalmas lángesze, mintsem hogy működésének eredményeit itt egyenkint, vagy csak általánosan előszámlálnom kellene.

A tudományos világban megkezdődött a fossil ember létezése fölötti harcz, mely ha bár nem is volt ment egyes, nagy szellemű egyének téves állításaitól, azon harcz eredményére nézve csak jótékony hatást gyakorolt, mert a meggyőző indokok legfőbb tanúbizonyosságának keresése, a fossil ember csontok, minden irányban történt kutatásait mozdította elő.

1791-ik évben, midőn a megkövült emberi maradványok létezése feletti vita az egész tudós világ figyelmét felkeltötte Blumenbach a meggyőződés egész hevével állította: ha találhatók fossil elefánt és más ősemmlősök fossil csontjai mért ne legyenek találhatók az emberé is, megjegyezvén, miszerint azt ne véljék az Ammonitek, Belemnitek, Trylobitok

sat. maradványai között felderíteni. Elméletének tüzes ellenzőjére talált tudós barátja Camper személyében. Ellenben Haller physiologiájában említést tesz egy Thuringiában talált emberi homlokcsontról, mit ugyanazon helyen derítették fel, hol előbb és utóbb is sok kihalt ősemlős csontjai fedeztetek fel. Sömmerig a híres anatom 1794. évben némileg Blumenbach elméletéhez csatlakozott, azt mondván: »mostanig még nem találtak fossil ember csontokat.« Delue minden lehetőségét kizárta a fossil embernek, s praeadamitikus létezésről hallani sem akart; de la Metherie azonban nyomról-nyomra bizonyítja téves alapokon nyugvó nézetét, feltevén, hogy ha nem is találatnék fossil ember csont, az emberlétezését okvetlenül feltételezi az ősemlősök csontjai között talált, s az emberi kéz jellegét magán viselő kő eszközök. A tudományos viták ezen kérdését ily állapotban találta Cuvier, midőn 1810. évben a fossil ember létezését egyenesen tagadásba vette.

A nagy mester ítélet szava azonban igen egyenlőtlenül hatott a feltett kérdés eldöntésére nézve, miután az ellentétes nézetek tábora is, hatalmas elmékkel lépett a küzd homokra elmélete védelmére; s a megindult harc mind két részen tetemes számú viadokokat nevelt. Így az éles elméjű de la Matherie még 1810. évben ellentmondott Cuviernek s a jelen század elején különösen Némethon időszaki irodalmában a »Morgenblatt,« »Der Freimüthige,« Zeitung für die elegante Welt,« »Braunschweigisches Magazin,« »Allgemeiner Anzeiger,« »Zeitung für die Jugend« gyakori értekezés anyagául szolgált a fossil ember kérdése fölötti vita. Ezenkívül Ballenstadt, „Urwelt« című munkája. 1818. évig két kiadást ért. Hírneves nagy munkájának második kiadásakor 1821. évben is állítja még hogy nincs fossil emberi csont, mert ha volna az épen oly épségben lenne található, mint a kihalt őszállatoké.

Mennyire elfogult lehet az ember kedvenc állítmányai iránt, ha mindjárt nézeteinek téves alapját saját belsejében bevallja is, annak példáját a lángeszű Cuvier is nem egy ízben szolgáltatta. Mert nemcsak hogy létezhetett, de már akkor is fedeztetek fel fossil ember csontok, de az egyszer kimondott véleményhez ragaszkodó előítélet nem engedé Cuviernek álláspontját elhagyni; nem, mert tévedésének beismerésére nem bírt önerővel, miután méltán megérdemelt nagy híri tudományán ezáltal csorbát ejteni vélt, s félt lángeszének nimbusát, a botlás bevallása által elhomályosítani. Meg nem engedé a kézzel fogható tanújelek bizonylatait, mik különböző helyekről bizonyíták a fossil ember létezését. A Spallanzoni által Cerigo szigetén felderített ember csontokat Cuvier maga vizsgálván meg Páviában, ama híres kutató állításának ellenében, azokat nem embertől, de állatoktól eredetteknek nyilvánítja. A kannstađti állkapocs töredékre ellenveté, hogy a lelet alkalmával nem elég elővigyázattal voltak a találók, hogy annak geologiai régisége kétségtelen lehessen. A nyugodt indiai Quadeloupe szigeteken találtakat, miután azok mézsrétegben fordultak elő jelenkoriaknak keresztelé.

A mester e részben is követőkre talált. Schlottheim a reussi grófságban Kösstricz mellett talált csontok valódiságát szintén kétségbe vonta; a ki különben 1820—1824. évben Thuringenben Gera mellett az ottani gypsz kőbányában maga is oly felfedezéseket tett, mik kényszeríték őt az embernek az ősemlősökkel egykorúságát beismerni.

Egyébiránt a korszelleme felidézte kérdés sokkal terjedtebb lett, mintsem hogy az, daczára a tagadásnak, a kutatást előbbre ne segítette volna, annál is inkább mert a positiv tények szaporodása mindinkább kényszeríté a fossil embert tagadókat állításaikkal együtt gyöngíteni, s kénytelen kellett lenni érvelésük tarthatlanságát. S Cuvier még 1821. évben tagadta az embernek fossil létezését, d'Hombres Firmas által Gard

megyében a Durfort barlangban stalagmit kéreg alatt talált emberi csont maradványok kényszer helyzetbe hozta Cuviert és követőit, különösen midőn Blainville felszólítja őket, hogy nyomatékosabban indokolják ezen lelet után ama lehetetlenséget a mely szerint az ember a kihalt ősemlősökkel együtt nem élhetett. S ime a visszautasíthatlan tények ellenében Cuvier 1825. évben kiadott munkájában »a földgömb forradalmairól, saját szavaival előbbi mondatát akként magyarázza: „Én nem akarom abból azt következtetni, hogy az ember a föld utolsó forradalma előtt épenséggel nem létezhetett. Lehet, hogy egy némely igen csekély kiterjedésű tájékon lakott, a honnan földünket ama rémítő esemény után megnépesítette, meglehet hogy még azon hely is a hol tanyázott végképen elmerült, s csontjai a tenger mélyébe temetvék, kivételével azon néhány egyénnek, kik az emberi nemet tovább szaporították.«

Ez alatt és e közben egy más tényező is járult ahoz, hogy a felvetett nagy horderejű kérdés diadalra ne juthasson, s a Cuvier által támogatott eszméje az özönvíz általánosságának oly fegyvert nyújtott a vallási tradíciók vakbuzgó apostolainak, mit felhasználni minden áron kellett, úgy a mozaikus könyvek, mint az azon alapuló sark tételek lehető megmentésére. Így és ily motivumok alapján keletkezett az oxfordi egyetem tanárának Buklandnak 1822 és 1824-ik évben második kiadásban megjelent »Reliquiae diluvianae« című munkája; mit a durhami püspök ösztökölése folytán írt, az általános özönvíz elméletének érdekében. A többi között hat különböző esetet hoz fel, a britt szigeteken és barlangokban talált emberi csontokról, bebizonyítani igyekezően: hogy azok habár ily körülmények között találtattak is, mint a fossil állati csontok, mégis csak özönvíz utániak. Az egyház szolgái szorgalmasan dolgoztak a fossil ember lehetősége ellen, s legfőbb kötelességüknek tartották a könnyen hívőket szóval és írásban is inteni az újabb geológok tanaitól, a kik elég vakmerők a teremtés és általános vízözön mozaikus történetét tagadásba venni; megfeszített erővel állták útját a tudomány kifejlődésének, s a tizenötödik század hierarchikus sötétségébe óhajtották visszavezetni a józan emberi ész gondolkozását. Ennek legkirívóbb tanújele José Fortunató Zamboni gróf és pápai kamarásnak 1821. évben május hó 10-én Rómában a főgymnásiumban tartott beszéde, melyben kifejté, miszerint az anyaföld gyomrában található maradványai a kihalt ősteremtényeknek, nem egyéb a teremtő erő természet játékánál.« Beszédét a középkor scholastikus tudományának világa mellett más nyelvekre átfordítani kész egyéniségek találkoztak. A népek feletti politizális gyámkodás gondoskodott róla, hogy a censura figyelmét ily kárhuzatos újító, a vallást tönkre tenni akaró eszmékre fordítsa. Ballinstädtnek »Urwelt« című munkáját több helyütt és Bécsben is kitiltotta és lefoglalta a censura, máshol elégették nyilvánosan sat A tudomány haladására irányzott eszméket írtó eljárás eredményében nem óhajtott sikerre talált, mert Bukland említett munkája által a barlang kutatások felé irányozta a tudós bűvárok figyelmét; Ballenstädt könyvéből elégett ugyan a papiros, de hamujával szét-szórták a benne lerakott elméletet, s az ember eredetének kérdése 1826. évtől kezdve a barlang kutatások eredménye által egy jóval előbbre vitt stádiumba lépett.

A művelődés, a felvilágosodás hatalmát megtörni, s a korszellemet bilincsekbe verni nem lehetvén, az emberhez legméltóbb tudomány habár évtizedek kitartó bűvárkodása és kutatása után, az antropologia oly kifejlődésnek indúlt, hogy az egyiptomi négyezer év előtti felirat „ember ismerd meg magadat« a kulturális államok tudományos művelődésének kiindulási alapja és végcélja lett.

II.

A barlang kutatásokban egymást érő felfedezések, az őslénytan és az antropológia terén nem maradhatott, a földtani újabb vívmányok és felderítések folytán szétágazott az a többi tudományok legnagyobb részébe is, s az ember létezésének eredete oly vita-harcot idézett elő a történelem, theologia, nyelvészet, vegyészeti, a boncztan és a természetvizsgálók tudományos küzdterén, mely a Darwin-féle teoriának előzményeül előtérbe állította a kérdés megoldását az emberi fajok eredetének egységéről.

A felderített kérdés lángra lobbant a gondolkodás fáklyájánál, hiába küzdött a buta vakság azt fekete csuhájával letakarni, a láng sokkal nagyobb lett mintsem azt már eloltani lehetett volna. Egyes theologok és bűvárok igen szerény kételyüket fejezték ki a felett, ha vajjon lehetséges-e azon sok színű és sok nyelvű népnek egy emberi pártóli eredete.

A történészek és nyelvtudósok ugyanezen kérdések hangosabb szellőztetése által meggyitották a dogmatikus harcok sortüzelését; mint a mely harcnak fő célpontja a chaldeikó-semitikus hagyományok hitelessége ellen irányoztatott.

Ezen kérdés körüli harcát a tudományos világnak oly megfeszített érdekek kísérte és kíséri jelenleg is a mívelt közönség, mint ezt megelőzőleg talán egy tudományos vitát sem.

A felmerült érvek és ellenérvek szembeállítására a minden oldalról meghányt vetett nézetek, vélelmek hosszú és késlelhető, de annál érettebb megvitatása alatt, a tartózkodás szerepéből kilépett a nyelvbűvárok tudós hada, és nyílt táborba szállt az egy emberpártóli eredet ellenében.

A német nyelvtudósok vezérférfiai Grimm, Schleucher és más bűvárok is kijelentették majdnem a positivitás jellegével, miszerint az emberi beszéd oly emberi munka mely eredetileg igen tökéletlen lévén, állati hangokból állott, s az egyes népek képességi arányához képest itt jobban, amott kevésbé fejlődött ki. Ezen nézet indokolásának főszüla az egyes nyelv alkotványok sokféle különbözőségére fektettetett, mely az emberi beszédnek őskori egységes keletkezését lehetlenné teszi. A merésznak látszó elmélet ezen phrázisában a vitát még inkább elnérgetette, s a felidézett rémnek elűzését még az anatómia által is megkísértették. A boncztanárok a bibliai hagyományok megmentése érdekében síkra szállottak, a nyelvbűvárok által tartózkodás nélkül kimondott elmélet ellenében. Az oda dobott kesztyűt felvették ugyan a boncztan tudós férfiai, de oly zsák-utczába jutottak, hogy azt ismét le kellett tenniök, mert a legszerényebb boncztanár is kénytelen volt saját vizsgálódása nyomán legalább háromféle emberfajt megkülönböztetni, míg a legvakmerőbb ötven és hatvan között ingadozott bűvárkodó kísérleteinek eredményével; s végre heves vita után egyik sem volt képes megalapítani azon jellemzetes elvitázhatlan különbségeket, melyek szerint a népek eredete egymástól elkülöníthető lett volna, s a vitás kérdés végre is eldöntetlenül maradt közöttük.

Már a múlt század vége felé megkísértette Laplace francia tudós és Kant német bölcész a föld fejlődésének elméletét felállítani, elveiknek helyességét a későbbi bűvárlatok és kutatások is beigazolták, s ma már általános az a nézet, miszerint földgömbünk, s vele együtt a többi gömbök is a fejlődésnek szakadatlan során ment át, míg az jelen alakulását nyeré, s ma is az alakulás folytonos változása alatt szenved. Eszerint nem csak a föld anyaga, de az azon létező szerves élet is a folytonos fejlődés törvénye alatt áll, s a

tökélyesedés természetével bírván, a létereje által mindinkább tökélyesedik, s így a szerves élet ős kezdetén mentől hátrább megyünk annál kezdetlegesebb, annál tökéletlenebb volt. E tan a Darwin-féle elméletben lelte legpraegnansabb kifejezését a faj keletkezés, kiválás és a létérti küzdelem theoriája által, minek folytán a szerves és különösen az ember eredetének kutatása és búvárlata az eddigittől elűtő álláspontra vezette a tudományos felfogást. Míg a fajkeletkezés elmélete az állat- és növényvilág fejlődési történetére alkalmaztatott, a tudományos férfiak nagy részének nem jutott eszébe azt megtámadva kifogás alá venni; midőn azonban az emberi faj keletkezésének eredetét is ama törvények szabályai alá vonni megkísérelték, s állati eredetét a fejlődés természetes szabályai által kimutatni bátorkodtak, oly égető kérdéssé vált, mi mindenütt elkeseredett vita-harcot idézett elő, mert az elfogultság, előítélet, hit buzgóság, a szellemi büszkeség nem bír elválni Ádám és Évától, nem a hagyományok paradicsomától, a szellemi fensőség tudata nem bír leereszkedni az állati eredet azon fogalmához, mely netalán a fajkeletkezés útján az ősmajmok távoli rokonságába hozhatná, a faj kiválás által szellemi életre fejlődött emberi nemet.

Nem követhetvén itt azonban ezen elmélet jelenlegi vitás állását, nem a Darvini musnak sokak által lett téves felfogását, és magyarázatát, visszatérünk tárgyunkhoz, tovább füzendők a fonalat, mely az ember eredetének kutatásaira vonatkozik.

Mint az egyszer kilőtt nyilat többé visszatartani nem lehet, úgy azon egyszer fölvetett kérdést »honnán származik az ember« agyon hallgatni és véka alá rejteni a képzelenségek közé tartozott.

Az ügy jelentékes fontossága, úgy a tudományos világ, mint a nagy közönség körében évről-évre, napról-napra növekedett; mert az, a társadalmi együttlét és érintkezésnél oly érzelmeket illetett, melyek a vallási hagyományok és alapoknak eddigelé ne bántsd virágai voltak egy részt; más részt pedig az összes tudományok és fakultások érdeke kívánta — sőt úgy szólván megegyeztek — ezen kérdés eldöntő válaszát keresni, miután a földtani és régészeti kutatások egyenes ellentétbe jöttek a traditiók feljegyzett állításaival.

A héber monda a világ létezését hat—hét ezer évre teszi, annak ellenében a régiség búvárok szemmel látható és kézzel fogható egyiptomi építési múmaradványok által bebizonyították, hogy ezen műemlékek legalább is oly régiek, sőt régiebbek is; melyszerint Egyiptom története Krisztus előtt tíz—húszezer évre terjed, a geologia kutatásainak eredményeként a földalakulási rétegeinek számos különbözősége folytán tett kiszámítások alapján milliókra menő éveket igényelt meggyőződésénél fogva a föld létezésének. A nyelv-búvárok a beszéd a betű és írás, mint az emberi felsőbbség jelleges kinyomatai kifejlődését szintén ezredévekkel vették számításba; a boncztanárok megkísérelték tudományuk álláspontjából kiindulva bebizonyítani, hogy mennyi millió és százezer év szükségeltetett arra míg az állati test annyira kifejlődött, hogy lassanként egészen új állatfajok keletkezhettek; mely fajoknak a jelen fejlődöttség állásában legutolsó és legtökélyesebb faja az ember, legelsője pedig a nyálkás mykroskopykus ősanyag, mely a tengerek fenekén kétháromszáz méter mélységben is mint ősnyálka található.

Ez állításoknak logikai pusztá érvelését a geologia nem régiben oly ténykörülményekkel bizonyította be, melyek a fejsóváló hitetlenségnek álláspontját az üres légbé utalta egy részt, más részt pedig a kezdetleges állati élet eredetéhez ismét sokkal közelebb vitte a tudást; s ha bár a silur rétegek alatt fekvő kristályos pallaközeteknek víz általi

lerakódása elfogadtatott is, s feltételezhető volt, annak lehetősége, hogy az, a szerves élet maradványait tartalmazhatja; de azt alig gondolhatók, hogy ezen kőzetekben miután alakulás után igen nagy változáson mentek át, s az ifjú föld szerves lényei maradványai okvetlen elpusztulandók voltak, kétségtelen nyomaira akadjanak és felderíthessék az első szerves élet maradványait. Azonban örömteljes és méltó csudálkozással fogadta a világ, a Canada földtani viszonyainak megvizsgálására kiküldött bizottságnak felfedezését, mely bűvárkodásokból kitűnt, hogy a silur képződmény alatt mélyen fekvő úgynevezett laurenczi alakulásban 6280 méternyi hatalmas alsó réteget a déli tenger korallsziget zátonyaihoz hasonló állatok építették, mely parányokat Dawson amerikai mikroszkópikus eofoon canadensének nevezett el.

1851-53. évben Egyiptomban, a Nilus deltájában fúrás kísérletet tettek, mely alkalommal hatvan—hetven lábnyi mélységben emberi kéz alakította szerszámokat és agyagból égetett cserép töredékeket találtak. Ha a víz hordta üledékföldnek 100 éves vastagodása öt hüvelyknyire vétetik, az ott talált ember alkotta maradványok 14,400—17,300 évre rúgnak. Rosiernek 2 és fél hüvelyknyi számítása szerint 100 év átlagára a Linant Bey által felfedezett s 72 lábnyi mélységben talált téglatöredék kora 30,000 évvel határozható meg. Burmeister földtani leveleiben felvett számítása szerint az ember létezését alsó Egyiptomban már épenséggel 72,000 évre teszi. Svédhonban egy kiásott halászgöngyölék régisége a földtani viszonyok számbavétele mellett megüti a 10,000 évet. Ugyanott Stockholm és Gothenburg közötti csatorna ásatásnál az űs talaj legmélyebb fenékén egy kőből rakott tüzelő hely és faszén maradvány találtatott, a mely az embernek a jégkorszak előtti létezésére utal. Észak-Amerikában Floridában egy korall sziklából álló kagyló-rakadékban emberi csontváz töredékre bukkantak, minek korát csak a napokban elhalt hírneves bűvár Agassis legalább 10,000 évre teszi. Észak-Amerikában a Misisippi deltában az új-orleánsi gázmű alap ásatásakor hat különböző hordalék réteg alatt 16 lábnyi mélységben emberi csontokat és koponyát találtak, minek ősrégisége, a délamerikai bensülött faj jellegét viselvén, dr. Dowler által 50—60,000 évre tétetik. Lyell »az emberi nem kora« című munkájában Sardiniában a Cagliári melletti régi tenger fenékre utal, hol az agyagmívesség töredék darabjai tűnnek fel, s ezeknek korát legalább 12,000 évvel határozza meg, dr. Morlot Villeneuve mellett a genfi tónál eszközölt vasúti átmetszés alkalmával átszelt torlasz földromladékából az ott élt emberek korát 7—10,000 évre becsüli.

De elnézve a felhozott számtételek elütő különbözőségétől, eltérve az ember létezésének positiv számokkai meghatározásától, a felemlített tudományos bűvárlatok adatai kétségtelenné tették az embernek öönvíz előtti lételetét egykorúlag az akkor élt és régen kihalt ősemlősökkel; s eltekintve a földalakulás korszakainak positiv számokkai megjelölésétől, ha a régiebbnek, az előbb alakúlnak relativ fogalmával fejeznők ki az ember működésének eddig ismert korát, akkor a felderítések kétségtelen bizonyítékának alapján, az ember már a harmadlagos alakulás pliocen korszakában élt, a mint ezt Denoyers, ki még 1845. évben váltig tagadta a fossil ember létezését, Lyel, Vogt, Quatrefages, Bourgerés, Issel és mások bűvárlataikkal egybekötött tanulmányaik által kimutatták.

* * *

Buckland oxfordi egyetemi tanárnak 1824. évben második kiadásban megjelent *Reliquiae diluvianae* című munkája mint azt már feljebb is megjegyzém az általános özönvíz elméletének bukását épen azon állítása indokaival idézte elő, a melylyel az eszmét megmenteni törekedett, t. i. a barlang leletekkel, mert ez által a kutatókat a barlangokra figyelmeztetvén, azok búvárlataik súlypontját ezen időtől fogva, rendszeres és szaktudományi ásatások által a barlangok színhelyére irányozták, s 1826. évtől kezdve az ez irányban elért eredmények oly gazdag őslénytani gyűjteményeket mutatnak fel, melyek a megdönthetetlen érveléseknek mintegy szóvalán élő tanuivá lettek.

Mellőzve a barlang leletek hosszú sorát, csak azon barlang kutatások elősorolására szorítkozom, a hol egyszersmind emberi csont maradványokra akadtak a kihalt ősméltóságával együtt oly körülmények között, melyek az átvizsgált rétegek geologiai korára nézve az özönvíz előtti korszakra utalnak, s a kétkedés lehetőségét merően kizárják.

Franciaországban Narbonne mellett a Bize-i barlangban Tournal 1826. évben emberi kéz által alakított, rén és bölény csontokat talált, az ehető kagylók héjjai között. De Christol grenoblei tanár 1829. évben a pandolsi barlangokban Nimes Souvignargues mellett, a barlang-medve, hyéna és rhinoceros kétségtelenül fossil csontjaival keverten ember csontokat fedezett fel, ezenfelül ugyanott még cseréptöredékek is voltak, s miután Tournal és Christol felderítései hasonló körülmények között történtek geologiai korokra nézve mind a két búvár nézete találkozott s a leletek egykorúságát, úgy az ember, mint az emlősök csontjaira vonatkozólag tartózkodás nélkül kimondották. Ezen időtájtban kezdte meg dr. Schmerling a lüttichi szén-mész kőzetek barlangjait felkutatni, mely kutatás eredményére nézve a mily érdekes, s a tudománynak nyereséges volt; annyi keserűséget és hálátlanságot szerzett az életveszélylyel eszközölt ásatás, a vajmi késő elismerésben részesült tudósnak. Vizsgálata több éveken keresztül tartván, ezalatt körülbelül negyven barlangot kutatott fel, s ezek egy részét, ismeretlenek levének maga fedezte fel, s talajukat érintetlen szűz állapotban találta. Szorgalmas és fáradhatatlan kutatásának főszűlyát az emberi csontok leleteire irányozván, különös figyelemmel vizsgálta át az Engis és Engihoul-i barlangokat.

Az engisi üregben, a Maas folyó balpartján Lüttichtől körülbelül két mértföldnyi távolságban délnyugotnak, legalább három ember csontvázát találta, hasonló eredményre jutott az átellenben fekvő Engihoul üregben. A talaj, melyben a felásott csontok együttesen feküdtek, az elefánt, rhinoceros fossil csontjaival érintetlen volt, s kizárta azon gondolat lehetőségét, hogy oda valakit szándékosan temettek volna, s mint a többi üregekben úgy itt is durván alakított kőszerszámok és csont eszközök heverték. 1833. évben közzétette kutatásai eredményét, s nézete helyességét bebizonyította; állítván: miszerint az említett emberi csontok a régen kihalt ősméltóság csontjaival ugyanazon időben hasonló okoknál fogva kerülhettek oda, egyszóval: az ember kortársa volt a fossil emlősöknek. De Cuvier nymbusa még halála után is fénylett, s dr. Schmerling nézete a világ előítéletével szemben még akkor sem győzedelmeskedhetett, mert a nagy tudományú Sir Charles Lyell — jelenleg a fossil ember létezésének első zászlóvivője — midőn 1832. évben Schmerling nagyszerű gyűjteményét megtekintette, sem saját szemének hitelt nem adott, sem dr. Schmerling hatályteljes szónoklata őt meggyőzni nem bírta közzétett állításának helyességéről.

Hasonló sors érte Joli a montpellier-i lyceum tanárának felfedezéseit a Lazars melletti nabrigasi barlangban.

Még szerencsétlenebbül járt a kutatások terén évtizedekig fáradozó francia régész Boucher de Perthes. Hogy az 1836. évben megjelent »De la création, essai sur l'origine et progression des étres« című munkájában kimondott nézeteinek bizonyítékait összeszedje; mely szerint állítja; hogy a fossil ember csontok hiányában előbb-utóbb a diluviumban az ember tevékenységének maradványaira fognak bukkanni. Buvárkodásának színhelye a Somme völgyi Amiens, és Abbeville híressé lett ugyan, de azért hiába intett a Tamásoknak: ime itt van, vegyétek kezetekbe, fogjátok meg, nézzétek meg, vizsgálata eredményeit egykedvű hitetlenséggel fogadták, s ha bár a párisi tudományos akadémia néhány tagja, mint Brogniart, Flourens, Elié de Beaumont, Cordiar, Jarnard bátorították is vizsgálatainak folytatására, nemsokára gyanú és bizalmatlanságnak adott helyet. 1847. évben „Antiquités Celtiques et antediluviens« cím alatt kiadott munkájában majdnem ezer tárgy bizonyítja az embernek egykorú létezését a kihalt ősemlősökkel. Ezen időszak alatt azonban máshol is, és egymástól a legtávolabb pontokon folytak a vizsgálatok és kutatások, melyeknek eredménye mindinkább kétségtelenné tette a fossil ember létezését. Így fedezett fel 1841. évben dr. Ayman Auvergneben Denis mellett vulkanikus tuffban emberi csontokat, napvilágra jött továbbá a Misisippi mentében Natchez mellett, a Mammuth, Mastodon és Megalonit maradványainak társaságában az embernek fossil csontja is.

1842 és 1847-ik évben találtattak a Kent üregben Angolhonban emberi csontok ősemlősök csontjaival igen vastag mész zsugorék alatt. Lund Braziliának majdnem 800 barlangját kutatta át; erre vonatkozó munkáját 1844. évben tette közzé. Ezen üregek egyikében a Semidóró közelében legalább harmincz ember csontvázára találtak, mely csontok épen oly állapotban voltak, mint az azokkal egyesesen fekvő ősemlősök csont maradványai. Ezen lelet által Lund kimutatta, hogy az ember a Megatherion és Mylodon sat. mint a negyedleges korszak jellemzetes emlőseivel egykorúlag élt. Németországban a Neker, Rhénus, Schutter és Maas folyó völgyeiben szórványosan emberi csontokra bukkantak, melyek azonban a tudományos vizsgálatok pótolhatlan veszteségére, akkori időben, miután azoknak jelentőséget nem tulajdonítottak, tönkre mentek. Jäger már akkor constatálta, hogy Stuttgart környékén Cannstadt mellett a negyedleges üledékekben az elefánt, barlang-medve és hyéna csontjaival ember csontok is találtattak, s Mayer hasonlóan figyelmeztetett Wiesbaden közelében Misbach mellett.

Ami Boné 1823. évben a Rhénus-völgy lábánál Lahr városka mellett a Rhénus jobb partján fossil ember csontokat talált, melyeknek valódisága heves vitára adott alkalmat, s ennek következtében a tudományra nézve azok is elvesztek.

Még ezen leletek a közönség tudomására jutottak Boucher de Perthes megfeszített erővel küzdött, nézete helyességéről a tudós világot meggyőzni, s végre valahára angol geológok elhatározzák magukat a Somme-völgyet felkeresni. Különösen Falkoner a londoni geologiai társulat alelnöke, Prestwich és Evanst illeti az érdem, hogy a francia bűvár nézeteit diadalra segítették. A most említett angol tudósok vizsgálataik eredményéről Páris és Londonban nagy lármát csaptak, elannyira, hogy Sir Charles Lyell is elhatározta a Somme-völgyét közelebbről megtekinteni és szemlélet által meggyőződést szerezni Boucher de Perthes állításairól. S legmegrögzöttebb ellene az új elméletnek vizsgálódásai folytán kijelentette: »veni, vidi, victus fui.« 1853. évi szeptember 18-án az Aberdeenben összegyülekezett természetvizsgálók gyűlésén nyílt vallomást tett az új tan mel-

lett; a mely nyilatkozata Sir Charles Lyellnek a nagy tekintélyben álló londoni geológiai társulat elnökének az új eszmének jelentékeny fontosságot adott.

Habár Sir Charles Lyell tudományos nimbusának egész hatalmával felavatta Boucher de Perthesnek nézeteit, habár a megdönthetlen tények logikája kézzel foghatóvá tette az egymásra sűrűen következő leletekből levont következtéseket mindazonáltal még akkor sem volt oly könnyű feladat Cuvier nézete által előidézett ígázat alól felmenteni a tudós világ elfogultait, mert a Cuviert övedzett fénykör hatása folyton működött ott, hol a nagy szellem árnyékában pihenni az illetők hiú vágyait legyezte.

Hiszen dr. Fuhlrott tanár midőn 1857. évben a Bonnban összegyűlt természetbúvároknak a Düsseldorf melletti Neander-völgy barlangban talált emberi fossil csontokat bemutatta, s a lelet körülményeinek kellő megfigyelése mellett, ezen csontok eredetének valószínűségét az özönvíz előtti időbe sorozta; igaz, hogy csodálkozással nézték a csontokat; de minden oldalról csak vállvonogatva hallgatták előadását, s a gyülekezetben senki sem találkozott, a ki előadott nézetét egy bátorító szóval is támogatta volna. Sőt midőn ebbeli felolvasása 1859. évben a porosz-rhénusi és westpháli természet történeti egyesület közlönyében egész terjedelemmel megjelent a szerkesztőség egy megjegyzésben ünneplően kinyilatkoztatta, miszerint az előadott nézeteket nem oszthatja.

A neander-völgyi koponya flagrans esete óta az évről-évre szaporodó leletek száma a legközelebb elmúlt évtized során annyira kiforgatta sodrából a fossil ember létezését tagadókat, hogy ma már a tudós világban alig, vagy épen nem találkozik oly egyén, a ki a halmozott adatok daczára, kétségbe vonná a fossil ember létezését a kihalt ősemelőkkel, sőt már vannak esetek, melyek azt a harmadlagos alakulás pliocen szakába látszanak visszavilhelni. Ezen esetek azonban még bővebb megfigyelést, indokolást, s különösen nagyobb számú leletek bizonyítékaira várnak; melyek azonban valószínűleg, a mívelt világ minden részén foganatba vett kutatások és sokszerű búvárlások alapján idő múltával be fognak következni.

Az utolsó évtized termékeny kutatásainak eredményeként, az antropologia oly ténykörülményeket jegyzett fel, melyek positiv bizonyítékai, úgy számra nézve az eddigi tudós fáradozásokat vajmi felülműlják, és legnagyobb részt indokul szolgált arra, hogy az egyes feláldozó fáradoalmas munkálkodását egyesületi téren támogassák; s alig van Európa művelt államaiban vagy nemzetei között egy-kettő a hol az, ez iránybani búvárlatok sikeres támogatására antropológiai egyesületek nem alakultak volna; mert belátták a szaktudomány coripheusai hogy a megfeszített erő munkálkodását egyesek csak úgy bírhatják el, ha azok testületek morális és anyagi pártfogásában részesülnek. Visszatérek azonban tárgyam fonalához, szabad legyen erről később még néhány szót kockáztatnom.

1852. évben franciaországi Garonne megyében Aurignac mellett nyúl üreget fedezett fel egy napszámos, s midőn abba belenyúlt, reménylett martaléka helyett ember csontokat húzott ki onnan, elhárítván az annak száját elzáró kőlemezt, ott 17 ember csontvázát találta. Ezen esetet a városka mairjének dr. Amielnek bejelentvén, a kellemetlenségek elkerülése végett ez a csontokat eltemettette a tudomány pótolhatlan kárára.

Lartet hírneves szaktudós az esetet csak nyolcz év után tudva meg 1860. évben a helyszínére sietett, de akkor már az eltakarított csontokat többé meg nem találta. Lartet azonban tovább kutatván ama helyen, az üregnek hatvan centmeternyi vastag talajában szétszórt ősemelők csontjait, és kőszerszámokat talált.

1862. évben Rames, Garrigou és Filhal francia búvárok Arrége megyében egy

alacsony mészkő hegyláncban lévő úgynevezett lehrmi barlangot kutatták át, ezen barlang helyviszonya a lelet tartalma és körülményeinél fogva egyike a legnevezetesebbnek, s az ember eredetének történelmére sokkal fontosabb adatokkal bír, mint bármely más nagyobb hírré vergődött barlang; reánk nézve pedig rendkívül érdekes már csak azért is, mert az alább leírandó, s általam Liptó megyében, Liszkó falu melletti Baráthegy barlangjában tett felderítése az ottani emberi őslénytani leletnek, oly sok meglepő hasonlatossággal bír, úgy helyzeti körülményeire, mint a barlang alkotása s más egyebekre nézve, hogy azt már is felemlíteni, és arra figyelmeztetni kötelességemnek tartottam. A lehrmi barlang nemigen mély, de sokfelé szétágazik, falai puszta, és fordulatai egyenlőtlen szögletűek, talaja hatalmasan vastag vörös agyagrétegből áll, a melyben görgűlet kövek nincsenek, és helyenként kristályos mészsugorék földi felületét, s az némely helyütt igen lejtős. Az említett kutatók a barlang csont agyagában, a barlang-medve, oroszlán, hyéna csontjai között találtak kőszerszámokkal vegyesen ember csontokat u. m. fogakat, lapoczkát, kar és lábszár csontokat, a talajt befedő vastag mészsugorék alatt, mely keménysége miatt a kalapács ütésekből kristályos darabokba hullott; legbiztosabb jeléül annak, hogy a talaj mészkérge előbb feltörve nem lehetett s alatta sértetlen szűz földben feküdtek a fossil csontok.

1863. évben Boucher de Perthes egy lelettel lepte meg elleneseit a mi elégséges volt arra, hogy leverje azok ellennézetét, kik a Somme-völgyi leletek tárgyait azért fogadták gyanakodással mert az emberi csontvázakat nem tartalmazott. Márczius hó 23-án egy napszámos Abbeville közelében Moulin Quignon mellett az említett bűvárhoz egy ott kifejtett kőbaltát és egy darab csonttöredéket hozott, ez utóbbit Boucher megszabadítván az azt takaró kőrétegtől, abban egy emberi őrlőfogra ismert. Márczius 28-kán egy másik napszámos ismét hozott egy emberi fogat, egyszersmind jelentvén, hogy valami csontfélére akadt ugyanott. A vizsgáló kiment a színhelyére s többek jelenlétében a földből egy emberi állkapcsot emelt ki, s nem messze tőle kőbaltát talált, és mammoth fogtöredéket. A lelet híre beszámnyalta a tudós köröket, s rövid időn megjelentek a helyszínén Quatrefages, Abbé, Bourgeois, Brody, Buteaux, Carpenter, Falconer s mások, megalapították a lelhely érintetlenségét, s ezzel a felderített tárgyak egykorúságát.

Ugyanazon évben az arrezói vasút építése alkalmával az Arnó-völgyben Olmo mellett 15 méternyi mélységű édesvízi agyagban egy emberi koponyatöredékre bukkantak, a pliocen korszak utáni, tehát diluvium előtti ősemelők csontmaradékaival együtt. Ezen lelet a negyedleges alakulás legrégebb idejéből való, s alkatára nézve a hosszú fejűek fájához tartozik.

Angolhonban a Somersset grófságban emelkedő Mendip hegység déli és északi oldala telve van üregekkel és barlangokkal. A „Wookey Hole» nevű barlang alatt foly az Axe vize. Már húsz év előtt fedeztek fel ezen barlangban fossil csontokat, a mi azonban semmi érdeket nem költött a tudós világban, míg nem Boyd, Dawkint és Williamson annak rendszeres kiaknázásához fogtak, mi 1859. évtől egész 1868-ig tartott, s eredményében igen fényessé lett. 1864. évben ugyancsak a Mendip hegység északi oldalán egy kincskereső barlangra bukkant, a mely szintén szaktánilag kibányásztatott, s ezen barlangok lelet tárgyai igen vastag mészkő zsugorék sértetlen kérge alatt találtattak. A barlang egyik szögletében emberi koponyát és bordacsontokat leltek, melyek a lecsepegő mésztartalmú víz által képezett stalagmit-kéreggel egészen bevonva volt; ugyanott a négyezerre

menő csont darabok ember, barlang-medve, hyena, tigris, mammoth, rhinoceros sat. fossil maradványok valának.

Dr. Schmerling a szerencsés belga kutató által felmutatott eredmények, Lartet és Chrysty bűvárlatai a felső Garonneban indokul szolgáltak arra, hogy a Lesse-völgy barlangjainak rendszeres felderítésére az akkori belügyi minister a tudományos haladás és terjesztésének híj barátja Vandemperebom megnyerett, s általa a kamarák nevezetes összeget szavaztak meg a barlangok rendszeres kutatásai költségének fedezésére. A löveni egyetem zoologia tanára Van Beneden 1864. évben dr. E. Dupont nyerte meg a bűvárlatok vezetésére. A most említettnek személyes vezetése alatt aknáztatott ki a többi között a híre vergődött Trou de la Naulette barlang a Lesse folyó balpartján 15 méternyi magasságban a folyó felszíne felett. Az elephas primigenius, a rhinoceros csontjai között négy és fél méternyi mélységben egy emberi állkapocot és kézszárcsontokat találtak. Az állkapocs oly rendkívüli eltéréseket mutat fel, hogy hírneves boncztanárok kétségbe estek annak meghatározásánál; vajjon az emberi maradvány lehet-e? mit a töredék darabok hiányzó részei még inkább növeltek. A csont rendkívüli vastagsága, a fogak helyezkedése az állképződés hiánya valóban kétségessé tette: vajjon emberé, vagy inkább majomé lehetett az egykoron? Azonban a mindinkább halmozódó leletek összehasonlítható tárgyai itt is segítettek a bajon és szétoszlattak minden felmerülő kétséget. Elővétetett az 1868. évben talált Clychy-i állkapocs, az Arcy Sur Cureben, Vibray, s a Trou de la Frontalban ugyancsak Dupont által felfedezett kilencz darab állkapocs, mely felhozott csontok az elefánt, szarvorrú, barlangmedve és hyéna csontjai között találtak, s bizonyossá tette, hogy a Trou de la Naulettében márvány keménységű öt rétegű stalagmit alól kiemelt állkapocs csakugyan emberé volt, s a fossil emlősök idejéből eredett, mert vegyesen hevert ott a mammoth csontokkal.

A mint már feljebb is említettem Lhár a Rhénus-völgy lábánál fekvő kis városka mellett 1823. évben Ami Boné fossil emberi csontokat talált, de azok végképen elvesztek, 1866. évben a Vogesek lábánál Colmártól nem messze az eguisheimi Bühl nevű domb mészhomok kövében kőbányát nyitottak. A harmadlagos kőzetet diluviális kavics fedi, és ezen két-három méternyi agyag fekszik. Ugyanott egy sörpince ásatásakor az említett évben sok fossil csont került felszínre. Nehány nap múlva dr. Feudel a helyszínén két csont darabot emelt ki, mely egy és ugyanazon koponyához tartozott. A csontok 2.35 méternyi mélységben az elephas primigenius koponya csontjával elvegyűlten heverték, s a felhánt agyagrétegben sem szakadást, sem egyéb rést észre venni nem lehetett, a mely által a koponya csontok netalán későbbben vízmosság vagy áradás által juthattak volna azon helyezkedésbe.

Ott, hol Lartet Clychy mellett 1860. évben elephas primigenius, mammoth s más emlősök csontjait felfedezte szerencsésebb volt Bertrand Eugen, a ki 1868. évben a Clychy-i kőbányában 5.43 méternyi mélységben egy majdnem ép emberi koponya-boltozatot más csontmaradványokkal talált. Ezen fossil maradványok felett érintetlen homok-agyag és görely kavicsréteg fekszik, s a hasonló felszínen már előbb is gyakran emeltek ki mammoth, rhinoceros, és más kihalt emlősök csontjait. Az ez alkalommal ott lelt láb-szárcsont az antropomorphon szárcsontjaihoz hasonlít: oldalai laposak, s az éle előre fordítva keskenyül.

Nevezetessé lett az Eyzier-i állomás közelében a Vezér partján Cromagnon üreg. 1868. évben vasúti munkálatok közben a napszámosak néhány csonttöredékek és kőeszkö-

zőket találtak, a vállalkozó szerencsére egy régiségbúvárnak Olaine Lagannenak rögtön tudomására hozta az esetet, ki néhány nap múlva ki is ásott ottan még két koponyát és egy rakás kőszerszámot. A Cromagnoni üreg egy fossil polyp és bryozoa dús kréta zátonyban van. Ezen üreget később Lartet sokszerű aknázás alá vette, minek folytán emberi csontokat, koponyákat, elefánt fajokat, kőszerszámokat, az emberi maradványok alatt két-háromszáz darab tengerikagyló héját, a parti csiga littorina-littorea, bibor csiga, purpura cappillis és a toronycsigát turritella communist észlelte.

Nem kevésbbé, sőt helyzeténél fogva talán fontosabb is az eddigi leleteknél, Liguriában Savona környékén tett felfedezése Isselnek, mit az 1867-ik évben az antropológok és régiség búvároknak Párisban tartott nemzetközi gyűlésén bejelentett, s jelentése a Comptes rendus-ban Párisban 1868. évben közzététetett. A lelet rendkívüli fontossága abban rejlik, hogy az ott talált emberi csontok az ősrégiség minden physikai jellegével bírnak, s a harmadlagos alakulás utolsó korszakából való pliocen rétegben heverték, s e szerint az ember eredetének története a harmadik alakulási korszakig érne fel, a mi azonban még bővebb bizonyítékokkal a leletek nagyobb számával leendő idő folytán érvelendő. Erre vonatkozólag nem kelthet megütközést ha Favre Alphons az »Archives de sciences de la bibliotheque universelle de genéve 1870. februári füzetében, de l'existence de l'homme a l'époque tertiaire« című dolgozatában az alábbi következtetésre jut: »Én úgymond, teljesen elismerem éles eszűségét és finomságát azon tudósoknak, a kik az ember létezését a harmadlagos korszakban hiszik, ebbeli megfigyeléseket tettek, és azon nagy érdeket, melyet ezen kérdésnek tisztába hozatalához kötnek; de legyen nekem megengedve kimondani mindannak daczára, hogy: kételyt lehet táplálni az ember létezéséről azon korszakból, mely a nagy kiterjedésű jégkorszakot megelőzte.

Angolhonban a Torquai melletti Kent barlang rendszeres felásatásához néhány év előtt újlag hozzáfogtak, s a barlang tartalmát az ember eredetének történelmére nézve felette érdekesnek és fontosnak tartván a brit természettudósok gyűlékezete, indítatva érezte magát W. Penzelly jó hírű paleonthologot a helyszínére kiküldeni. Ez már évek óta személyesen két napszámos munkája mellett vezeti az ásatásokat, és kutatásának eredményéről a társulatnak évenként jelentést küld; s már hat ilyen jelentésnek birtokában van a társulat. A barlang devoni mészkőben van belső alakjára, s a menetek rendtelenségére nézve a westpháli és Harcz-hegységi devoni mészkőben levő üreghez hasonlít. Penzelly eddigi búvárkodásának eredménye szerint az emberi maradványok három szintjában fordulnak elő a fossil emlősök csontjaival, melyek korra nézve szintén három különböző időnek felelnek meg.

A Szajna-medence alsó rétegeiben szintén találtak ember koponyákat kihalt ősemmlősök csontjaival, mely koponyák a dolichocephalok fajához tartoznak, bár egynémely átmeneti koponya is fordul elő, különösen a Szajna baloldali üledékeiben, de a tisztán hosszú fejűek faja a legmélyebb rétegekben van. A Pondres-i barlang mély talajából szintén emeltek ki régen kihalt emlősök fossil maradványaival keverten emberi csontokat.

1870-ik évben dr. H. Wanklnek egy közleménye jelent meg a bécsi antropológiai közlemények első kötetének 3-dik számában 101—105 lapon, mely a morvaországi Adamsthal melletti Byciskala nevű barlang lelet ismertetésének kiegészítésül szolgál, a meunyniben erre vonatkozólag a Sitzb. der k. Akad. der Wissenschaften 58. köt. első részében 7-dik lapon jelentést tett. Ezen lelet bár ha talán későbbi időből származik is; s a sértetlen pliocen korszak utáni rétegben nem is talált emberi maradványokat, de a dilu-

viális üledékben felderített emberi csontok, koponya darabok a barlang medvéjével együttesen a jelenlegi geológiai alakulást megelőző korból valók. Azon ténykörülmény, hogy ezen lelet hazánk tőszomszédságában történt, nagy ösztönül szolgált nekem arra, hogy a liptómezei barlangok kutatását, a mennyire azt több oldalról igénybe vett időm, csekély pénzerm és szerény előtanulmányom engedé megkísértsem.

Megemléltendők még az 1871. évben Brűx melletti Schursch-féle emberi csontok, és a Seidovicznál talált koponya Csehországban a brűxi diluvialis homokban; mely lelet azonban jelenleg még eltérő nézetek vitás tárgya, s azért ez alkalommal arról bővebben értekezni nem érzem magamat hivatva. Az eddig előadottakkal korántsem merítettem ki az ember eredetének történetére vonatkozó adatokat, a jégkornak számtalan eseteit is elhagytam, mert a felsoroltak is immár elég nyomatékosak és fontosak arra, hogy némi világot nyujtsanak azon letűnt évezredek sorára, melyek az emberfaj művelődésének majdnem állati eredetéig tanúi voltak, s némileg megítélni bírják a hagyományok s a pozitív elodázhatlan tényeken alapuló tanulmányok most már biztos adatait azon korszakra nézve, mely az ember kezdetleges életének és szellemi fejlődhetésének úgyszólván első derengő hajnala volt. S valóban nagyszerű csodálatos az eredmény, csodálatos a siker mi egyes feláldozó bűvároknak évtizedekig tartó kutatását koronázta. Ezeknek sikerdús működését az ember, a szellemi élethez legméltóbb kérdés megoldásának előbbre vitele körül, nem követte egyéb, mint hogy a műveltség, a korszellemének, a tudományos világnak ama megállapodása, mely szerint az ember eredetének tanulmányozására hivatottakat elismerésének jelével: a testületi támogatásban részesítse. Ez idő szerint alig találni még oly kis nemzetet, még oly kis területen, a mely kulturális hivatásának érzetében antropológiai társulatokat ne alakított volna, melynek küzdhomokján, az eszmecsere vitáiban tisztítja nézeteinek helyességét, s támogatja, buzdítja tudós bűvárait, kutatóit, hogy az emberisme vajmi szép tanulmányát előbbre vigye, írigységgel nemes hiúsággal iparkodik elért eredményeivel azon színvonalra jutni, a hol más nemzetek már mostan is elismert nagyság fényében ragyognak.

Párisban 1800. évben alakult antropológiai társulat, ugyanott 1839. évben egy másik is életbe lépett. 1844. évben Londonban, s mindjárt erre Newyorkban Mortonet és Gliddon kezdeményezésére. 1859. évben Párisban a harmadik társulat alakult. 1861. évben Göttingában, 1863. évben a londoni ethnographikus társulattól ismét egy antropológiai társulat vált ki, 1866. évben jött létre a német »archiv für Anthropologie,« 1870. évben keletkezett a »Deutsche anthropologische Gesellschaft,« mely két ezer tagot számít. 1870. évben létesült a bécsi antropológiai egylet, Olaszország, sőt a legkatholikusabb Spanyolhon is dicsekszik egy oly társulat alkotásával. Ámde ne kérdezze senki van-e nálunk már ez idő szerint 1874. évben antropológiai társulat? ezt ne kérdezze senki, mert az elszomorító felelet: nincs. Nem azért mintha leleteink gazdag tárháza nem bírna felmutatni az ősvilág történelméből egy darabka csontot vagy kőtárgyat, van biz abból elég, ott hevernek látatlanul érdek nélkül az őslények csontjai; vannak tudós bűváraink, kik feszült figyelemmel kísérik a külföld tanulmányainak ebbeli vívmányait, szobáikban elrejtözve, a tudományok színvonalán állva csak egymást ismerik, de hát miért nincs? hát azért nincs, mert nincs. Pedig a magyar eultura tudja, érzi művelődési feladatának nagyságát, a korszellem hatásának ki van téve, megérinti azt szárnyaival.

Itt az ideje, hogy e tekintetben is talpra álljunk, hogy reánk ne nyomják a barbárság bélyegét, itt az ideje a megindult árral haladni; s ha annyit áldozunk a mennyit bírunk

a népnevelés a közműveltség terjesztésére, áldozunk egy fillérnyit a tudomány ezen ágának is és létesítsünk egy antropológiai társulatot, mely idő múltával maga is járulhasson a tudomány szabadelvű emeléséhez annyival, mint azt a kis Helvétzia évek óta teszi s ne legyünk kénytelenek szemlesütött fővel felelni a feltett kérdésre: »nincs, mert hát nincs.« Tudom. érzem személyem csekélységét, nem is tartozik hiúságom közé elhinni, hogy jelen indítványom viszhangra találjon; de azt erősen akarom reményleni, hogy akad egy jobb, egy nagyobb, tekintélyesebb hangzatú név, a mely életet, testet és lelket ad a most elhangzó eszmének.

III.

Elevenen emlékezem fiatalabb koromból azon roppant nagyságú csontokra, miket a tiszai halászhók hébe-korba atyám házába hoztak. Különös bámúlatot gerjesztett bennem egy majdnem ölnyi nagyságú, széles, laposágakkal ellátott agancs, mit Torontálban Pade mellett a Tisza-árterének üledékeiből húztak ki a halászhók. A gyermek ész játszi felfogása, kedélyének mulattatására alkalmas szert látott benne; s a képzelet felkantározott paripáján messze világot utaztunk be, a tiszteletre méltó csontok ágain, addig ütve verve. míg az darabokra nem törött, s a szemétdomb hulladékai közé nem vegyült.

A tapasztalás azonban megtanított, hogy a gyermekéveknél rosszabb a tudatlanság; mert még az csak félhomályban ögyöng, ez a vakság sötétségében támolyog, s több kárt okoz mint amaz.

Mennyi érdekes megbecsülhetlen adat vész el az által a tudományra, azt számokkal kifejezni majdnem lehetetlen. A sopánkodás azonban a bajon nem segít, s be kell érnünk avval a mi a megpusztúlástól egyesek kegyelete, bűvárok és intézetek által megóvatott.

A meglevő adatok nyomán most már kövessük az ember eredetének történetére vonatkozó hazai nyomokat, s állítsuk oda a hol annak a többi felderítések és kutatások mellett állania kell.

Szégyennel bár, de őszintén be kell vallanom, hogy én nemzeti muzemunknak paleonhológiai osztályát szemléletileg nem ismerem. Azt tudom hogy van, de hogy hol, arra egyszer sem akadtam, pedig számtalanszor jártam a nemzeti muzeum helyiségeiben. Ennek elmúlasztott tanulmányozása azonban egy részt elfoglalt társadalmi állásom halmozott teendőjének, más részt pedig igen szerény anyagi helyzetemnek tulajdonítandó, mely nem engedi meg a heteket és hónapokat igénybe vevő tanulmányozást. A mit pedig hazai leleteinkből ismerek, azt a magyar földtani közlönyből, s némileg a bécsi anthropológiai társulat közlönyéből meríthettem csak, bár szaktudósaink egynémelyikénél kérdőzködtem őslénytani leleteink jegyzéktáráról, de az elért siker célhoz nem vezetett. A felemlítetteknel fogva ha a hazai őslénytani leletekre vonatkozó adataim hézagosak és hiányosak lesznek. a közönség bocsánatát kell igénybe vennem, s kérem azt nekem fel nem róvni.

Őslénytani leleteink feljegyzése mikor kezdetett meg, bizonyosan nem tudom. s úgy annak az idő rende szerinti előadásáról is le kell mondanom; de annyi valószínűnek látszik előttem, hogy a nemzeti muzeumnak tárába több oly fossil csontok kerültek, melyek még a század elején, vagy már a múlt század utolsó negyedében magányosok,

tudósok, s műkedvellők birtokában voltak; sőt ha tekintetbe vesszük a történeti feljegyzéseket akkor az efféle leletek a tizenhetedik századig felvihetők. A többi között Bél Mátyás »notitia regni Hungariae« 1736. című könyvében a liptómezei deménfalvi barlangról mondja, hogy azt sárkány barlangnak is hívják, az ott talált nagy szabású csontok miatt. Más helyen ismét említi, hogy a deménfalvi talált csontokat Buchholtz György sárkány csontoknak lenni állítja.

A honi ősemlősök leletei egyébiránt oly számosak, oly tekintélyesek, hogy annak szakszerű összeállított közlését nem csak a hazai, de a külföldi tudós világ is érdekléssel fogadná, és tanulmányozná. Ám legyen megengedve itt összeszorítva előszámlálni azokat, a melyekről nekem igen csekély tudomásom van.

Ős elefánt találtatott Tiszafüreden, Morován Nyitramegyében, Tisza-Derzsen, Püspökiben Vukovár mellett, Zebegény, Újvölgy, Szobbnál kétszer, Nagy-Marosnál, Honthon, Ipoly-Szalkán, Esztergomban, az igari Tiszában Szolnok alatt, Liptómezyében deménfalvi barlang, Pottornya, Csernova, s a barát-hegyi barlangban, a szegedi Tiszában ismeretlen helyen, Mastodon, Rhinoceros tichorechinus: ajnácskői barlang, Zebegény, Újvölgy, Hont, Ipolyszálka, Esztergomban, a Tiszában négyszer; — Mastodon augustidens Cuvier: ajnácskői vízmosás, pesti kőbányában kétszer, Szabadkán; Dynotherium gyganteum: Abaúj Szolnok, pesti kőbánya; — Aurotherium: Szilváson Borsodmegyében s egy ismeretlen helyen; — Emys fluviatilis Peters: ismeretlen helyen; — Mastodon tapyroides: Szabadkán; — Ursus spelaeus: Detrekő, Szilvás Borsodmegyében, a szent Gellért-hegyen, igriczi barlang, Macka Jama Biharban; — Hyena spelaea: igriczi barlang; — Bos urus: nagy-kőrösi Tiszában, ötször ismeretlen helyen; — Bos taurus, három ízben; — Hyppoterium gracile Kaup: Baltavár, Mácsa, kétszer ismeretlen helyen; — Lystriodon Szent-Endrén; — Canis spelaeus: igriczi barlangban; — Cervus elaphus: mária-celll édesvízi mészben, Ó-Budán, lippovai barlang, Hont megyében; — Cervus elaphus Megaceros: Tisza-Dabon, két ízben ismeretlen helyen; — Cervus alces: poroszlói Tisza-ág, Aradács, Zebegény, két ízben ismeretlen helyen; — Cervus tarandus priscus: Hontmegyében; — Cervus capriolus fossilis: Nagyvárad szőlőhegyen, Veszprémmegyében, egyszer ismeretlen helyen; — Delphinus Kubinyii: szent-margiti kőbánya Sopronmegyében; — Ovis fossilis: Nagyváradon; — Ovibos fossilis: lippovai barlang Zólyomgyében; — Camelus: Szerémmegyében, ötször ismeretlen helyen; — Equus Caballus: hat ízben; — Tapyrus: ajnácskői barlangban sat.

Ezen elősorolt leleteknek száraz előadása is annyira tekintélyes, hogy az valóban kívánatosá teszi a leletek geologiai körülményeinek nyilvános közöltetését, mi ha egy részt hazánk ősfajájának viszonyait ismertetné, más részt az ember eredetének történelméhez is járulhatna adatokkal, melyek netalán az itt található kőeszközök, mint a művelődés első jelenségeivel viszonyba hozhatók lennének. A barlangok kutatási állapota nem mutathat fel ily kedvező eseményeket, mert a számtalan sok üreg és barlang közül, ha jól tudom, eddigelé alig van egy néhány átkutatva; mik azonban az ember eredetének történelméhez, miután arra vonatkozó adatok vagy emberi csontok nem észleltettek semmivel sem járúlnak; a miből azonban még következtetést húzni nem lehet, hogy hazánk vidéke a negyedleges alakulás özönvíz előtti szakában lakatlan lett volna, mert már is birunk adatokkal, mik ezen nézet ellentétére utalnak, s csak a leletek adatainak szaporodása van hátra, hogy az minden kétségen kivülinek tétessék.

A bihari hegység barlangjainak kutatási eredményét 1856. évben Kovács János

debreczeni érdemdús tanár mutatta be a földtani társúlatnak, 1858. évben Albrecht főherceg megbízásából újra átvizsgálta dr. Schmidl Adolf; 1868. évben a csobánkai és solymári barlangokat kutatta Koch Antal. Az ajnácskői híressé vált csont barlang báró Vécsey, Kubínyi Ferencz és Ebeczky Emil vezetése alatt dr. Krenner József Sándor tudományos és szakértői búvárlata által lett méltán egyike a legnevezetesebbnek. 1871. évben az igriczi csont barlangot Themák Ede egyetemi tanársegéd vizsgálta meg, bár azt már előbb is Petényi Salamon, Kovács János, Kovács Gyula és gróf Kornis átkutatták. A véletlen sehol sem kedvezett oly nyomaira juthatni az emberi tevékenységnek, melyek feltételezni engednék, hogy itt az ember a rég kihalt fossil állatoknak kortársa volt. Legújabb időben azonban két leletet jelezhetünk, melyek fontosságuknál fogva a külföldi tudósok figyelmét is nem csekély mérvben költötték fel, bár ha azoknak csak egyike ismeretes a nyilvánosság előtt: ez a nagy-sápi koponya; a másik a lipótmegyei Rózsahegy melletti Baráthegyben lévő barlangleletnek tárgyai. Ezen leletet a tudós közönség ez ideig csak a bécsi világkiállításból ismeri szemléletileg, s az exposition des amateurs osztályának hivatalos catalogusából a 45. lapon 87—94-ik szám alatt.

A magyarhoni földtani társúlatnak 1871. évi május hó 10-én tartott gyűlésében tett közleménye szerint Hantken Miksa a m. kir. földtani intézet igazgatójának, Esztergom-megyében Nagy-Sáp közelében, az ottani Löss üledékben emberi csontmaradványokra bukkantak, a mely lelet egy egészen ép koponyából, koponya-töredékekből s más csontváz darabokból állott. Az érdemtelen igazgató úr közlése szerint oly viszonyok között, melyek meggyőződése szerint kétségkivívív tesz a csontok diluviális korszakát. A bécsi antropológiai társúlat, közleményének I. kötetében, 224 lapon oly megjegyzéssel regisztrálta a közleményt, hogy a nevezetes lelet közelebbi részleteit nagy feszültséggel várják.

A feszült érdekeltség teljes jogosúltságával várta mindenki a leletet közelebből ismerhetni; mert hazánk területén tudtommal ez az első eset, a hol a diluviál korszak emberi maradványával találkozunk. Különösen vártam én a baráthegyi barlang leleteinek érdekéből is. Luschan Félix bécsi orvosnövendék, a bécsi antropológiai társúlat 1872. évi közleményeinek II. k. 301—306. lapján csakugyan közölte is a lelet körülményeire vonatkozó felvilágosítását Hantken Miksa intézeti igazgató úrnak; mely szerint a nagy-sápi koponyát a fentemlitett igazgató úr saját kezeivel emelte ki, a négy és fél öl mély Lössből 5—6 lábnyi mélységben, s a legpontosabb vizsgálat után kiderült, miszerint semmi oly jelenség nem tapasztaltatott, miből következtethetni lehetne, hogy a talált csontok nem egykorúak a Lössel. Ezek folytán későbbben a jelentést, a helyszínére kiküldött bizottság a többi között dr. Szabó József egyetemi tanár úr is constatólta s kétségenkivül helyezte: hogy a kiásott csontok, a Lössel, melyben feküdtek egykorúak; s ugyanezen tipicus Lössben igen sok helyütt találtak már mammoth csontokat. Luschan Felix orvosnövendék úgy a Hantken Miksa igazgató, mint dr. Szabó József egyetemi tanár úrnak a helyszínén constatólta állításából levont következtetést tagadásba hozza, ha nem is positiv de negativ indokkal, a mennyire hivatkozik az eddigi koponya leletek tipicus hosszúságára s helyt nem enged a nagy-sápi koponyának a diluviál korszakban addig, míg a koponya gömbölyded alakjának a diluviál korszakbani megengedhetőségét akár spekulatív uton, akár pedig számosabb leletek bizonyítani nem fogják, s mert egyáltalán a nagy-sápi koponya üregének köbtartalma alig látszik kisebbnek, mint az a jelen élők koponyájában előfordúl. Az 1873-ik évi antropológiai közlemények III. és IV. kettős füzetének 102-ik lapján dr. Woldrich J. tanár hivatkozva Luschan megjegyzéseire a nagy-sápi koponyával

foglalkozik, s visszautasítja Luschan orvosnövendék azon nézetét, mely szerint, a koponya gömbölydedsége kizárja a diluviál lehetőséget; de a koponya kifejlődöttségére vonatkozólag helyben hagyja annak nézetét, s még inkább támogatja azt a koponya orthognath jellegével, s a felhozott jelenségek indokából kétségesnek tartja annak diluvialis eredetét; mert azt gondolja, hogy jóhírnevű tudósaink a Löss korát, melyben a koponya találtatott fel nem ismerték, vagy abban csalódtak.

Az eltérő nézetek ezen érdekes, de különös modorban tartott menete még inkább emelé a lelet fontosságát, s annak kifejlődését fokozott várakozása kíséri, különösen a magyar tudós közönségnek, azon érintkezési pontnál fogva, mely miatt két veterán szakemberünk kétségtelen megfigyelése a bécsi urak által oly különösen támadtatik meg. Nem tudom, ha vajjon köztiszteletben álló intézeti igazgatónk és dr. Szabó József egyetemi tanár úr tudomásúlvéve positiv véleményüknek kétségbe vételét, azt megezáfolták, vagy megezáfolandják-e? de szabad legyen ez alkalommal, bár tudom, hogy a fentisztelt urak sem az én csekély személyem védelmére, sem szűkkörű tanulmányaimra nem szorúltak, sem a védelemmel meg nem bíztak, — igénytelen nézetemet az ellenvetés egy némely pontjára néhány rövid szóval elmondani.

Luschan Felix orvosnövendék azt mondja a többi között, hogy a nagy-sápi koponya a brachycephalok fajához tartozván, üregének köbtartalma nem jelentékenyül kisebb a jelenleg élők ürtartalmának átlagos átmérőjénél, s a szemöldív csont, arcus superciliaris sem nagyobb mint egy erős termetű ember koponyáján. Ezen megjegyzésekből vonja le következtetéseit, melyek által a koponya diluviál korát kétségbe vonni igazolva látja, más részt azonban hallgatással mellőzi a leletkörülményeit, s nem gyanúskodik a Löss diluviális korára a hol az említett koponya találtatott, ezzel tehát beigazolja a sértetlen talaj valódiságát; fentebbi állításaival pedig tagadásba veszi a jelentésben kimondott véleményét szaktudósainknak, Már ez magában véve ellentét, s csak egymást kiegészítve nyomhat a latban oly körülmények között, melyek fentebbi állításainak alaposságát megengedhetnék. Luschan úr nézete szerint a diluviális lelet critériuma a dolychocephalia és a szemöldív csontoknak igen erős, feltűnő kifejlődése, hogy hova sorolandók ezen jelleg nélküli diluviál leletű koponyák, mikhez már kétség nem fér s azokat ha megengedi tekintélyesebb antropológok határozták meg: azt talán csak ő tudja. Egyébiránt hivatkozásai a neander-völgyi és brüxi koponyára annál gyengébb érvelés minél inkább több oly esetet állíthatni szembe a most említett két koponyával, mely először kétségbe veszi a neander koponya igényeit a legrégebb korra, s másodsor megdönthetik a dolychocephalia régiségi elsőbbségét a brachycephalok eddig ismert leletei, de minden esetre legalább kortársakül elfekhetnek egymás mellett a diluviumban.

Luschan úr ezen nézetére dr. Woldrich J. tanár úr is megjegyezte már a hivatott közleményében: hogy a nagy-sápi koponya jelleges gömbölyűsége korának meghatározására tekintetbe nem jöhet, de igen is annak prognath külleme és köbtartalma.

Igen könnyen megfogható okoknál képzelhető dr. Woldrich tanár úrnak ama szelid modora, midőn ilyszerű száraz megjegyzéssel útasítja vissza Luschan úr nézetét, nem bocsátkozván a dolycho- és brachycephalok korkülönbségének bővebb fejtegetésébe honfiktársá ellenében. Nem hiúság, nem viszketegségből, nem is a doctrinair szerep állásából, csak igen szerény tanulmányozásom szempontjából legyen megengedve dr. Woldrich igen tisztelt tanár úr száraz megjegyzését néhány adattal megvilágosítani. Számosabb lelet áll már a tanulmányozás rendelkezésére, miből a hosszú és gömbölyű fejűek fajának kora,

vagy inkább korkülönbsége bonczkés alá vehető. Leletek, melyekhez immár kétség nem fér, épen a kutatók megbízhatása, mint a lelet tárgyak feletti nézetek pragmatikus helyességére vonatkozólag; s az eredmények bebizonyították, hogy a brachycephalok — ha ez Luschan úr szerint is a mit megengedek — a fejlettség előbbre haladott fokát jelzi, épen úgy kortársai ama catastrophának, mely a dolichocephalokat érte, mert hasonló leletek, hasonló körülményei nem engedik azt többé kétségbe vonni. A többi között 1866. évben Eguisheim mellett talált koponyáról olvasom: »a koponya a hosszúfejűekhez látszik tartozni s . . . ezen a colmari muzeumban őrzött koponya az ember legrégebbi maradványa« sat. A »látszik tartozni« kifejezésnek határozatlanságáról feltételezi a brachycephalia lehetőségét is, s ha bár valósággal sokkal rövidebb a neander-völgyi koponyánál, mégis korára nézve idősbnek igazoltatik ennél. Ez a fejlettség megfordított haladása lenne. 1863. évben az Arno-völgyben Olmó mellett talált koponyatöredék mammothi sat. csontokkal fedeztetvén fel, alakjára nézve az eguisheimihez soroztatik, s felőle olvasható: »az olmói koponya a negyedleges korszak legrégebbi idejéből ered« pedig ennek homlok része ellenében az eguisheimival alig mutatja fel a szemöldív csont fejlettségét úgy mint a nagy-sápi is, szélesen kifejlett homloka 110 mm. A Szajna medenczájének alsó rétegeiben talált koponyák többé-kevésbé hosszúfejűeket jellemeznek, de találtak olyakat is, melyeket a brachycephalokhoz lehet sorolni. Ezen fajvegyületet különösen a Szajna balpartján észlelték. 1868. évben Bertrand Eugén a Clichy-i kőbányában egy majdnem egész koponya boltozatot talált homok-agyag és gőrely kavics alatt, a melyről ez áll: »a koponya eléggé hosszúkás« tehát nem positiv dolichocephalus, pedig a lelet negyedkori. Reboux a Szajna medencze alsó negyedleges üledékében egy alsó állkapcsot talált, melyről némelyek állítják, hogy az brachycephalusé volt, mások ellenkező nézetben vannak. Ugyanezen kutató Clichy mellett egy koponyának több darabját derítette fel, csak 1.25 méterrel még mélyebben mint Bertrand, mely koponya már tisztán brachycephalus, pedig azt diluviális elemek fedték. Nem óhajtom a számos tények sorozatával úntatni a közönséget s a fentebbiek fonalán csak Quatrefages és Hamynak 1873. évben Párisban megjelent, s »Les cranes de Races Humaines« című munkájára utalok, melyben a harmadlagos emberi maradványok szórványos adataitól elnézve, a negyedleges alakulás legrégebbi típusai között a kannstadi, eguisheimi, brüxi, neander-völgyi, denis-i, a staenqueraji, olmói és clichy-i csontokat találjuk. A negyedleges formáció második korszakába soroltatnak a grenellei, cro-magnon i, solutrée-i, engisi-i. engihonli, s más koponyák.

Különös, hogy az első sorozatban épen a brüxi koponya is szerepel, melynek negyedleges kora Luschan úr által dr. Woldrich tanár ellenében oly kihívó modorral tagadásba vétetik, s egyáltalán úgy a neander-völgyi mint a brüxi koponya tipikus min-tául vétethetnek a dolichocephalok fajából, holott Luschan úr szerint ezen koponyák hosszúsága, a varrányok túltényezésének tulajdonítandó, s így ez abnormitás alkalmatlan a tipikus meghatározásra. A cromagnon-i koponyának pedig épen oly kevés prognath jelme van, mint a nagy-sápinak, bár ha annak hosszúkás alakja a koponya hátsó részén nem közelíti meg a nagy-sápi gömbölyűdedségét. Quatrefages említett munkájában az első tehát régebbi sorozatú koponyák között már is három fajt különböztet meg, melyek eltérő különbségeit a kifejlés különböző fokában találjuk, s e szerint ha a negyedleges alakulás legrégebbi korszakában ily eltérő különbségek voltak, nem bírom belátni a nagy-sápi koponyának azokéhoz mért fejlettségi aránya miért zárná ki annak diluviál eredetét. Hiszen az üledékes harmadkor neogen idejének pliocen korától a diluviál korig terjedő

szakot positiv számokkal úgy hiszem kimondani nem lehet, s ha a korszakoknak egymásutáni régisége csak relativ határozható meg, hol van a lehetőség, mely a korszakok közötti, nem tudom hány százezer év idő közt tagadásba hozni bírná, hol van a lehetőség, mely a faj eltérések vagy a faj fejlődésre szükséges időt a dolycho- és brachycephaliának a legrégibb negyedleges alakulástól, annak a kevésbé régi formációjáig beigazolni tudná, miszerint: azon időközben a dolychocephalia, brachycephaliává nem fejlődhetett volna ki, minek folytán csak természetes ha a prognathismus is jellegi különbözőséget nyert az orthognathismus által, a mi ismét a koponya köbtartalma növekvésének feltételeit szabja meg. Távól áll tőlem azonban azt mondani akarni, hogy a brachycephalok régibb korbeliek a dolychocephaloknál, épenséggel nem, mert ha a fajkeletkezésnek mintegy természetes következménye a fokozatos fejlődés a fajkiválás által; akkor: az állati fejlődés hátramaradt testi viszonya, különösen pedig a koponya arányoké közelebb áll az ember eredetének történelmében a hosszúfejűek fajához, mint a gömbölyűekéhez, s állításaim csak oda irányozvák, miszerint a brachycephalia jelentősége a negyedleges korszakban az eddigi leletek nyomán igazolható.

Egyébkint míg ez irányban az egyéni meggyőződés és nézet nem függ a tényekből levont logikai következtetésektől, míg a tudósvilág nézetkülönbsége annyifelé oszlik, ép úgy követhető Quatrefagesnek a tények logikáján alapuló nézete, mint a hogy Luschan úr elmélete ez idő szerint döntő fontossággal fel nem ruházható; s csekély nézetem szerint a nagy-sápi koponyának diluviál korát a szaktudósaink által megvizsgált hely körülményeinél fogva kétségbe vonni nem lehet.

Mindezek után hátra van még a Liptó vármegyei Liszkófalva határában fekvő baráthegyi barlang megismertetése, melyek tárgyait dr. Henszlmann Imre egyetemi tanár úrnak felszólítására de a helyszíre miatt csak részben állítottam ki, és azon érdekeltég, melylyel azokat Desort tanár úr szemlélgette, az említett tudós urak felszólítására közölni meg is ígértem, bár némileg — őszintén bevallva — nemigen szívesen teszem, mert ebbeli készültségem még igen csekély, s tanulmányaim vajmi szerények! azonban adott szavamat beváltandó avval tovább késni nem akarok.

* * *

1871-ik évi augusztus hó 2-kán hozták nekem hírül, hogy Krcsméry Károly Rózsahegy városának volt polgármestere a Baráthegyben egy barlangra bukkant, mely ott a vidéken ismeretlen volt. A puszta hírt bár kételkedve, de mégis belső örömmel fogadtam, s a mint annak valódisága előttem bebizonyult, várva-vártam az időt, mely rendelkezésemre állott, hogy annak belsőjét megvizsgálhassam. Ezt tenni annál inkább óhajtottam, mert dr. Wankel által felkutatott morvaországi barlangleletek már is sarkáltak, a liptói barlangokat időközönként megvizsgálni; ehez járult még tudomásom több itteni és csontleletekről, miknek azonban én már csak hírét hallottam. A többi között 20—25 év előtt találtak a deménfalvi völgyben mammuth fogat a hírneves barlang közelében, Csernova mellett egy régen kiszáradt patak medrében, Szentivánnak most már egy ismeretlen helyén szintén mammuth fogat, mi meg 1860. évben néhai Potthornyay Miklós birtokában volt, de most már a boldogútnak igen tisztelt özvegye reá nem akadhat. Az említett év augusztus 14-én Neudek Gyula, ki véletlenül meglátogatott, tervemet meghallván, hozzám szegődött, s kirándultunk északára Rózsahegyre. Az előleges intézkedéseket megtevéen, a

szükséges szerekekkel ellátva, más nap korán reggel hat munkással s Kracsmer Károly a barlang felfedezőjével, ki abban már tíz ízben volt s a meneteket jól ismeri, útnak indultunk. Út közben még hozzánk szegődött az ottani róm. kath. segédlelkész Misik István és Joob Mihály kincstári alügyész.

Mielőtt a lelet leírásához fognék, bővebb tájékozás végett a következőket fel kell említeni szükségesnek vélelem úgy a barlang történetére, mint megyénk geológiai viszonyaira nézve.

A baráthegy barlang már régebb idő óta ismeretes, mert ennek nyomát Bél Mátyásnak »Notitia regni Hungariae« című könyvében 1736. évből lelem, a hol a többi között Liszkova alatt említi: „itt egy kikutathatatlan barlang van, mely a Baráthegybe nyúl.“ A negyvenes években Carolo Passini nevű olasz, kinek atyja Giuseppe Passini már régebben megtelepedvén Rózsahegy, ott, mint kéményseprő elhalt, özvegye fiával Olasz-honba tért több honfitársa kíséretében, ezen a vidéken járt kelt, a nép hite szerint kincset keresett a hegyekben. Említett Passini Károly Rózsahegy meghalt, s egy kéziratot letek hagyatékában, minek nyomán Kracsmer Károly 1844-ik évben volt először a baráthegy barlang előcsarnokában, de látván a továbbjutás nehézségeit, többé nem is kísérlette meg előbbre haladni; s én tizenkilencz éve mióta Liptóban lakom cs. kugyan nem halottam azt egyszer is említeni.

Ennyit a barlang történetéről.

A liptói medencze orographiailag a Vazsecz és Csorba közötti vízvásztékkal a Hochwald által el van határolva. Ezen medenczét körülveszi kelettől észak felé a magas Tátra, északtól nyugatnak a Fáttra és nyugattól délnek keletfelé az alsó Tátra. Nem feladat az alkalommal a megye geológiai viszonyait tüzetesen tárgyalni, szorítkozom csupán azon részre, a mely a Baráthegy környékében van, s a lelet korszakának meghatározására némileg szükségesnek látszik előttem. A Baráthegytől északkeleti irányban emelkedik ki, a Chots 5093 lábnyi magas kupolájával, melynek hatalmas neocom-márga rétegeit óriás dolomit tömeg fedi, s habár a régebbi jura rétegek imitt-amott, helyenként fel is tűnnek jobbra-balra beékelve magukat, a hatalmas neocom üledékek fedele alatt elvesznek, s a Chots neocom margája elterjed észak, kelet és délnyugat felé. A Fáttra hegység kristályos magva, aránylag a mész kőzetek nagy terjedelméhez jelentéktelen, mert az csak a lubochnai völgy középső részét foglalja el, a hol granit található. Délnyugoti irányban Rózsahegy felé a jurassi aptichen meszet hatalmas terjedelmű márga üledékek, Neocom márga fedi; ezen márgán magasan emelkedik minden irányban az egyedül álló Sidor-hegynek dolomit tömege. Déli irányban a Makovicza-hegy lábánál a vörös homokkő széles menetére akadunk; mely a Cservená Magurától keletfelé egészen a Lazistye-völgyig ér. Itt és a Luzsnától húzódnó homokkő egyesülvén, a gránit, gneis, csillám, pala és agyagpala észlelhető. Az Alsó-Tátra többi nem említett helyein a sötét dolomit-féle mész, és neocom dolomitja uralkodik. Keletfelé az Alsó-Tátra kristályos magva, gneiss, s a nagy tömegben előforduló vörös homokkő dolomittal fedeztetik.

A kösseni rétegeknek azon helyzete a melynél fogva a vörös fekünek vörös homokkővén közvetlenül felhalmozva vannak, a kösseni rétegek ülepedése előtt közvetlenül jelentékeny háborításnak kellett beállnia; a miért is feltehető, hogy annak következtében az oly soká szárazon fekvő része az akkori föld felszínének, újlag a tenger hullámainak martaléka lett.

A liptói medenczének tölteléke eocen, s a medencze déli keretének egész hosszá-

ban Rózsahegytől Szentivánig a nummulit mészkő található; északkelet felé Dovallótól Hradeken át Hybbe és Vichodnáig, Vázsecztől Sunyava felé márga mész van ott hol a nummulit mészkőnek az idősb hegységen feküdni kellene. A nummulit mészkövet márga, pala és homokkő fedi, dombos felszint képezvén, s ez a földművelésre használtatik.

Az eocen képleteket tömegszerű görely üledékek borítják, a melyek a medence egész síkterét Hradektól Vázseczig s innét északfelé a magas Tátráig befödik, s a régibb kőzetek csak a patakoknál kerülnek felszínre. Ezen granit görelynek eredete kétségtelenül a magas kárpátokban van. A kokavai fensíkről tekintve ezen görely ülepedést azonnal felismerhető lejtős fekvése délnek, mely délnyugot felé lejtő síktért képez. Hasonló görely üledékek borítják a megye nyugoti részét Rózsahegy Liskova körül, s lejjebb a völgy lapályát. Valjon mind ezen üledékek egy édesvízi medenczében rakodtak-e le? s minő korbéliek azok, az még földtanilag eddigelé tudtommal meghatározva nincsen.

Ezek az igenis röviden felemlített földtani viszonyok, melyek a baráthegyi barlang közelebb vagy távolabbi területét környezik.

A Baráthegy — Czinár Monasterologiaja szerint valaha a templariusok kolostora volt ott — Rózsahegy, Szent-Márton, Liskova, Likauka és Thurik között álló neocom dolomit, a mely a chots-hegy hatalmas dolomitjának mintegy folytatólagos előfoka. Annak déli oldala alatt közvetlenül fut a Vág vize, Liskofalvától egy puskalövésre Rózsahegytől egy jó negyedórányi távolságban. A barlang nyílása az azt környező szántóföldek felszíne felett körül-belől hat ölnyi magas, délfelé egymás mellett két bejárat, s keleti irányban néhány öl távolságra ott, hol az észak felé tartó menet első fordulása nyugotnak irányul van a harmadik nyílás.

Említett napön korán reggel indúltam nevezett társaimmal a barlang színhelyére, s már öt órakor a barlangszádához érvén, vezetőnk tájékozottságára biztuk magunkat, s a barlang belsejébe hatoltunk. Társaim segédkezése mellett a delejtű és mérszalog alkalmazásával sikerült némileg a menet fordulatok irányát s a főcsarnok méret irányait meghatározni, s ezek alapján elkészíteni a mellékelt első rajzot, mi a barlang alaprajzát tünteti föl. Ki kell azonban jelentenem, hogy az a hú felvétel igényeire egyáltalán számot nem tarthat.

A bemenet nyílása öt láb széles az alján, magassága 7' 6", a folyosó irányai a legközelebb fordulóig hasonlóak. Az előcsarnok imposáns félkör alakú helyiséget tüntet fel, melynek hossza 6° 3', szélessége 4°, magassága 8° 6'. Idáig a talaj fekvése vízszintes. Az előcsarnok a főmenet északi irányában keskenyül és szelid emelkedéssel ér az oldalak főfalához, a hol egyszerre a további menet keresztfal által záratik el, s csak ha egy kissé felnézünk, látjuk egy ölnyi magasságban az üreg sötét száját, melyen keresztül a barlang mélyébe juthatni. A magunkkal hozott rövid lajtorját a nyílásnak támasztva, azon felmászunk s a tátongó nyíláson behatottunk a főfolyosó menetébe. Ha már most az ember ezen jelzett nyílásba ér, a talaj fekvése hirtelen lejtőssé válik, s harmincz-negyven ölnyi hosszban az folytonosan esik, úgy hogy az 1-ső számmal jelölt elágazás legalább öt lábbal alája esik a hegy aljában elsiető Vág vize medrének. Hova tovább érve a talaj fekvése vízszintessé lesz, s a 3-ik számmal jelzett helyen a menetek négy felé ágazván, legdühösebb rombolás irtóztató látképe lep meg bennünket; itt ismét merész emelkedéssel fut a felszín tovább, mint egy katlant képezve odáig, hol azt a 4-ik számú és annak hasonló irányú csarnoka 5. számmal jelölve szintén emelkedik, s végződéseinél majdnem egyenlő felszínnel bír a bejárat. Ki már különben is szokva van a barlangok legében fáklya-



1. A barlangnak alapterve.

fény kísértetes világánál csodálni a természet romboló erejének hatalmát, borzadalmas meglepetésben részesül a nagyszerű vadon eme végtelennek látszó föld alatti üregében. A falaknak nedves, itt-ott vékony mészkéreggel bevont fölülete csillámló viszfényben terjeszti el a fáklya perczegő lángját; a félhomályban csodálkozva álló fáklyás beletekintve a beláthatlan menetek sötétben tátongó üregébe; egyenlőtlen időközökben hallja a néma csendben a le-lecsöppenő nedvességnek gyenge neszt. Sok helyütt össze-vissza hánytvetett óriás kőtömegek hevernek egymáson, el-eltorlaszolván a csarnokok szélességeit, az óriás szikla darabok zöldes régiségét csillámló mészkéreg fedi, mire a legnagyobb vigyázattal kell lépni, nehogy lecsúszva róla arczra bukják a kíváncsi látogató. Ott, hol a folyosók menetei szélesednek azoknak magassága is aránylag növekedik, kivéve az első számmal jelzett helyet, hol a menet magassága alig két öl. Domszerű boltozatnak látszó folytatása az oldalfalaknak, a harmadik, negyedik és ötödik szám helyén 10, 12, 14 ölnyi magas s bámulatra gerjeszti a látogatót; de alig halad néhány ölnyre szűk repedéssé törpül az egésznek nagyszerűsége, s néhány ölnyi távolságra négykézláb csúszva, a legtöbb helyütt meggörnyedve s lekuporodva mehetni előre. Ez az eset áll elő különösen ott, hol a főfolyosó három egyenlő irányú elágazódása kezdődik. A második számú tér tetejének majdnem központján egy, négy lábnyi átmérőjű nyílás nyilik felfelé, mely körülbelül 15 ölnyi magasságig hat, s lehetőleg talán a jelen főfolyosó felett egy második menet labirintban végződik. A barlang talaja igen sok helyütt televényfölddel van borítva, két, három lábnyi vastagságban is, a mely a mészkövekben s az abban levő repedéseken átszivárogván, azt nyirkossá teszi. Stalaktit és stalagmitoknak igen csekély és jelentéktelen

nyomait láthatni, s csak néhány vonalnyiak, a vékony átlátszó mészkéreg azonban az oldalfalakon gyakran észlelhető, s ha a talaj sík felületeitől a televényföldet elhárítjuk, igen kemény szilárd tömörségű mészsugorék (travertin) fűdi be az alatta levő üledéket.

Ezen barlang a régen lezajlott korszakok minden szakában úgy látszik, hogy lakott volt, mert az ember ottlétének nyomait tisztán tapasztalhatni benne. Így észleltem az átlátszó vékony mészkéreg alatt az oldalfalakon a füst és korom jeleit, mi nyilván csak tűzrakásból eredhetett; a talaj felszínén elszórt kezdetleges mívű égetetlen, és égetett agyag cserepeket nagy számmal szedheténk, a melyeken azonban sem fölírás, sem czifrázat elő nem fordul, s az ügyetlen egyenlőtlen kezelés, az ujjak meglátszó benyomása visszavezet a bronz-korszak barbár idejére, midőn még a korong ismeretlen volt az ottani barlang lakók előtt, kivéve egy szennyes szürkészínű 0.115 m. magas és 0.09 átmérőjű parallel vonásokkal ellátott, és alsó négy szögletén kidudorodott törött fülű és nyakú korsócskát, s vázaszerű egy fülű pontozott, zig-zug vonalakkal ellátott fekete agyagból készített edényt, az »Offizieller Kunstecataloge« 43. lapján harmadik és 9-ik szám alatt.

A főcsarnok harmadik elágazásánál balra irányuló s 7. számmal ellátott menet végső záródásának falában, mintegy öt lábnyi magasságban a talajtól egy félkör alakú másfél láb mély, s másfél láb széles fülkeszerű, emberi kézzel csinált kivájás van a mészkő nemigen kemény tömegébe. A fülke odalfalai és felsőrész is füstös és kormos, itt faszenet, egy eltörött vékony falu, korongon készült fazekat találtunk, minek alakja majdnem megközelíti a most használatban levőket. Ez valószínűleg már a 9—10. századba esik, s emlékeztet a keresztyén cultus üldözött szakára, midőn az isteni tiszteletnek biztonságát csak a barlangok sötét üregeiben találhatták fel az illetők.

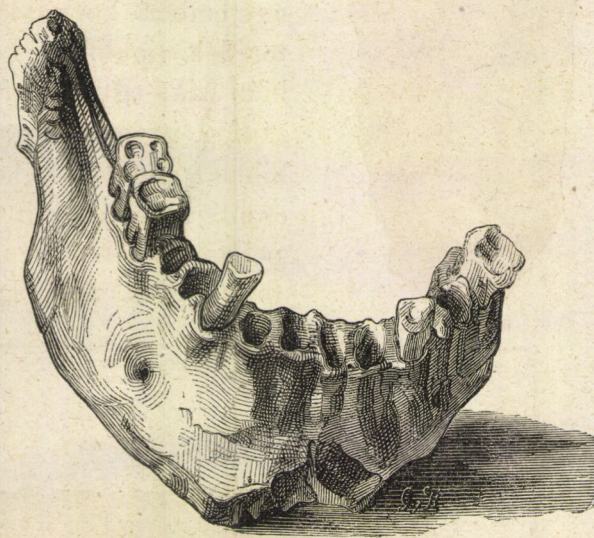
A főcsarnok második elágazásának 8. számmal jelzett pontján, mely legmélyebben fekszik az összes menetekben, kristály-tiszta forrás bugyog ki, s igen jó ízű, iható vizet szolgáltat, de mert ott a menetek igen csekély magassága van, tovább haladni nem lehet; kivéve a hatodik számú fülkét, hátsó falat és a főnyílással majdnem egy vonalban fekvő 10. számú helyet, hol a folyosó záródással végződik a 11. számmal jelzett helyen nyílás van, itt azonban a szikla meredeksége, és a nyílás magassága végett bejutni nem lehet. A főcsarnok nyugotészaki végén a 9. ponton egy beláthatlan mélységű, két öl széles szakadás tátong, mi jobbra-balra és egyenes irányban tovább terjed, mi azonban a kellő gerendákkal ellátva nem valánk, s továbbhatolnunk lehetetlen volt. A főcsarnok hosszúsága a keleti nyílástól egészen a 9. számú pontig háromszáz ölnyire tehető, az összes menetek hosszúsága az 1400 folyó ölet megközelíti.

A most leirtaknak kellő megfigyelése után kipihenve, hozzáfogtunk a talaj feltöréséhez a kettővel jelzett helyen, s elhárítván a nyirkos televényföldet, alatta még puha nedves mészkéregre bukkantunk; tovább haladva a diluviál görely és kavics között akadunk egy lapos síma palakó félkör alakú eszközre, minek egykori használatát annak fénye s némileg elkoptatott éle bizonyítja. Ugyanezen rétegben ettől nem messze egy fűevőnek jobb oldali állkapocs töredékét, hátulsó három foggal emeltük ki.

Ezentúl a barlang szirt alapjához érvén, felhagytunk a további kutatással.

Az első elágazás jobb oldali részében az 1. számmal jelölt helyen a menet mindinkább alacsonyul, úgy, hogy az néhány öl távolságra végképen összefoly a barlang aljával. A most említett helyen egy több mázsányi súlyú tömör szikla darab fekszik, elhárítván körülötte a másfél láb vastag nyirkos földet, kőkeményességű mészsugorék travertin talajra akadunk. Bárha tízen voltunk, a szikla elhengerítésével megbirkózni kép-

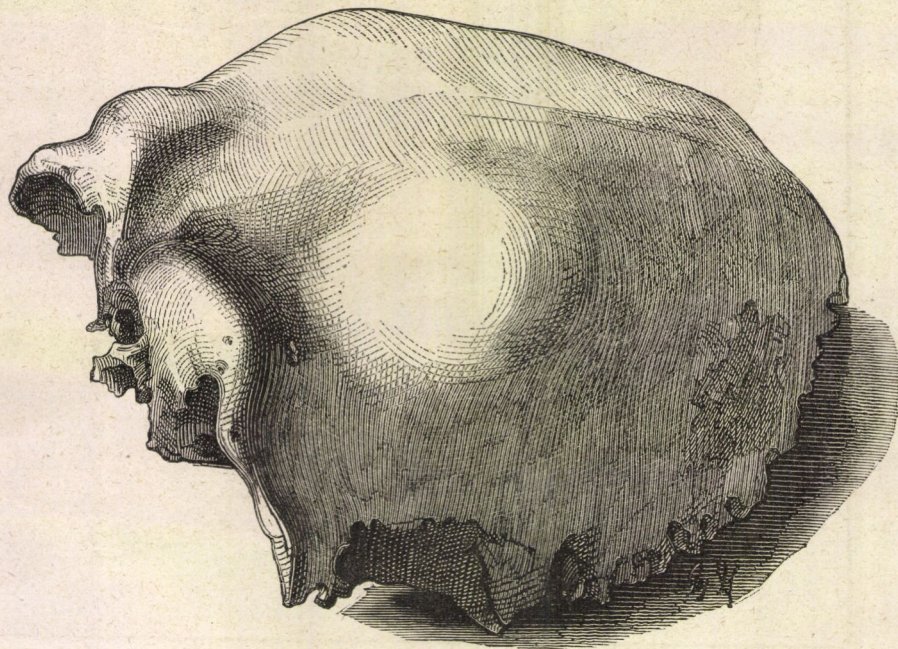
telenek valánk, pedig a talaj lejtős felszínén azt tovább hengeríteni könnyűnek látszott. A meghiúsult küzködés után a sziklától a főcsarnok felé másfél ölnyi hosszúságban s öt lábnyi szélességben elhordottuk a másfél láb vastag televény földet serős csákányok kezelése mellett égő fáklyák és gyertyák világánál feltörtük a 0.020 vastagságú márványkemény travertint, mi szikrákat hányva darabokban hullott szét. Ezen réteg alatt nagy darabokból álló, a hőmpölygés által kerekded vagy gömbölyűvé vált köveket és kavicsot szemlélünk, miket csak is víz hordhatott oda, mert anyaguk épen olyan, mint az innét öt órányi távolságra keletfelé fekvő hradeki ártérnek granit golyói és tömbjei, tehát egészen idegen a barlang neocóm mészkőzetétől, megüledett iszapfölddel a kőnek közeiben, ezen réteg vastagsága 4' 7^o-nyie terjed; tovább folytatván munkánkat, sárgás homokra bukkantunk mi másfél lábnyi vastagsággal bírt; ezen kavicsos homokréteg közepe felé találta Joob Mihály társam a 2. szám alatti állkapocs töredéket. A szótlán öröm meglepetése, mi egész valómat előnté, leirhatlan. A kihányt földet és rétegeket újra a legfigyelmesebben átvizsgáltuk s a kiemelt kavicsos homok között egy csigolyacsontot vettünk észre. Ismét folytattuk a munkát, Ismét két lábnyi távolságban hasonló szintáján feküdt egy mammuth fog töredék, mellette a 3. számú kőszköz s két darab kovakő forgács, a rétegnek a főcsarnok felőli részét lehordván, ugyanazonszintájban hevert 4. szám alatti koponya homlokcsont, az 5. számú kőtárgy és egy mammuth fog. A csontok fekvése össze-visszahányt volt, így



2. Az állkapocs.



3. Kőbalta.



4. Homlokcsont.

akadtunk cseréptöredék mellett egy ép és egy felhasított emberi szárcsontra, oldalbordára, csigolyára mintegy öt négyszeg lábnyi téren. Leászva a kavicsos homokot a barlang szikla

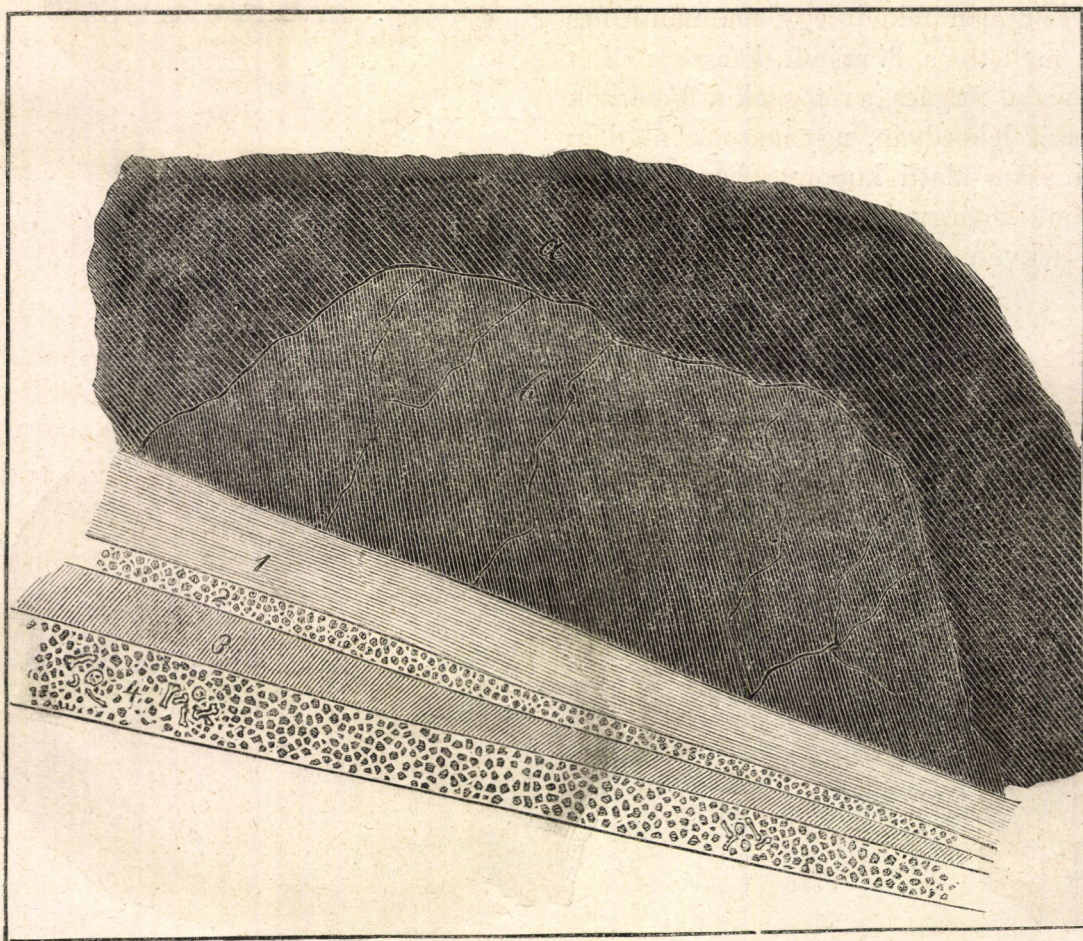


4. Kóbalt.

talajához értünk, s a további kutatással, estve, midőn már többi tarsaim jóval előbb eltávoztak nyolcz órakor felhagytam s haza tértem.

A barlang kutatási pontját a 6. szám alatti átmetszet mutatja a rétegek megjelölésével *).

Tekintetbe véve a közlöttek után a barlang talajának lejtős felszínét, mi a felkutatott ponton a Vág medrének szintája alá esik, s a feltört rétegek nyolcz lábnyi vastagságú összegét, akkor a lelet felszíne a Baráthegy alatt folyó Vág vizének szintája alá legalább is kilencz lábnyira esik; oly jelentékeny mélység, mit a lelet geológiai viszonya még fontosabbá tesz. A leletnek tárgyai következők: egy emberi koponya homlokcsontja, halantékcson; alsó állkapocs töredék, jobbfelől két hátulsó zápfoggal, a harmadik, negyedik hiányzik, egy szemfog, metsző fogak hiányzanak; baloldali egy zápfog, itt már törött az állkapocs, két orsócsont, két oldalborda, kilencz csigolya különböző nagyságban; egy ép, egy törött lábszárcsont, két szárcsonttöredék fejecsel, egy nagyobb egy kisebb vállperez, felkarsont, mind embertől eredők. Három darab mammuth fog töredék, négy kovakő eszköz, két kovakő darab, kés alakú kő-



6. A barlang keresztmetszelve. (Querschnitt.)

*) a) Boltozat, b) oldalfalak. 1. Televényföld, 2. mészsugorék = travertin, 3. diluviál görelykövek, gömbök, 4. sárga kavicsos homok (lelethely).

tárgy, egy darab fekete agyagú, s egy darab gyúrott agyagból készült átlukasztott nehezék, s végre öt darab agyag cseréptöredék.

Alig néhány hétre a lelet felderítése után megtudtam, hogy vezetőnk Kracsmer Károly neki esett a barlangnak és sok helyütt feltúrva, temérdek csontot talált és kőszközt. Valjon mi történt velük annak nyomába nem jöhöttem, találkozáskor vele később, annyit kisütöttem: hogy elhántták a Vágba, s csak egy állkapocs van nála, mit ide is ígért, de más, politikai irányban törekvő szelleme mai napig is meggátolá azt birtokomba venni.

Kisértük meg immár a lelet tárgyai, s az azokat környező viszonyokból levonható következtetéseket összefűzni, s a mennyire gyöngye erőm engedi, csekély tanulmányaim alapján egy egészszé olvasztani.

A harmadlagos geologiai fogalom szerinti alakulás alatt a száraz föld térfogata újlag növekedni kezdett. Ezen korszakot rövid idővel megelőzőleg emelkedett ki a harc, az érc és havas hegység, s hovatovább az idő rovásán öregebb-öregebb lett a föld, annál inkább közeledünk a mai állapothoz, s ennek a kezdetére esik a legtöbb európai hegységnek emelkedése, mint a Pyreneák, az Alpok, Appenninek, a Kárpátok és a Balkán-hegysége, miknek képződése a harmadlagos korszak utólfaj felé tökéletesen bevégeződik. A harmadlagos képződés csendes menetét annak vége felé, eddigelé egy eléggé meg nem magyarázott esemény zavarta meg, melynek okai mai napig is még bővebb magyarázatot igényelnek. A geologiai képződés ezen csendes menetének physikai megzavarása, a liptói medenczében is észlelhető, a mint azt már feljebb is megemlítém, miután a kösseni rétegek, a vörös fekünek vörös homokkőve felett közvetlenül halmozódtak fel, s az akkor már szárazon fekvő liptói medenczét, a víznek hullámai ismét elborították. Valószínű — ha előbb lassú behatás által nem — hogy akkor keletkeztek a hegységek üregei és barlangmenetei; mert a mai elmélet folytán azok a víz hatása alatt vajúttak ki, mert a hasadások, repedések közeibe a víz behatolván, romboló munkáját szénsav tartalma nagyban elősegíté, minthogy a szénsav a vízben feloldatván, igen elősegíté a víznek romboló erejét a kőzetekre; s ez annál is inkább sikeresebb a hol különösen puhább anyagú kőzetbe történik, mint a mész, márga, dolomit sat. melyek különben is kevésbé állhatván ellen a lég- és hő sugarak befolyásának, számos repedéseket, szakadásokat mutatnak fel, számsabbakat mint az a kristály magvas kőzet hegységekben előfordúl. Ezen elmélet azonban nem zárhatja ki a keményebb és kristályos állagú hegységek üregeinek hasonló útoni alakulását. Ennek érdekes példáját nyújtja a liptói Prószék-völgye. Ezen völgy hegyének északi lábánál az eocen menilitek állagában egy tölcser alakú mélyedésben — Szvorecz név alatt ismeretes — öszpontosúl a vidék folyóvize, s az egész prószeki-völgy szárazon maradván, a fent összegyűlt víz lent egyszerre ismét kifakad s ott görelykövekkel teríti be a tért. Itt tehát a víz az eocen Menilitek állagát vajúja keresztül, s abban üregmeneteket képez.

Liptó megyének s központi Kárpátoktól az egész hosszvölgy mentében elterülő keskeny lapálynak dűlékeny fekvése délnyugot felé, kellő magyarázatát adja azon ténykörülménynek, hogy itt az árhömpöly kelettől nyugotnak történhetett, mi annál inkább valószínű, mert a víz hordalékos üledékek, mentől inkább megközelítjük Rózsahegy tájékán azon pontot a hol a hosszvölgy nyugoti iránya hirtelen nyugot-délnek fordul, annál vastagabb állagot képeznek; s a Hybba kokavai fensík eocén képződését alig, néhol pedig épen nem fedé az árhömpöly hordaléka, s e szerint a Hradek Rózsahegy közötti lapály felszíne az áramlatok alatt jelentékenyen lejtősebb volt mint ma, bárha most az alig három

mértföldnyi távolságon a felszín különbség 566 bécsi lábba rúg, mert Hradek felszíne 1970' Rózsahegyé 1404 bécsi lábat tesz.

A baráthegyi barlang főcsarnokának kelet-nyugoti iránya két nyílásának keleti fekvése, s annak a jelen felszín feletti nyolcz ölnyi magassága valószínűvé teszi annak az árhömpölyök alatti keletkezését, s az ott halmazban előforduló granitgömbök és kövek súrlás, gördülés alatt nyert síma felületükkel, hogy a diluvium árhömpölyvével jutottak oda, kétségbe vonni alig lehet. Egyébiránt ezen barlang alakulási fejlődésére más romboló erők is közreműködtek, mert a víz egyenlő hatásának következményeképen fel nem tehető a menetek magassági arányainak jelentékeny különbözősége. Ezen eltérések feltehetőleg egy előbbi korszak catastrophájának romboló műve. A baráthegyi barlangnak fő és elágazási mellék folyosói helyenként oly magasak, hogy 10—12, sőt több helyen 16 ölnyiek is, holott ellenkezőleg a menetek legnagyobb része igen alacsony, alig négy lábnyi magas, s itt mindenütt széles boltozat alakú s felülete síma, mintha az köszörűvel lenne kiegyengetve. Ezen menetek bizonyára a víz hatásának eredményei, azon árhullámzaté, mely nem felülről, de nem is alúlról, hanem vízszintes irányban kelettől nyugot felé kezdte működését. Ha már most tekintjük a sokkal tágabb menetek magasságát, ezeknek felülete szögletes, egyenetlen, kiálló sziklafalakból áll, melynek teteje teli, olykor igen hatalmas repedésekkel és szakadásokkal, s a boltozat fala nem a félkör megközelítő ív alak, de inkább felfelé keskenyülvén, a szélességi arány a goth ívezet csúcsos alakját nyeri. Ezen felülkülönbséget a víz árák romboló erejének tulajdonítani nem lehet. Van még a természet folytonosan nyilvánuló romboló erejének két tényezője, minek a szilárd tömb vagy anyag ellentállani időfolytán nem bír: ez a tengerhullám ütéseinek ereje, s a föld belső tömegéből sugárilag kiható rengés pusztítása, mely az eredetileg fekvő kőzetrétegek fekvését erőszakos hatalmával megváltoztatja, mi a talaj emelkedés és süllyedés alatt feltárva előttünk immár nem titok. Épen ezért mind ott, hol a közbeneső körülményeknek megfelelőleg a hegyek rétegei többé-kevésbé hajlott vagy törött irányban fekszenek barlangokra akadhatni. Bizonyítja ezen nézet helyességét a Baráthegyen fenforgó viszonyok körülménye. A continens emelkedésének szakában a lezajlott vízárak szintén szárazon hagyván a liptói medenczét — összehasonlítván a kassai nagy medenczével csak öbölt — a lazább tömörségű mészkőzet a lég befolyása alatt a nap hevének hatása közben annál inkább repedezni és szakadozni kezdett, a víz és a légköri csapadék ezen romboló munkát elősegítvén, beállott a megrázkódás catastrophája, mely az emelkedés és süllyedésben nyilvánuló rengés által a benne vajútt vízszintes menetek előnyével a romboló hatásnak ellentállani képtelen volt, s az összeomlott, a meglazult szikladarabok leváltak az ez által támadt bézagok a rétegeknek befelé dőlényes fekvése alatt az omlás által új érintkezési széleket nyertek a tömeg kőzetében. Csak innét és így magyarázhatom ki azon nagyszerű kődarabok jelenlétét a barlang folyosóiban, miután azoknak igen nagy része a barlang keskeny nyílásain be nem férnek, s e szerint az áramlatok hömpölygő rohama oda nem vihette. Hogy ezen barlang a diluviumot megelőzőleg alakult, annak bizonyítékát vélem azon körülményben fellelhetni, hogy a barlang lejtős felszínének még legmélyebb pontján is, hol annak falából vagy boltozatáról a nagy tömegű nummulit mészkövek le váltak, diluvialis hordalékkövekkel és kavicssal elvegyülten hevernek, holott ellenkező esetben, ha a mészkövek oly tömegbeni elválása később keletkezik, ott bizonyára a felszínén a diluvium hordalékának nyomait észlelnünk nem lehetne.

Mindezek után könnyű és kellő magyarázatát találjuk ama fontos jelenségnek

is, hogy itt a nummulit és dolomit mészkőzet tömegének menetei között granit tömböket és mintegy simított golyókat találunk. A diluviál korszak rengeteg pusztításának áramló hullámzata a Kárpátok anyaköveit sem kimélte meg, s elszakította azt a tömeg állagából, s a mint már feljebb is érintém, az árhömpölynek keletől nyugot felé tartó irányával sodorta a kisebb-nagyobb szirt darabokat, melyek a gurulás és a víz erejének hatása alatt majdnem gömbölyűvé alakultak, sima felületet nyertek, mint azt mai nap is tapasztalhatni, hol az áramlatok hordalékai megülepedtek. Bátran következtethetni tehát, hogy a baráthegyi barlang granit tömbjei, kavics és sárgás homokja a diluvium hordalékának ott megfeneklett maradványa. A beözönlött víz, vajjon merre találta ismétli kifolyását, vagy csak lassanként leszivárgott a barlang talajába, szétpárologva, mily idő alatt hagyta szárazon a barlangot, azt meghatározni mai napig nem tudom, mert a menetek végét vagy hátsó lehető nyílásaikat a már felhozott akadályok miatt felfedeznem nem sikerült. Feltehető azonban, hogy az odatódult víz elpárologása vagy kifolyása oly régen történhetett, hogy azt csak ezredévekkel lehetne relativ meghatározni; mert az kétséget nem szenvedhet, miszerint a barlang oldalfalaiból és boltozatáról leszivárgó, lecsepegő nedvesség a barlang talaján csak akkor kezdhetette meg mésztartalmának tömegesülési processusát, midőn az már a víztől menten szárazon feküdt, s hogy az ekképen tömegült mészsugorék travertin, mely a lelet helyét fedte 0.020-nyire vastagodhatott, s márványkeményé válhatott, csakis a víz lefolyása után történhetett, s az nem egy ezredévet vehetett igénybe, miből ismét igen természetesen következik a travertin korának relativ régisége a mi mind annál fiatalabb a mit rétegének szemfedője alá takart.

A mennyiben kétségtelen a travertin sértetlen állapota arra következett diluviális görely és kavicsréteg az ez alatt helyezkedett sárgás apró kavicsos homok, úgy kétségbe vonhatlanul kifejthető ebből az észszerű következtetés, hogy az ezen kavicsos homokban talált emberi csontok és kézmű maradványok, az ezekkel keverten ott hevert és régen kihalt ősemlősök csontjaival egykorú, illetőleg pedig a diluviális korszak fossil maradványai.

Ámde nézzük immár a lelet tárgyak régiségének egyenkénti critériumát is, feltevén, hogy a tisztelt közönség ha már eddig kíséren sziveskedett, a még hátralevő rövidebb útról vissza nem térend.

A 4-ik szám alatti ember koponyának homlokcsontja os frontale; felette sajnos, hogy a koponya többi töredékeit — kivéve a halántékesontot és az állkapocs egy töredék darabját öt foggal — feltalálni nem lehetett, mert így a faj meghatározására alkalmatlan; bár a csontrészek arány méreteiből hozzávetőleges következtetést vonni szabad és lehet.

Ezen homlokcsontok állapota feltűnőleg elüt a többi ott talált csontokétól, s épsége semmiképen sem közelíti meg a többi nek viszonyait, s mintegy kételkedve fordul e tőle az ember, ha valjon lehetséges-e ily különböző állapot viszonyai között, hogy az egykorú, a többi ott kiemelt ősemlősök és kézművek maradványával? Erre azonban a felemlített lelet körülmények is válaszolnak, megnyugtatónak hasonló leletek azonossága, és végre a következő elmélet alapossága.

Semmikép sem tehető fel, hogy mindazon csontok, melyek a barlangokban találtak, az ott lakott, tanyázott emberektől vagy állatoktól erednének; sőt az ott legközelebb csatángoltakétól sem, hanem azoknak egy jó nagy részét a diluviális áramlatok hömpölygő rohama, meszi távol vidékről sodorta magával, míg azok a barlangok üregeiben megtorlódván, leülepedtek. Ép oly kevésbé lehet feltenni, hogy mindazon állatok és

emberek, melyeknek csontjai a barlangokban felhalmazódtak a diluvium hullámaiban lelték volna sírjukat, hiszen azok a létharczában, a klimatikus viszonyok változása alatt, úgy mint ma is, már előbb befejezván a földi pályafutást, a feloszlás sötét országában alak és anyag változás által más szerves élet létföltételévé váltak; vagy sírjaikban pihenték ki a létharczának viszontagságos fáradalmaikat, míg a helyenkénti áramlatok hullámzó elemei fel nem dúlták azokat, magukkal söpörték s a barlangok üregeiben végre is lerakták. Innen magyarázható a barlangok csontmaradványainak különböző állapota. Némelyik annyira puha, korhadt, hogy már a lég érintkezésében elmálik, elporhanyúl, némelyik pedig oly ép, oly kemény, mintha csak rövid idő előtt tért volna az enyészet ölébe. Kitűnik a mondottakból, hogy a barlangokba jutott csontok már akkor az elmállás különböző fokán állottak, a miért a jelen esetben is feltehető, hogy az említett homlokcsont egykori tulajdonosa nem lakta a barlangot, vagy élve találta, vagy máshonnan vitte oda, a miért is elmállási szaka még sokkal fiatalabb lehetett a többi ott talált csontokénál, s ezért különbözik ennek állapota a többiektől, a miért is hiszem, hogy nem tartozik az ott felfedezett váz részeihez.

Ezen koponyacsontnak feltűnően vastag az állaga, a varrányoknál 0.010 vastagságú. A szemöldívcsontróppant mérvű kifejlődése a neander-völgyi koponyára emlékeztet, s annak szélességében a befelé hajlott homlokcsatornának vad kinézést ad, a kifejlés igen alacsony fokát tünteti föl. Ha tekintetbe vesszük a szemgödörnek irányát — a jelen töredékdarabnál csak ez adhatja a fő és kellő irányt — majdnem kétségbe esik az ember azt egykorú társának tulajdonítani, mert összehasonlítva az a jelenlegi koponyák szemgödörnek irányával, a koponyán szükségképpen oly állást kellett vennie, hogy a szemgolyók vízirányosan foghatták fel a világosság behatását sakkor az majdnem vízszintesen feküdt, s a homlok végképpen elveszett, mint ezt a 11. és 12. számú rajz elötünteti. De ha, feltéve hogy ez némileg mégis felfelé rézsút helyezkedett a koponyába, oly rögtön hátracsapott, és annyira prognath arcza volt tulajdonosának, hogy a koponya állatias hosszú kifejlődése rendkívüli fajalkatot képezett, mit meghatározni magamat feljogosítottnak nem érzem.

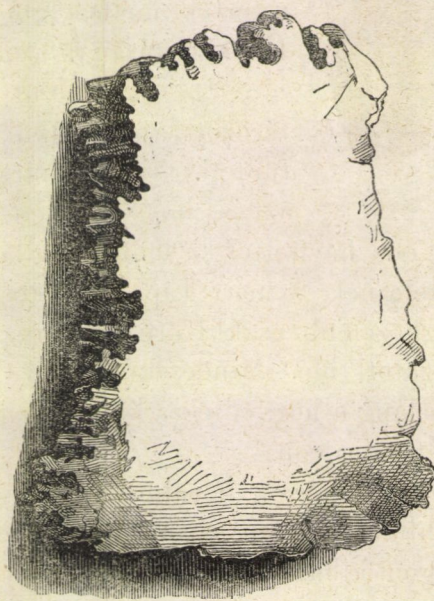
Hogy a jelen csontdarab a koponya arczrészének felső csontja, azt a szemgödörök tanúsítják, továbbá, hogy az függőleges helyet nem foglalhatott a koponya előrészen, bizonyítja a szemgödörök iránya, mert ez esetben a szemgolyók egyenes iránya a mellkasra esik, a mi képtelenséggel határos, s végre a varrányok fekvése is az ellenkezőt bizonyítja. Én különben csekély nézetem szerint, a mikrocephalok troglodit fajához sorozom, a fejlődés ama primitív fokából, mely a neander-völgyinek messze mögötte áll, a mi a hírneves schweiczi tanár Desort figyelmét is magával ragadta.

A 2. szám alatti rajz feltünteti az állkapocs töredéket, melynek bal oldali felhajló ága egészen hiányzik, s a jobb oldalnak felsőrésze le volt törve. A fogak rendének sora szerint jobb felől két hátulsó zápfog, a harmadik és negyedik hiányzik, következik az ötödik szemfog, négy metszőfog hiányzik, erre jön a bal oldali szemfog s végre egy zápfog lévén, összesen huszonnyolcz fogat tüntet fel. A fogak elhelyezkedése a fogtokokban függőleges. Az állcsont alakulási viszonya rendkívül abnormis, sőt majdnem mondható, hogy az állképződésnek igen csekély nyoma észlelhető, s ebben bár nem hátrahajló némileg megközelíti a Lesse bal partján a Trou de la Naulette barlangban talált állkapocsot. Még a most említettnek csontvastagsága 0.015, s a második zápfog irányában 0.016, s az

áll magassága ugyanott 0.022; a baráthegyinek esontvastagsága 0.012, a jobb oldali fog irányában 0.014, s közepén az állcsont magassága a fogtokokig 0.035.

Az állkapocs ezen rendkívüli arányai oly szembezőkően feltűnők, hogy csak a meglevő öt fog kényszerít azt embernek, nem pedig állatnak tulajdonítani, s ha a Trou de la Naulett-i állkapocs leletének hasonló körülménye, a mennyiben az is a barlang kőkeményű stalagmit rétege alatt találtatott mammuth fogtöréddel együtt; bizonyosságul szolgál ezen leletre nézve, miszerint kortársa volt a negyedleges korszak ősemlőseinek, de egyébként is a sárga kavicsos homok, mi a fogtokokban látszik, kétségtelenné teszi annak egykorú létezését.

A 7. számú rajz emberi halantécsont, os parietale, állapota roszabb mint a koponyaesontté, azonban ez a gyengébb álladéknál fogva csak rendes jelenség, s ahhoz tartozónak látszik lenni. A lábszárcsont tetemes vastagságához képest igen rövidnek mondható; bár ezt gyermek lábszárnak állítani nem lehet; nem pedig a csont kifejlődése, és a fejecsek nagyobb mérvű arányai tekintetéből. Ennek hossza 0.260, oly arány mit egy jelenkori 10 éves gyermeknek lábszárcsontja legalább is 0.050 felül halad. Ezen felette fontos körülmény még inkább megerősít azon hitemben, hogy a baráthegyi csontok a microcephalok troglodit fajából valók. Ugy ezen, mint a esigolya, válperecz, felső karsont sat. a lelet helyéni sárgás kavicsos homoknak impregnatiójával és színével bírnak.



7. Halantécsont.

Hogy ezen barlang, eltekintve attól miszerint a csontokat az árhömpölyök rakhatták le behelyezkedési helyükre, a negyedleges korszakban lakott volt, tanúsítják az ugyanott a csontokkal keverten lelt agyag edénytörédek, és emberi kéz által készült kovakő szerszámok. Az egyes vörösre égetett s igen durva nagy kavics darabokkal vegyített agyagtörédek, melynek vastagsága 0.035 m. m.; azt ezen rendkívüli vastagsága miatt edényül használnak egyáltalán nem gondolhatom, nem először égetett voltánál fogva — bárha a Nyuls deltájában 70 lábnyi mélységben égetett cseréptörédek találtak is, s másodsor, mert az edény alakítását annak vastagsága feltételezni nem engedi, de inkább lehetett az a barlang padmalyának azon része, a hol az ember tüzet rakott, s az ott lévő homok és kavics darabokkal vörösre sült úgy a mint ott feküdt. Ezt annál valószínűbbnek gondolom, mert ugyanazon a helyen a diluviális homok alján, tehát közvetlen a barlang anyakőzetén észleltem egy jó nagy teriméjű, s valószínűleg a barlang boltjáról vált s oda hullt sötét Neocom mészkő darabot, melynek felülete meglehetősen síma, alja azonban az elvált érintkezési résznek szögleteit tünteti fel, s az tűzpadul használtatott, mert az égés némi jelei észrevehetőek rajta.

Egy harmadik cseréptörék fekete égetetlen agyagból készülve inkább feltételezi edénnyé lett alakítását, mit annak domborodása is igazolni látszik, vastagsága 0.022, szabad kézben alakítva, a czifrázat legkisebb nyoma nélkül.

A kovakő eszközök primitív állapota miatt például a 3. és 5. sz. a. alig látszik annak használati célját elárulni, csak a rajta észrevehető ütések által eszközölt egyenet-



8. Késpenge.

lenségek mutatják, hogy az mégis alakítva van, ellenben a 8. számú késpenge alakját tisztán tünteti elő, míg a 9. számú rajz a vésű esetén formájára figyelmeztet. Mind ezen tárgyak az ütés bélyegét mutatván, azokon a simításnak semmi nyoma sem vehető észre: mi által a kőtárgyaknak emberi használatára nézve a fejlődés legrégibb korszakába utal. Az itt talált két parittyá a támadó fegyver jellegét viseli, anyaga azonban az egyiknek homokkő, a másiké kemény quartz, e tárgyak különben bárha ugyan ott feküdtek a hol a többiek, lehet, hogy sima felületüket az áramlattóli gurulásban nyerték, mialatt gömbölyűvé, s mintegy csiszolttá váltak, miután az emberi kéz alakításának azokon semmi nyoma nem észlelhető.

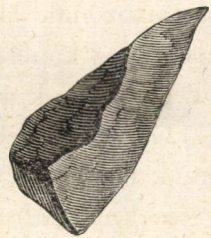
Ezenkívül még két darab tűzkő hevert ott az ütés jeleivel, de határozott alak nélkül mint egyikét 10. szám alatti rajz előtűnteti. Eme kőtárgyak anyagoknál fogva meghatározzák azt is, hogy azok a barlangnak nem anyakőzetéből valók, de oda bevitettek, a leütések világos jelei, emberi kéz általi alakítást feltételeznek, s mert Liptó megyében a tűzkő sehol elő nem fordul, s ide legközelebb csak Körmöczbánya tájékán található, valószínűleg onnét hozatott ide. Mindezeknél fogva kimondható: miszerint a baráthegyi barlang a negyedleges korszakban, az emberi tevékenységnek színhelye és tanuja volt.

Azon körülmény, melynél fogva a leásott réteg hasonló szintáján a többi csontokkal keverten három darab mammoth fogtöredék találtatott, világosan kiderül, hogy a régen kihalt ősemlősök kortársai voltak a baráthegyi barlang lakóinak. Ha valjon ezen mammoth maradványok eredetileg ott feküdtek-e? vagy azokat az árhömpöly vitte és rakta le, most még meghatározni nem lehet; mert ha eredetileg ott találta a catastropha, akkor a váz többi részeit is meg kellett volna lelnünk, bár ha lehet, hogy további kísérleteim bővebb felvilágosítást adandnak, de egyelőre kétkedem benne. mert egyik mammoth fog bárha ez is zápfog, a másiktól korra nézve igen eltérő különbséget tanúsít. Hogy pedig az, vadak tanyája lett volna, az eddigi körülmények arra fel nem jogosítanak. Lehet egyébiránt az is, ha tekintetbe vesszük, a többi ott talált emberi csonttöredékek állapotát, melyek nagyobb részt összetöredezve, sőt egy emberi lábszárcsont felhasítva van, hogy az a lét küzdelmében a vadállat martaléka lett, s azt a barlangban felemésztette; s különben is az emberi csontmaradékok ottani lelete úgy korra, mint számra nézve legalább két vagy lehetőleg három vázhoz tartozik, s egy igen rövid lábszárcsont és vállperecz, azt hinném csak gyermeké lehetett.

Mind ezen elősorolt tények, a lelet körülményeinek kellő megfigyelése mellett kétségkivülivé teszik, miszerint a baráthegyi barlangnak emberi és állati csontjai együttesen tanúi voltak ama catastrophanak, mely a negyedleges korszak élőlényeit a helyenkénti áramlatok hullám sírjába temette.



9. Vésű.



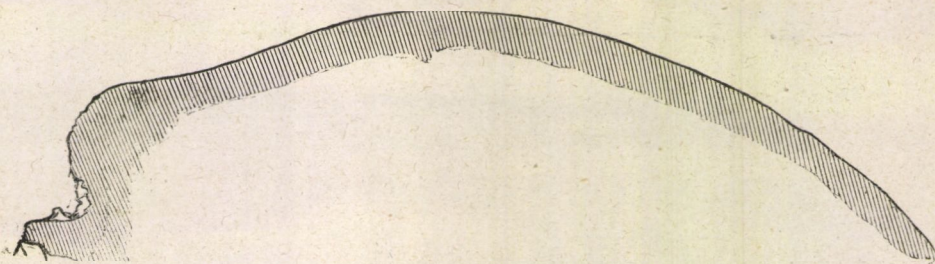
10. Tűr.

Majláth Béla.

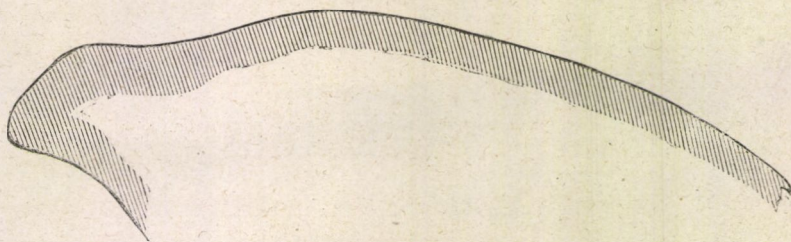
Szerkesztői toldalék.

Mailáth Béla úr által ismertetett homlokcsont leírásához a következőket csatoljuk:

A homlokcsontról egy fűszöntvény készült, mely közepén a homlokvarrány mentében (Fig. 11.) valamint egyenközűleg a szemgödör közepén (Fig. 12.) keresztül fűrésztetett.



11. Szelvény.



12. Szelvény.

Összehasonlítván ezen szelvényt a (Congrés internat. d'Anthropologie etc. a Bruxelles 90. Tábl.) neanderthali, eguisheimi és gibraltári (Forbes Quarry) koponyacsontok profiljével, kitűnt, hogy az itt leirt homlokcsont leginkább hasonlít az eguisheimi koponyához, melynél a glabella alatt és fent lévő részek alig látszanak duzzadtabbaknak, úgyannyira, hogy a két példány rajza egymásra tétetvén, egymást csaknem fedék.

A glabella feletti részeknek ily fedése még feltűnőbb a gibraltári koponyával való összehasonlításnál, más részről azonban ez utóbbinál az alsó részek emelkedettebbek mint az itt ismertetett koponyánál.

A homlokcsont legnagyobb szélessége 0.120 m. Feltűnő különösen a csontnak vastagsága a korona varrány közepében, mely 0.010 m., sőt a halanték táján 0.006 m. vastagságot mutat.

A homlokdombok igen emelkedettek, a homlokvarránynak nyoma sem látszik, s a szemöldívek oly módon vannak kifejlődve, hogy az élőknek fölötte vad kinézésűnek kellett lenni.¹

A homlokcsont belső felülete csekély mélyedést mutat, részint ez, részint a koponyaürnek alapja — mely kezdetétől azonnal, a homlokcsontéhoz emelkedik — az agy melső karéjának felvételére igen csekély tért nyújthatott; a homlok taraj szintén kevésbé van kifejlődve, valamint az adények felvételére szolgáló barázdák is alig vannak megjelölve s csekély mélységgel bírnak. A homloköböl bal oldali része 0,020 m. mély, míg a jobb oldali része majdnem egészen csontgyurmával kitöltve fordul elő.

A homlokesont sulya $147^{69/100}$ gramm, — mely feltünő suly a csontfal rendkivüli vastagságának tulajdonítandó.

Más feltehető kérdésekre nézve választ nyujt részint mind a két profil, részint pedig a homlokesontnak kisebb méretekben eszközölt hű rajza. — Vegytanilag a csontállomány meg nem vizsgáltatott.

A 2., 4. és 7. rajz alatt látható csontok a földtani társulatnak április 8-án tartott ülésében be voltak mutatva, mely alkalommal a társulat azon határozatot hozta, hogy a baráthegyi barlangban a kutatásokat folytatni fogja.

A monói nagy éremlelet.

1871-diki június hó 16-kán Dominus Móricz iparos, a nagybányai fémbeváltó hivatalnál 41.350 pénzfónt ezüstöt váltott be, melyről a bányakerületi igazgatóság elnöksége tudósíttatván, az egész ezüst mennyiséget régi pénzekből állónak nyilvánította, melyeket állítólag Közép-Szolnokmegye Monó helységében egy kapufél-fának való gödör ásatásakor találtak.

A bányakerületi igazgatóság elnöksége a m. n. muzeum részére 18 darabot kiválasztott, s egyszersmind megígérte, hogy az egész pénzhalmazt gondosabb átvizsgálás kedvéért a muzeumnak felküldi.

Az átküldés valóban megtörtént, de a leletet időközben felmerült akadályok miatt a pesti fémjelző hivatal becslés végett csak 1872. évi január 29-én vehette át s ezen újabb vizsgálat után kitünt, hogy az egész lelet súlya csomagostul 40.230, az egyes csomagok vizsgálatánál véghezvitt lemeréseknél pedig 39.750 pénzfónt.

Ez rövid története azon leletnek, mely az 1447—1632 közötti időszak pénzviszonyairól igen élénk képet nyújt.

A lelet két főcsoportra osztható: 1. magyar érmekre; 2. külföldi pénzekre.

A magyar érmek I. Mátyástól Rudolfig hazánkban forgalomban volt legváltozatosb fajú (species) denarokból állanak, melyeken az 1504-iki évtől kezdve 1602-ig minden évszámú s majd minden akkoron működő verde van képviselve. Ugy hogy e denárok elégségesek volnának arra, hogy belőlök egy igen érdekes denar-gyűjteményt állítsunk össze.

Jellemző körülmény, hogy Zápolya János pénzei a leletből teljesen hiányzanak, s csak egy, II. János-féle, évszám nélküli, Körmöczbányán vert denár fordul elő; még feltűnőbb az, hogy az Erdélyhez oly közeli vidéken talált annyi érem között csak egyetlen erdélyi fordul elő, t. i. 1597-ben vert Báthory Zsigmond féle hármás garas.

A nem magyar érmek a lelet legérdekesebb részét képezik, és eszközlik, hogy a monói lelet legfontosabb leleteink közé tartozik. Honi pénzeink mellett idegenek oly jelentékeny számmal, mint e leletben, ritkán fordulnak elő, s ez volt a főindok, mi engem a lelet tanulmányozására s közlésére ösztönzött.

Magyar pénzleletek tagadhatlanul igen becsesek, még akkor is, ha a lelet csak egyféle pénznemből áll, mint jelen leletnél a magyar denárokból, de be kell azt is vallanunk, hogy még nagyobb fontossággal bírnak oly leletek, melyekben a magyar pénzekkel külhoniak is előfordulnak, mert első esetben a lelet különféle pénzei hazánk történetének bizonyos korszakáról többé-kevésbé jellemző képet adnak, s legjobb esetben csak is a numismatikával specialiter foglalkozó számára nagybecsűek; de az emberiség cultur-történetét kutató előtt sokkal jelentékenyebbek az utóbbi leletek, mivel nagyobb láthatárt

nyitnak meg szemei előtt, kiinduló pontokat nyújtanak neki következtetésekre, hogy mily politikai vagy kereskedelmi összeköttetés volt ezen és ama nemzet között, mely vidék, vagy város érintkezett legsűrűbben valamely külhoni néppel, s más hasonló combinatiókra.

A külföldi érmek között a lengyelek foglalják el az első helyet mind számra, mind változati különféleségre nézve, mintegy jelezvén azon régóta fennálló kapcsolatot, mely hazánkat Lengyelhonhoz fűzi. A magyar koronáért küzdő Kázmértól a gyöngye, s népével keveset törődő III. Zsigmondig minden lengyel király pénze — az egy rövid uralkodású Valois Henriket kivéve -- van képviselve. S daczára annak, hogy mind a lengyel, mind a többi külhoni érmek határozottan garasokból állanak, éppen oly változatosak, mint a leletbeli magyar denárok. Az egyneműség eleinte fárasztónak látszik, de később épen ezen egyneműség okozza a legnagyobb tudom. gyönyört, midőn látjuk, hogy a több százra menő garas között annyiféle a változat, oly számos a veretkülönbség, hogy alig találunk helyet a különbözők elhelyezésére. Ha lehet valamiről, úgy bizonyára e leletről elmondhatni hogy *nagy a különféleség az egyneműségben*, s ha csupán érmészeti szempontból tekintjük is a leletet, lehetetlen attól az érdekességet eltagadnunk.

A lengyel pénzekon kívül előfordulnak porosz, brandenburgi, szilléziai, s néhány a középkor utolsó, s az új kor első éveiben fontos szerepet játszó német municipiumok pénzei, minők: Augsburg, Nürnberg, Lübeck stb.

Mindezekon, valamint a magyar denárokon is a legkülönfélébb verdék jegyeit és jelvényeit vesszük észre. Honi pénzverdék között gyakoriak: a budai, kassai, székesfehérvári, (Alba Regia), lőcsei, szebeni, kolozsvári, körmőczi; a külföldiek között: Thorn, Riga, Danzig, Elbing, Posen, Lübeck, Berlin, Malborg, Wilna, Krakó, Gosslar, Nördlingen, Schweidnitz, Teschen városok verdéi.

A mi a lelet elásatásának idejét illeti, nagy nehézségekkel nem kell küzdenünk, mert a lelet érmeinek túlnyomó része, főleg az újabbkoriak évszamosak. A legfiatalabb érem — ha szabad magunkat úgy kifejeznünk — az 1632. »évből való« s így az elásatás ez időben történhetett.

Habár tehát a lelet érmein a 1530—1603-ig terjedő évszamosok leggyakrabban fordulnak elő, de az 1632-ik évből való III. Zsigmond féle hatosgaras előfordulta sem ignorálható. S talán nem csalódunk, ha a lelet elásatásának indokát az 1618—1632. mozgalmas időszak politikai eseményeiben keressük. Ez időben Európa külállamaiban a protestantismus a katholicismussal, nálunk azonkívül a nemzeti függetlenség az absolutismussal elkeseredett küzdelmet vívott. Amott Tilly Wallenstein, Gustav Adolf, nálunk Bethlen, Rákoczy György stb. tüntek ki. Bethlen szereplése ismeretes, s miután Monó ez időben az erd. fejedelemséghez tartozott, lehetetlen, hogy elszigetelhetette magát azon nagy harcortól, mely az erdélyi havasoktól fel a Kárpátokig és Dunáig terjedt, hol majd török majd olah, majd német csapatok fosztogatták a népet. 1632-ben az erdélyi fejedelemség birtoka végett újra kiütött a régi viszály Katalin, mint a Bethlenház képviselője és fejedelemség praetendese, s Rákoczy György között, ki egy hatalmas párttól Erdély fejedelmévé választott. A diadalmaskodó Gustav Adolf Katalint pártolta és e miatt Rákoczy Ferdinándhoz közeledett. Mig a fejedelem Ferdinand kezére dolgozott a Nyírségben napról-napra tovább terjedő pórlázadás ütött ki, s valjon nem lehetséges-e, hogy a pórháború bekövetkezhető iszonyai birták rá a lelet hajdani birtokosát kincse elásására? Közelebbi okot Monóra nézve ezen 1632-ik évből nem tudok. Igen természetes, hogy ezen egyeni véleményemet nem tarthatom megdönthetlen igazságnak.

A lelet érmeinek számkimutatása.

A) Magyar érmek.

I. Mátyás-féle denárok (1458—92)	3 darab	I. Ferdinánd denárai	9148 darab
II. Ulászló „ (1492—1516)	50 „	Miksa „	3001 „
II. Lajos „ (1516—1526)	96 „	Rudolf „	5072 „
II. János „	1 „	Összesen	17,371 darab.

B) Külföldi érmek.

a) Lengyel pénzek.

IV. Kázmér félgarasai (1447—1492)	41 darab
János Albert „ (1492—1501)	229 „
Sándor „ (1501—1506)	154 „
I. Zsigmond „ 1506—48)	134 „
Összesen	558 darab.
I. Zsigmond garasai	229 darab
Ugyanaz porosz garasai	980 „
„ elbingi »	172 „
„ danzigi »	295 „
Zsigmond Ágost (1548—72) litvani garasai	116 „
Ugyanaz danzigi „	11 „
„ négyes „	21 „
Báthory István (1575—86) danzigi „	20 „
Ugyanaz rigai „	76 „
„ hármás rigai garasai	— „
„ litváni hárm. „	52 „
„ lengyel „ „	42 „
III. Zsigmond (1587—1632) rigai garasai	85 „
Ugyanaz hatos lengyel garasa	1 „
„ hármás „ „	350 „
„ „ litváni „	31 „
Összesen	3038 darab.

b) Egyéb külföldiek.

Albert porosz garas (1530—1550)	2228 darab
Georg Fridrick por. gar.	3 „

6*



Johann (1545—46) brandenburgi garas	123 darab
II. Joachim (1545—71) brandenburgi gar.	1 »
Schweidnitzi garasok ; . . .	128 »
Fridrick sziléziai gar.	195 »
Adam Wenzel tescheni g.	6 »
Augsburgi garas	1 »
Nürnbergi „	1 »
Schaffhauseni	1 »
Nordlingeni garas	2 »
Lübecki	1 »
Gosslari	2 »
	Összesen 2693 darab.

A külföldi érmek általános összege tehát: **5731**

Az érmek leírása.

Az összes érmek leírását adni épp oly fárasztónak, mint szükségtelennek látszik, mert e lelet érmei között számos ismeretes találtatik, tehát csakis a véleményem szerint ritkábbakat sorolom elő típusok szerint, a többieknek csak változati számát említem.

Magyar denárok.

- I. Mátyás* (1458—1492) Előlap: MATHIE R. VNG Hátlap: PATRONA - VNGAR - K - G -
- II. Ulászló* (1492—1516) WLADIS · LAI · R VNGARIE · 1504 — PATRONA — VNGARIE Sigla: K - h. Hasonló feliratuak a következő siglakkal ellátott denárok: 1505 : Kh; 1508 : KM; 1509 : KG, KP; 1510 : C (liliom) KB; 1511 : KB, KG, KH; 1512—13 : KP, KG.
- II. Lajos.* (1516—1526) LUDOVICUS * R * VNGAR  1517 Jele: KG — PATRONA VNGARIE; szintoly feliratuak: 1518 : LV, 1519 : KG, KB; 1520 : KA, 1521 : KB, 1524 : K; (B és P) 1526 : C (liliom), AV, AA · BA.
- II. János* A : IOAN SECVN · D · G · R · VNCA · Négymezőre osztott paizs, mint a fentebbieken is, a hátlapon : * PATRONA * VNGARIE * s Mária kisedével. Jele: N · P.
- I. Ferdinánd* (1540—1564) FERDINAND D · G · R · VNG · 1527 — PATRONA · VNGARIE Jele (sigla) CM, Ugyanily körirattal birnak : C (liliom), KB, Kβ, BA jelűek; 1528 : AV, KB; 1529 : ET, LK, HN, BH; 1530 : KL; 1531 : SA; 1532 : HN; 1533 : NB, NC; 1534 : KB; 1536 : KL; 1540 : HB; 1543 : HP; 1550 : KB, KE; 1532 : SA, NC; 1556 : NP.
- Miksa* (1564—1576) MAX · II · D · G · H · R · O · I · S · AV · G · H · V · R 1570 — PATRONA — HVNGARIE · Jel : KP; ilyenek még: 1572 : K — , KA; 1571 : KB — 1574 : HS; 1575 : KB; 1578 : KB.
- Rudolf* (1576—1608) RVDO · II · RO · I · S · AV · VNG · S · H · BO · 1579 : jel : KB — PATRONA (és * PATR *) HVNG; hason feliratuak 1579 : H, S. RVDO · II · RO · I · S · VNG · S · H · BO — PATR * HVNG jele: KB, IB; hasonló csak PATRON · HVNGARI 1580-ik évből való denár. RVD · II · RO · I · S · AV · G · H · B · R — PATRO (PATR) · HVNG · 1585-ből jele: KB, NR,; 1586 : KB, 1590 :

KB; 1591 : KB; 1594 : KB. — Az előlap köriratja ugyanaz, a hátlapon PATR .
1598 · HVNG jele: KB.
RVDOL · II · D · G · R · D · T · S · A · G · H · B · R · 1601 jegye : KR, NB és
1602 : KB.

K ü l f ö l d i é r m e k .

a) Lengyel érmek.

Kázmér (1447 — 1501)

A következő félgarasok Krakóban verettek: Előlap: MONETA † KAZIMIRI.—
Körben koronázott lengyel sas; hátlap: REGIS · POLONIE · Körben korona, alatta
a pénzverő jegye a rózsza.

János Albert (1492—1501)

Félgaras: MONETA † I · ALBERTI † Koronázott sas. Hátlap: REGIS · PO-
LONIE. Körben korona.

Sándor (1501—1506) Előlap: ALEXANDER · DEI · G † REX · Koronázott sas. Hát-
lap: MONETA · REGIS · POLONIE. Körben korona.

I. Zsigmond (1506 — 1548)

Félgaras: MONETA · SIGISMVNDI. Körben sas. Hátlap: REGIS · POLONIE.
1507. — Hasonló felirattal birnak továbbá: 1508, 1509, 1510, 1511 évszámmal el-
látott félgarasok. E leírt félgarasok köriratai góth betűkből állanak.

Garasok:

1. SIGISMVND - PRIM · REX - POLONIE - ∴ M ∴ - Háromsorú felirat, felette korona.
Hátlap: ∴ MONETA : REGNI ∴ POLONI ∴ 1527 szemcsés körben a lengyel sas.

2. SIGISMVND - PRIM * REX - POLONIE - * * Korona alatt háromsorú felirat. —
MONETA * REGNI * POLONIE * 1545 korona. Körben sas. Továbbá hason fel-
iratú a hátlapon 1546-ból, de az előlapon: SIGISMVNDV - PRIMVS · REX - PO-
LONIE — S * T

E garasok veretésére okot adott Lengyelhonban oly gyakran előforduló eset
t. i. a pénz silányulása, s hamisítás, melyről a krakói 1526. október 10-ki rendelet beve-
zetésként mondja: »Considerantes inestimabilem jacturum et incuperabile damnum sub-
ditorum regni et dominorum nostrorum ex moneta Swidniczensi, quae ad formam
mediantum in regno nostro currentium effigiata, longe tamen in *grani bonitate*, quam *pon-
deris* quantitatae nostris mediantibus absimilis cum etiam varia, falsa moneta
in diversis locis excussa, ita pecunia currenti mixta, ut a *peritioribus difficile, a simplici-
oribus et plebe nullo modo cognosci possit.*« (Bandkie: Numismatyka Krajova Tom. I. 53 lap.)

Van még a következő évszámokkal: 1527 : 36 db s 2 változat; 1528 : 98 db, 3 vlt;
1529 : 11 db, 2 vlt; 1545 : 31 db, 2 vlt; 1546 : 40 db, 9 vlt; 1547 : 35 db, 1 vlt.

Porosz garasok.

1. * SIGIS * I * REX * PO * DO * TOCI * PRVSS. * A király koronás képe
jobbról szemcsés körben; hátlap:

* GROSS * COMV * TERR * PRVSS * 1530. Hason körben a lengyel sas bal-
jában tartva a kardot.

2. * SIGIS * I * REX * PO * LO * TOCI * PRVS. A király képe jobbról.
* GROSS * COMV * TERR * PRVSS · 1529

3. * SIGIS · I · REX · PO · DO · TOCI · PRVSSIE, szemcsés körben a király koronás képe jobbról.

* GROSS · COMV · TERR · PRVSSIE · 1528, hason körben sas, a kardot jobbjaiban tartva.

Ez 50 változatot feltüntető garasok Poroszthon számára verettek, s innen a porosz és lengyel jelleg egyesítése. Azon 13 éves háboru után t. i. melyben Poroszthon a lengyel királyok fennhatóságát kénytelen lett elismerni, nagy volt a pénzszükség ugy Lengyel-, mint Poroszthonban. A bajon segitendő, Zsigmond Thornban a városi verdét királynak nyilvánította, s a marienburgi rendeletben e garasok veretését megparancsolta (L.: Köhner Zeitschrift f. Münz. Siegel u. Wappenkunde I. Jahrg. 1841. 6—22 lapokon)

Hosszasb alku után e rendeletet Albert is elfogadta (per consiliarios nostros . . . et illustrissimi domini Alberti Marchionis Brandenburgensis et Ducis Prussie *Nepotis* nostri carissimi nuncios instituta Bandtk. 42 és 46 lapokon) s Thorn városa ugyanazon év július hó 22-én edictumot adott ki, melyben a verendő pénz nemek leiratnak. A kérdéses garasokról így szól: »Weiter sollen Groschen geschlagen werden Preusisch im Korn und Schrott Polnischen neuen Groschen gleich, als nemlich 96 Stuck auff die Krakausche Mark der Gehalt von 6 Loth Silber, das Gepräg einer Seiten königl. Majestät. Angesicht contrafeyt mit den Text: SIGISMVNDVS · REX POLONIE DOMINVS TOTIVS PRVSSIE, anderer Seiten: GROSSVS COMVNIS TERRARVM PRVSSIE mit folgender Jahrzahl; sollen an der Breite schmaler seyn, denn die neuen Polnischen Groschen« (Id: folyóiratban: Vossberg; Zur Münzgesch. Preussen. 166 l.)

Elbingi garasok.

1. * SIGIS × I × REX × PO × DO × TOCI × PR Körben lengyel sas a kardot baljában tartva.
2. * GROSSVS † CIVT × ELBINK × 1531 Körben Elbing város czímere; két mezőre szelt paizs egy-egy kereszttel.
3. Lóherelevél. SIGIS · I · REX · POLO · DO · TO · PRVSSI — CIVITAT stb 1534 Rózsa 6 hasított szírommal. Hasonló az előbbihez csak PRVS az előlapon, a hátlapon: GROSSVS * CIVIT * ELBING * 1539 * A város czímere.
4. * SIGIS * I * REX * PO * DO * TOCI * PR — GROSSVS * CIVIT * ELBING 1533 Buzavirág.

Az elbingi garasok 40 féle változatot tüntetnek fel.

Danzigi garasok.

1. Csillagrózsa. SIGIS * I * REX * PO * DO * TOCI * PRV; szemcsés körben a király képe jobbról.
Csillagrózsa. GROSSVS * CIVI * DANCZ * 1530. Hason körben a város czímere a kettős kereszt.
2. Félbuzavirág. SIGIS * I · REX * PO * DO * TOCI * PRV — Lehajló lóhere levél. — GROSSVS * CIVI * DANZ * 1535 Danzig czimere
3. * SIGIS · I · REX · POLO · DOTO · PRVSS — Két fogas kapa (Zabnhacke) — GROSSVS · CIVI · GEDANEN · 1537.

30-féle változattal bírnak e garasok.

Danzig és Elbing városok nevezetesek azon harcokról, melyet I. Zsigmond omni-

potenciája ellen folytattak. E korban általános a városok azon törekvése, hogy jogaik fenntartása s gyarapítása által az uralkodók s az aristocratia túlhajtásainak gátot vessenek. Tanulságos azon harc is, melyet Elbing és Danzig Zsigmond ellen viselt, midőn pénzverési joguktól megfosztani akarta. Sokszor hallgattak szavára mint például 1536-ik évben, midőn Zsigmond tilalma folytán sem Thorn, sem Danzig és Elbing pénzt nem veretett; de többnyire keveset törődtek a király rendeleteivel, támaszkodva régi kiváltságaikra, mint azt e leletbeli pénzekből is látjuk, mert daczára, hogy a király 1531-, 1532-1533-, 1537-, 1540-ik években eltiltotta e két városnak a pénzverést, még is fennlevő érmeink ugyanaz évből arra mutatnak, hogy nem hajoltak meg.

Zsigmond Ágost (1548—1573.)

Négyes garasok.

1. Félbuzavirág. SIGIS · AVG · D · G · REX · PO · MAG · DVX · L

Körben a király koronás képe hosszú szakállal, jobbról.

MONETA · MAGNI · DVCAT · LITV · 1565 A köriratok szavai lóherelevelek által vannak elkülönítve.

Körben korona alatt két paizs a litván s a Jagello címerekkel, alattuk III. A korona mindkét oldala mellett két levélke

2. SIGIS · AVG · DG · REX · PO · MAG · DVX · L

3. Hasonló az előbbihez csak az évszám : 1566.

4. Hasonló, azon különbséggel, hogy az előlapon DVX · LI áll, a hátlapon pedig DVCAT · LITV és 1568. Továbbá :

5. DVX · L és DVCAT · LITV és 1568

6. DVX · LI — DVCAT · LITV

Ezeknek egyike sincsen Bandtke műveiben leírva. A 2. számú bélyegváltozat előlapján a legenda szavait félhorgonykeresztké, a 5 sz.-nál lóherelevelké és egy karika végre a 6. számunál tisztán lóherelevelek választják el. 14 féle változattal bírnak ezen 1565—69 terjedő négyes garasok, melyekből 1567 kivéve minden évszám fordul elő.

Danzigi garasok.

SIGIS · AVG · REX · P · D · PRVS · R · GSOSSVS · CIVI · GEDANEN · 1556 ·

Előlapon : Körben a koronás király képe jobbról. Hátlapon : A város czímere : korona alatt két egymás fölé helyezett kereszt.

Van egy hasonló 1557-ből.

Litvan garasok.

SIGIS — AVG · REX mint körirat, alul két sorban :

POLO MAG — DVX · L

A király mellképe jobbról.

MONETA · MAGNI · DVC · LITVA — Jagelló ezimer.

A litvan lovas jobbról, ez alatt a királynév monogramma (S-A) felette korona, a monogramm elválasztja az 15—46 évszámot. E garas körirata lóherelevelkéke van pontozva.

1565 kivéve minden évszám fordul elő 1546—48-ig és 1560—1568-ig ; a változatok száma : 13.

Báthory István (1575—1586)

Danzigi garasok.

1. Horgonykereszt. GROSSUS * CIVI * GEDANENSIS

Diszes korona alatt Danzig város czimere; mellette 15—77.

⚔ : CHRISTE - DEPENDE · NOS ·

Szemcsés körben a Megváltó képe, fénykörös fejjel, jobb kezét áldásra emeli, baljában a földgolyót tartja.

2. Hason veretű garas van 1577-ből csak a hátlap felirata: CHRISTE · — · DE-FENDE stb.

Ezen igen szép kiállítású danzigi garasok Gebel vagy Göbel testvérek verdéjében készültek, kik bizonyos gépet találtak fel, a mivel sokkal szebb pénzeket lehetett verni („*artificiosum et nunquam antea tali modo visum opus praessurae monetariae*“ mondja privilegiumot biztosító oklevél) mint előbb; még Zsigmond Agost alatt nyertek kiváltságot s Báthory István azt megerősítette s őket egyszersmind szolgálatába fogadta, és szigorúan eltiltotta, hogy senki ne merészeljen e szabadalommal élni Gebel s örökösein kívül; »und sich nicht understehen, Bey Verlust des selbigen Instrumentes vnd noch vber dess Straff thausen Vngrischer gulden . . .« (L. Köhner Zeitschrift 1843. 60 lap)

3. Mankós kereszt (Krücken Kreuz.) STEPHAN · D · G · REX · POL · D · P

Szemcsés körben a koronás király képe jobbról.

⚔ : GROSSVS · CIVI · GEDANENSIS

Ékes korona alatt a város czimere: a kettős kereszt oldalt 15—78.

Rigai garasok.

+ STEPH · D · G · REX · PO · M · D · L ·

Szemcsés körben a király képe jobbról

GROSSVS · CIVITATIS · RIGENS

Hason körben a város czimere: két tornyú vár, nyitott kapúval, melyből oroszlánfő néz ki, a vár fölött keresztbe rakott két kulcs köztük, illetőleg fölöttük kis keresztke. A czímer által elkülönítve 8—1 (jelenti 1581) alul két csillag közt I. (incisus?)

E garasok 1581—83 terjednek s 9 válfajt mutatnak.

1. STEP · D · G · REX · PO · D · L

A király képe jobbról.

* III * — 15 — 82 — GR — OS — ARG · TRIP — CIVI · RI — GEN Hat sorú felirat; a város czimere elválasztja az évszámot s a GROS —t.

2. Hason feliratú, (liliom) III (liliom) és RIGE

3. Hason, de ✕ III ✕ és STEP · D · G · REX · PO · DO · L 1586-ból

4. Hason, csak ∩ III ∩

Ez utóbbiak 1582—86 minden évszámot tüntetnek fel, változati számuk: 41.

Hármas litván garasok.

15—81 — GROS · ARG — TRIP · M · D — LIT. Fenn a sas és litván lovas, köztük a Báthoryak czimere

STEP · D · G · REX — PO · M · D · L

A király koronás képe jobbról; alul ✱ 1581—86-ig terjednek 8 féle változattal.

Hármas lengyel garasok.

GROS ✱ ARG — TRIP · REG — POLONIAE — 15 · 81

A sas és litván lovas közt a Báthoryak czimere. Az évszám között 15—81 pedig Dulzky czimere: Két félhold között kereszt.

STEPAN · D · G · REX · POL · M · D · L

A király képe jobbról.

1581—1586-ig terjednek 15 változattal.

III. Zsigmond. (1587—1632)

Rigai garasok.

1. † III † — 15—88 — GR — OS — ARG : TRIP — CIVI : RI — GE Liliom.

Ötsorú felirat, fenn a város címere.

SIG · III · D · G · REX · PO : D : L A koronás király mellképe képe jobbról.

2. Hasonló csak TRIP CIVI : RI † GE † † 1589-ből.

3. Hasonló de GROS * ARG * TRIP * CIV * RI † GE Liliom.

A rigai garasok 18 változatot tüntetnek fel.

Hármas lengyel garasok.

a) Dulzky János címerével:

1. SIG · III · D · G · REX · POL · M · D · LIT · A király képe jobbról. Négysorban: * III * —

GROS · ARG — TRIP · REG — POLONIAE Alul: I · D 1589 (Joannes Dulzky)

s a nevezett címer, mely paizson két félhold között álló keresztet mutat.

Fenn a váza-címer, a litván lovag és a lengyel sas.

2. SIG · III · D · G · REX · PO · M · D · L · — ❖ III ❖ GROS · ARG — TRIP ·

REG — POLONIAE — 2 fogaskapa. I · D 90

b) Göbel és Gonzala verdéből:

SIGISM · III · D · G · REX · PO · M · D · L — A király képe jobbról. Négysorú

felirat: III — * GROS * ARG — TRIP · REG — POLONI — , * O 92 △ * A váza-címer mellett a lengyel sas és litván lovag.

Ezen igen díszes veretű garasok veretzsépségük által igen könnyen különböztethetők a többiektől; 6 féle változattal.

b) Rytki Herrmann olkuszi pénzverdéből:

1. SIG · III · D · G — REXMDL · — · III · — · GROS · ARG · — · TRIP · REG · —

POLON · 96 Fenn: a vázacímer, mellette a litván lovas s a lengyel sas. Alul I · F ·

H · R — S · C; az első címer oroszánt mutat, mellette I — F = Joannes Firle, ki

pénzverőre felügyelt (Münzverweser), a másik rózsát mint a pénzverő (Münzer) cí-

merét H R jelenti Herrmann Rytki-t; utolsó Cykovszky Szaniszló címere t. i.: paizs-

kan egy ismeretlen jel hasonló a Jagelló címerhez :

2. Van még 1597-ből hasonló.

3. SIGZDG — REX · POMDL — GROS · ARG — TRIP · REG — POLONIAE —

Fenn a vázacímer III alatt, mellette a lovas s a lengyel sas, alul jobbról Firle címere az oroszánál, középen a pénzverő rózsája keret nélkül, balról Cikowszky címere; az évszám 96 egyik része 9, Firle címere előtt, a 6 Cikowszky címere után áll.

4. Előlap felirata hasonló az előbbihez. Hátlap: III — GROS · ARG — TRIP · REG —

POLONIA. Fenn mint előbb, alul: Firle címere és a »Münzer« címere, e kettő

között az évszám: 96.

* III *	× III ×	· III ·
5. Sas Váza- Litv. címer lovas A GROS · ARG TRIP · R · PO Firlé címér 9 levél 7 Rytki cím R — SIG · Z · DG · REX · POM · DL	6. Sas Váza- Litván címer Lovas A GROS · ARG TRIP · REG POLON · 97 Firlé cím. Lóherelevél Rytki cím. R — SIGIZDGREXPOMDL	7. Sas Váza- Litván címer lovag A GROS · ARG TPIP · REG POLON 95 Firlé cím V keresztbe tett 2 fogaskapa I Cikovszky cím R — SIG · III · D · G · REX · POL · M · D · L

C) Hármás garasok egyedül Firlé János címérével

III	III	III
1. A Sas Váza- Litv. cízm. lovas GROS · ARG TR · POLON I Æ 1 · F 93 R SIGZDGREXPOLONMDL	2. A Sas Váza- Litv. cízm. lovas GROS · ARG TRIR PO Firlé címere · 98 R SIGZDGREXPOMDL	3. A Sas Váza- Litv. cízm. lovas GROS · ARGTR IPREG POLO I N Æ F 15 Firlé cím · 91

III	III	III
A 4. Sas Váza- Litv. cízm. lovas GROS · ARG TRRPOLO 16 Firlé cím 00 N I R SIG III · D · G · R · POLON · M · D · L	5. A Sas Váza- Litv. cízm. lovas GROS · ARG III · RE · POL I Firlé cím F 16 — 00 R SIG III · DG · REX · . . .	6. A Sas Váza- Litv. cízm. lovas GROS · ARG TRI · R · PO * 16 Firlé cím 01 R SIG III · DG · REX · POMDL

* III *	III	
7. A Sas Vaza Litv. lov. GROS · ARG TRIP · REG POL O NI 93 I Firlé cím. F 2 fog. kapa R SIGIZDG · REXPOMDL	8. A Sas Vaza Litv. cízm lovas GROS · ARG TRIP REG POLONIAE 2 fog. kapa I Firlé cím. F 90	Byolgosz-ban vert garas Sas Vázacimer III L. l. GROS · ARG TRI · R · PO 13 Firlé cím 98 R SIG · III · DG — REX PO · M · D · L

Poseni garas:	III	Lobzow-ban vert garas
1. A Sas × III × Ll. 2. Vázacimer GROS · ARG TRIP · RPO P Firlé cím. 98. R SIG III · DG — REXPOMDL	A S. V. Ll. GROS · ARG TRIR PO 98 Firlé cím P R SIG III · D — GREXPOMDL	A Sas Vázacimer III Ll. GROS · ARG TRI · REG POLONI · L: Firlé cím · 99 R SIG · III · DG — REXPOMDL

Malborgban vert garas.

Sas Vaza Litv. lov.

GROS · ARG

TRR PO 97

1 Firle cím. F · MR

SIGZDG — REX · P · M · D · L

d) Hármas garasok Firle János címerével s más jelekkel.

· III ·	III	III
1. Sas Váza- Litv. cím. lov.	2. Sas Váza Litv. lovás	3. Sas Váza Litv. cím. lovás
GROS · ARG · T	GROS · ARG	GROSS · ARG
RPOLONIA	TRIP REG ·	TRIP · R · PO
★ FT ★ Firle cím. I - F 93	POLONIAE	№ 9 Firle cím. 8 HT
SIG · Z · DG · REX · POLONI ·	(Virágocska) · I Firle cím F. (Virágocska.)	SIG · III · D · G · REX · PO · M · D · L
M · D · L	SIG · III · D · GREX · PO · MDL 96	SIG · III · D · G · REX · PO · M · D · L

Ezen leírt Firle címerével ellátott garasok 106 féle változattal fordulnak elő, melyek közül igen számos a nemz. muz. gyűjteményében hiányzott. Csak a poseni (illetőleg Posenben vert) garasok változati száma 4.

Litván hármas garas.

III	III	III
1. Sas Váza- Litv. cím. lovás	2. Sas Váza címer Litv. lovás	3. Sas Váza címer Litv. lovás
15 — 92	GROS · ARG	15—90
GROS · ARG	(két pálmalevél között nyíl)	GROSARG
TRIP · MDL	SIG · III · DG — REX · PO · M · DL ·	TRIPMD
∴ Nyil ∴		∪ LIT ∪
SIG · III · DG — REX · POM · D · L		SIG · III · D · G · REX · PO · M · DL ·

Az előlapon mindenütt a lengyel sas és litván lovag közt a Váza-címer; a másik részen pedig a király képe jobbról.

E garasok 1590—97 11-féle változattal fordulnak elő.

b) Egyéb külföldi érem.

Poroszország.

Albert (1530—1550). Garasok.

1. ★ ALBER ★ D ★ G ★ MAR ★ BRAN ★ DVX ★ PRVS — A porosz sas kiterjesztett szárnyakkal, mellén koronázott paizs, s azon S (A hátlapon a zolleri címer) IVSTVS ★ EX ★ FIDE ★ VIVIT ★ 1529 ★

Szemcsés körben a fejedelem képe jobbról.

2. Hasonló az előbbihez, csak BRAN · DVX · PRVSS 1530-ból.

3. Mint feljebb 1547-ből: BRAN · DVX · PRVS

4. Lóherelevél: ALBER · D · G · MAR · BRAN · DVX · PRVSS és PRVS

Zolleri címer: IVSTVS · EX · FIDE · VIVIT · 1550

E jelentékeny számu garasok 1529-től 1550-ig terjednek, s minden évszámból — 1536 kivételével — több darabot mutatnak. Legszámosabbak az 1541-. 42-, 43-, 44-, s 1545-ki évben veretett érmek.

György Frigyes (1575—1603) garasai:

GEORG · FRID · D · G · M ; BR · DVX · PRVSS ☒ A porosz sas, mellén S betű — A Zollerház címere. IVSTVS · EX · FIDEVIVIT · 1586; szemcsés körben a fejedelem mellképe jobbról, fenn a Zolleri címér alul két keresztbetett fogaskapa között az országalma.

Brandenburg.

János (1571-ig) Cüstrini ág.

♣ IOHAN · G · MAR · BRANDEN · ET · STET szemcsés körben (király) fejedelem képe
R GROSS · AR · IOHAN · MAR · BRAN · BVR · 15474 A brandenburgi sas.

A cüstrini ág megállapítója János garasaiból 123 db van jelen, melyek 1544. —46-ig terjednek, s 13 változatot mutatnak. Leitzmann: »Deutsche Münzkunde« című művében e garasokról szólva, mondja: hogy ritkák (Johann zweiter Sohn des Churfürsten Joachim I. erhielt die Neumarkt Grossen und andere Besitzungen nahm zu Cüstrin seinen Wohnsitz und liess daselbst Thaler und kleinere Münzen prägen« welche insgesamt selten sind. Id. m. 14 l.)

II. Joachim (1535—1571)

IOACH · II · MAR · BRAN · ELEC ☉ A brandenburgi sas a jogaros címerrel mellén.
MON · NOVA · PRIN · ELEC · BRA ★ Négyfelé szelt paizs, a brandenburgi, pomeri, zoller, és nürnbergi címerekkel.

Ez érem Berlinben Mulrath Pál által veretett »der Churfürst Joachim II. liess erst im Jahre 1538 seine Münzstätte zu Berlin wieder eröffnen, zu der er den Paul Mulrath als Münzmeister berief. Von ihm sind die Stücke, welche als das Zeichen des Münzmeisters ein Mühlrad tragen.« (L. Berliner Blätter für Münz und Siegelkunde XIV Heft 1870.)

Szilézia.

Fridrik (1540—61)

✠ FRIDERI · D · G · DVX · SLESI · LEG · BRE. A fejedelem mellképe jobbról
VERB · DOMI · MANET · IN · ETERN 1541

Terjednek 1541—46

Schweidnitzi félgaras.

CIVITAS · SWEINICZ · 1 · 5 · 18 Szemcsés körben korona.

✠ LVDOVICVS · R · VNET · BOHEMIE Koronás sas.

Ezek főleg ez által nevezetesek, hogy II. Lajos által schweidnitzi pénzverdésében verettek, legalább arra látszik mutatni azon levél, melyet a királyné Maria a siteziai rendekhez intézett, melyben a többi között mondja: . . . an uns gelanget, wie ihr darob seit unsern Schweidnitz Müntze so uns unser Herr Gemal zugeeignet hat zu verbiethen und zu beschweren thät. . . . (Dewerdek: Silezia Numism. 666 lap.) *Adam Wenzel tescheni garasai*

ADA · W · DG · DVX · TES · MAGLO — A fejedelem képe.

· III · — 15-97 — GROS · ARG · TRIP · DVC · TESSIN · M Fenn a sileziai sas.

Német városok.

Augsburgi garas 1537-ből.

Korona · CAES · CAROLUS AVG. Koronás sas, mellén castiliai és osztr. címér
AVGVSTA · VINDELICORUM. A város címere paizson: fenyűtoboz.

Nordlingeni garas 1527-ből. Kétféle változattal.

* KAROLVS * ROMANO * A császár (V. Károly) képe jobbról.

MONETA · NOVA · NORDLI és LIN. A város címere.

Schaffhauseni garas 1533-ból

MON · NOV · SCAFVSENSIS 1533. A város címere.

DEVS · SPES · NOSTRA · EST · Jobbra néző sas.

Gosslari garas 1553-ból

A MONETA · NOVA · GOSSLARIEN a kiterjesztett szárnyu gosslari sas. 1533 — R MARIA — MA — TER — IESV Mária a kiseddel.

Lübecki garas.

A · MONETA · LUBICENS 1537 · A város címere.

R: CIVITAS IMPERIALIS. Paizson kettős sas, mellén a városi címer.

Ha a lelet számviszonyait vesszük tekintetbe, kitűnik, hogy a magyar pénzek a lelet túlnyomó részét képezik, számra nézve 18197 db; az idegenek között a lengyel érmek s Lengyelhonnal határos tartományok pénzei.

S éppen e körülmény nyújtja nekünk az Ariadne szálat, melynek segítségével eligazodhatunk, s megértjük, hogy figyelmünket csak azon viszonyra kell irányítani, melyben Lengyelhon Magyarországhoz állott, hogy megfejthessük, miképp jöttek a leletbe a magyar pénzek mellé idegenek?

Hogy Magyarország és Lengyelhon közt a legrégebb időktől fogva szoros kapcsolat létezett, ezt a két nemzet története eléggé igazolja. Lengyel fémkereskedők és iparosok bejárták hazánk vidékeit, s viszont borainkat, iparcikkeinket Lengyelhonba szállították kalmáraink.

Szokatlan élénkségű volt e lengyel-magyar kereskedés, azon majd 200 éves időszakban, melyből a lelet érmei valók, t. i. 1447—1632. A déli tartományok török kézben lévén, a kereskedő nép éjszak felé fordult; s innen, míg a déli és keleti kereskedés igen kevés úgy szólva semmi eredményt mutat, az éjszaki kereskedés oly mérvű, hogy néhány felső vidéki városunk virágzása kora épp ez időre esik.

E lengyel-magyar kereskedésnek igen számos előnyei voltak, de nem hiányoztak rossz következményei sem. Az utóbbiak közé sorolható az is, hogy a jó minőségű magyar pénz kivetetett s a lengyel rosszabb vegyítékű ezüstpénz árasztotta el hazánkat. Már II. Ulászló király eltiltotta a lengyel garasok elfogadását, II. Lajos és I. Ferdinánd alatt a külföldi pénz oly igen elterjedt, hogy rossz ligája gyanuba hozta még honi denarainkat is, úgy hogy Ferdinánd megparancsolta, miszerint Mátyás, Lajos és Ulászló alatt vert denárok s más magyar pénzek, melyek a körmöczi liga szerint voltak ötvözve, törvényes értékkel birjanak. . . a lengyel pénz elfogadása pedig eltiltatott. »Cum autem in postremo Posoniensi Conventu decretum sit, ut Moneta in dicta Camera nostra Cremnicensi cusa, tam vetus, quam nova in omnibus Regni nostri partibus in usu sit.« (L. Horváth M. A keresk. tört. Magy. 66 és Széch. Cat. III.378 lapokon) — Ily tiltó törvények. egyszersmind az 1548 : 51., 1574 : 20., 1578 : 19 és 1613 : 28 törv. czikkek.

Rudolf alatt különösen olyannyira elterjedt a lengyel pénz, hogy kénytelen volt értékleszállítással folyamatát megakadályozni. A kismárkiaknak 1592. jan. 1 én kiadott rendeletben mondja: „. . . et impostura in tantum monetam illam Polonicam invaluisse,

ut totum fere hoc Regnum nostrum oppluerit, et monetam Hungaricam excluderet (Széch. Cat. App. 250 lap) se rendeletben továbbá tudtul adja, hogy a lengyel garas, előbb 3 magyar denár ezentul csak 2 és fél magyar denárt érjen; egy lengyel félgaras, előbb másfél denár = 1 magy. denár legyen, egy lengyel hármagaras, előbb 9 magyar, 8-ra szállítatik le.

Mindez csak arra mutat, hogy a lengyel pénz hazánkban, különösen II. Lajos, Ferdinánd, Miksa, Rudolf alatt igen elterjedt volt, úgy hogy sok helyütt a magyart teljesen kiszorította.*) Ez megmagyarázza nekünk egyúttal: miért fordulnak elő a leletben lengyel pénzek?

A mi a leletbeli porosz pénzeket illeti, ezek I. Zsigmond lengyel király alatt lehetőleg a lengyel érmekkel együtt hozattak hazánkba, mert Poroszhon akkor Lengyelország fennhatósága alatt állott, s pénze a lengyelével egyértékű vala. A többi idegen pénzek ugymint Szilezia, Brandenburg, Augsburg, Nürnberg, Nördlingen stb. pénzei vagy külföldi kereskedők által importáltattak, vagy azon magyar kalmárok által, kik átkelve a Visztulán, árúikat a legéjszakibb tartományokba s városokba (Danzig, Riga, Lübeck) stb. vitték. (Horváth M. id. m. 86 l.**).

Javítások és pótlások

a monói leletről szóló cikkhez.

A monói leletről szóló értekezés egy évvel ezelőtt befejezett megírása óta az egész leletet újra vizsgálat alá vettem és azt tapasztaltam, hogy a számbeli kimutatás némely tételei az újabb számvizsgálatnak megfelelő javítást igényelnek.

Ide csatolom tehát az egész lelet újabb részletes számjegyzékét.

A monói éremlelet számjegyzéke,

I. Magyar érmek.

18,197 db.

I Mátyás-féle denár	3	I. Ferdinánd denárai	8028
II. Ulászló » „	50	II. Miksa »	4505
II. Lajos » ö	96	II. Rudolf »	5514
I. János » »	1	Összesen:	18,197 db.

II. Külföldi érmek.

a) Lengyel érmek.

3057 db.

Kázmér félgaras	44	I. Zsigmond lengyel gr.	247	Zsigmond Ágost litván. gr.	116
János »	230	U. a. porosz gr.	982	U. a. danzigi gr.	11
Sándor »	156	U. a. elbingi gr.	172	U. a. négyes lengyel gr.	21
Zsigmond »	134	U. a. danzigi gr.	295		148
	564		1696		

*) Felső-Magyarország vidékein a nép mai napig sem tudott le szokni a garas számitásról, a »grosch« és »dudek« nyelvi használata általános.

**) Nem mulaszthatom el szives köszönetemet nyilvánítani dr. Hampel József régiségosztályi segédőr úrnak, ki szives volt mind a leletet tanulmányozás végett, mind a régiségosztályi könyvtárt, rendelkezésemre bocsátani.

Báthory István danzigi gr.	21	III. Zsigmond rigai gr.	85
U. a. rigai gr.	66	U. a. hatos lengy. gr.	1
U. a. litván gr.	42	U. a. hármass lengy. gr.	350
U. a. legyel hármass gr.	52	U. a. hármass litván. gr.	32
	181		468

b) *Egyéb külföldi érmek.*

2747 db.

Albert porosz garas	2288	Schweidnitzer félgaras	128
György Frigyes porosz gr.	3	Fridrich szileziai egész gr.	198
János brand. gar.	123	Ádám Venczel tescheni gr.	6
Joachim brand. gr.	1		

Ide iktatom továbbá a cikkemben csekélyebb figyelemre méltatott, de közelebb vizsgálat után igen érdekesnek bizonyult gazdag magyar denársorozatot.

A sorozat főbecse több eddig ismeretlen új változat és bélyegeltérésen fölül még abban rejlik, hogy az a XVI-ik századi denároknak oly teljes jegyzéke, minőt eddig még nem birtunk.

Közzététele egyébiránt azért is látszott kívánatosnak, hogy a magyar gyűjtők figyelme ez annyira elfelejtett és elhanyagolt éremfaj részletesebb tanulmányozására is irányuljon, mire az ide csatolt lajstrom alkalmas kiindulási alapul fog szolgálhatni.

A sorozat csak a köriratokat és érmeldék jegyeit tartalmazza, előre küldjük tehát a denárok főbb típusai és érmeldéi jegyeire vonatkozó némi magyarító megjegyzést.

Megjegyzendőek mindennek előtt, hogy a leletben a körmőczbányai leletek oly tulajdonképpen voltak képviselve, hogy számarányuk az egyéb érmeldékből kikerült denárok számához képest úgy áll, mint 106 : 1.

a) A körmőczbányai típus (K—B)

I. Ferdinánd itt veretett denárai köztetkező típussal bírnak:

Szemcsés körben egy kissé behorpadt oldalu, fent egyenes, alul kidomborodott és négy részre osztott paizson: magyar csikolatok és kettős kereszt, dalmát fejek és cseh oroslán. Ennek közepén hasonló alakú szívpaizson az osztrák czimer.

⌘ Szemcsés körben ülő Mária, koronás fővel, jobbán Jézus. Oldalánál az érmeldék jegyei: K—B.

Ferdinánd körmőczbányai denárain ezen típus állandó, vagy legalább nagyon csekély változásoknak van alávetve. Ezeknél tehát a fajok megkülönböztetése csak az évszámra és a köriratok különféleségére alapítható, nem hagyván figyelem nélkül még a köriratokban előforduló pontokat és rózsácskákat (*) sem.

Az 1559-ik évig az évszám az előlap köriratába van foglalva, de ezen évtől kezdve már a paizs fölött találjuk azt, midőn egyszermind a körirat is megváltozott, mint azt a közlött jegyzékből láthatni.

II. Miksa körmőczbányai denárai a típusra nézve egészen hasonlóak I. Ferdinand 1559-ik évtől vert denáraihoz.

II. Rudolf kezdetben — az 1578. és 1579. évben szintén hasonló denárokat veretett, de már az 1579-dik évben és később azáltal, hogy az évszám a hátlap köriratába tétetett, igen megváltozott a denárok jellege. Ezen változás azonban csak a köriratokra terjedt ki és nem az ábrázat típusára is, mert az olyan maradt, mint volt I. Ferdinánd idejében.

b) Nagybányai typus:

I. Ferdinánd denárain ezen veretési hely N—C-vel jelöltetik és 1556-ig fordul elő. Ezen időtől kezdve az erdélyi fejedelmek verettek e helyen, és azért ezen időben a magyar denárokon nem találjuk azon érmelede jegyeit, de annál gyakrabban az erdélyi fejedelmek érmein. Csak II. Rudolf*) alatt 1581. évben találunk ismét nagybányai jeggyel ellátott magyar denárokat, melyeken a jelölés azonban már N—B-vel történik.

Mindkét jeggyel ellátott denárok, de különösen az utóbbiak sokban eltérnek a körmőcbányaiaktól; általában azt lehet mondani, hogy ezen denárok rajza, és pedig különösen az N—B-vel jelöltéké, sokkal szabatosabb és csinosabb, mint a körmőcbányaiaké.

Nagybányai veretési jeggyel ellátott denárok száma ezen leletben mindössze 67 db volt.

c) A többi érmelei jegyekre a következőket jegyezzük meg:

C— † , B—H, H—N, N—S csupán csak Ferdinándnál és pedig uralkodásának első éveiben, H—P szintén csak Ferdinándnál, de uralkodásának utolsó éveiben fordulnak elő. Ezek közül:

C— † jeggyel ellátottak egyenes oldalu paizsuk által feltűnnek.

B—H majdnem egészen a körmőcbányaiakhoz hasonló. Ily jeggyel csak egy darab találtatott ezen leletben és pedig az 1529-ik évről.

H—N általános kinézésre szintén hasonlók a körmőcbányaiakhoz, csak a köriratokban van eltérés. Az ezen érmelei jeggyel ellátott denárok közül nevezetes az 1531. évi, azon különösségénél fogva, hogy a szívpaizon egyfejű sas van alkalmazva az osztrák pólya helyett. Ezen körülménynél még sokkal különösebb az, hogy a hátlap köriratában egy három karélyu levél található azon helyen, melyen a nemzeti muzeum gyűjteményében meglevő egyetlen hasonló darabon koronával fődött és keresztbe helyezett két kard van (Nagy-Szeben érmelei jegye).

N—S érmelei jeggyel bíró denárok csak ezen jegyek elhelyezésére nézve nevezetesek, a mennyiben azok az e leletben előforduló denároknál Mária lábai alatt és pedig egymásától pont által elkülönítve fordulnak elő. A nemzeti muzeum gyűjteményében hasonló előállításukon kívül még olyanok is előfordulnak, melyeken ezen érmelei jegyek Mária oldalán található. Ez eset azonban sokkal ritkább az előbbinél.

S—A csak az 1531-ik évről ismeretes és egyenes oldalu paizsa által feltűnik.

H—P az 1552—55 években fordul elő, és az ezen jeggyel bíró denárok azáltal feltűnők, hogy sokkal szebb kiállításuk, mint a körmőcziek.

Miksa és Rudolf denárain az említett körmőcbányai és nagybányai érmelei jegyeken kívül csak H—S fordul elő, melyek az ábrázat típusára egészben hasonlók a körmőcz-

*) Van ugyan a nemzeti muzeum gyűjteményében egy N—B-vel ellátott II. Miksa-féle denár az 1573-dik évről, de ennek val ódisága kétségbe vonható.

bányai denárokhoz. Van a Rudolf denárai közt egy S—H jeggyel bíró denár is, mely jegy azonban egészen hasonértelmű az előbbivel, minthogy típusok tökéletesen meg-egyező*).

A monói lelet habsburgkorszaki magyar érmeinek jegyzéke.

Rendezve az évszám s ezen belül a veretéshely és a köriratok szerint; az új változatok elől csillaggal (*) jelölve.

- 1) 1527, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1527 — R PATRONA* *VNGARIE
- 2) 1527, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNGA*1527 — R PATRONA* *VNGARIE
- 3) 1528, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1528 — R PATRONA* *VNGARIE
- 4) 1528, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1528 — R PATRONA· VNGARIE
- 5) 1528, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNGA*1528 — R PATRONA* *VNGARIE
- *6) 1528, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNGA·1528 — R PATRONA· VNGARIE
- *7) 1528, C—♣, FERDINAND·D·G·R·VNGA·1528 — R PATRONA· VNGARIE
- *8) 1528, C—♣, *FERDINAND·D·G·R·VNGA·1528 — R PATRONA* *VNGARIE*
- *9) 1528, C—♣, *FERDINAND·D·G·R·VNGAR·1528 — R PATRONA* *VNGARIE*
- 10) 1529, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1529 — R PATRONA· VNGARIE
- 11) 1529, B—H, FERDINAND·D·G·R·VNG·1529 — R PATRONA* *VNGARIE
- *12) 1529, H—N, *FERDINAND·D·G·R·VNGARIE*1529 — R PATRONA*
+·VNGARIE*
- 13) 1530, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1530 — R PATRONA· VNGARIE
- *14) 1530, N·S, FERDINAND·D·G·R·VNG·1530 — R PATRON· VNGARI
- *15) 1530, N·S, FERDINAND·D·G·R·VNG·1530 — R PATRON VNGAR·
- 16) 1531, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1531 — R PATRONA VNGARIE·
- 17) 1531, S—A, *FERDINAND·D·G·R·VN*G1531 — R PATRONA* *VNGARIE
- *18) 1531, H—N, köriratok rendesek, a szívpaizon sas.
- 19) 1532, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1532 — R PATRONA· VNGARIE
- *20) 1532, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VN*G1532 — R PATRONA* *VNGARIE*
- 21) 1532, S—A, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1532 — R PATRONA* VNGARIE
- 22) 1533, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1532 — R PATRONA· VNGARIE
- 23) 1533, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1533 — R PATRONA· ·VNGARIE
- 24) 1533, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1533 — R PATRONA· VNGARIE
- 25) 1534, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1534 — R PATRONA· VNGARIE
- 26) 1534, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1534 — R PATRONA· ·VNGARIE
- 27) 1534, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1534 — R PATRONA· ∴· VNGARIE
- *28) 1534, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1534 — R PATRONA* *VNGARIE*
- 29) 1535, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1535 — R PATRONA· *· VNGARIE
- 30) 1536, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1536 — R PATRONA· *· VNGARIE
- 31) 1537, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1537 — R PATRONA· *· VNGARIE
- 32) 1538, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1538 — R PATRONA· *· VNGARIE
- 33) 1539, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1539 — R PATRONA* *· VNGARIE

*) A nemzeti muzeum éremgyűjteményében az említett érmei jegyeken kívül Ferdinánd denárain még a következők fordulnak elő: C—L, K—T, B—K, B—M, P—H, I—T, L—G.

- 34) 1539, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1539 — R PATRONA·VNGARIE
35) 1540, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1540 — R PATRONA* *VNGARIE
36) 1540, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1540 — R PATRONA* *VNGARIE
37) 1540, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1540 — R PATRONA* *VNGARIE
38) 1541, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1541 — R PATRONA* *VNGARIE
39) 1541, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1541 — R *PATRONA* *VNGARIE*
40) 1542, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1542 — R *PATRONA* VNGARIE*
41) 1542, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1542 — R PATRONA* *VNGARIE
42) 1542, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1542 — R PATRONA *VNGARIE
43) 1543, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1543 — R PATRONA* *VNGARIE
44) 1543, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1543 — R *PATRONA* *VNGARIE
45) 1543, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1543 — R PATRONA* *VNGARIE
46) 1544, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1544 — R *PATRONA* *VNGARIE
47) 1544, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1544 — R PATRONA* *VNGARIE
48) 1545, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1545 — R *PATRONA* *VNGARIE
49) 1545, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1545 — R PATRONA* *VNGARIE
50) 1545, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNGA·1545 — R PATRONA·VNGARIE·
51) 1546, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG*1546 — R *PATRONA* VNGARIE*
52) 1546, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1546 — R PATRONA* *VNGARIE
53) 1547, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1547 — R PATRONA·VNGARIE.
54) 1547, K—B, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1547 — X *PATRONA* *VNGARIE*
55) 1547, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1547 — R PATRONA* *VNGARIE
56) 1548, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1548 — R PATRONA·VNGARIE·
57) 1548, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1548 — R PATRONA·VNGARIE
58) 1548, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1548 — R PATRONA* *VNGARIE
59) 1548, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1548 — R PATRONA* *VNGARIE
60) 1548, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1548 — R PATRONA *VNGARIE*
61) 1548, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNGA·1548 — R PATRONA·VNGARIE·
62) 1548, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNGA·1548 — R PATRONA·VNGARIE
63) 1549, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1549 — R PATRONA·VNGARIE
64) 1549, K—B FERDINAND·D·G·R·VNG·1549 — R *PATRONA* *VNGARIE*
65) 1550, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1550 — R PATRONA·VNGARIE
*66) 1550, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1550 — R PATRONA·VNGARIE
67) 1550, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNGA·1550 — R PATRONA·VNGARIE·
68) 1551, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1551 — R PATRONA* *VNGARIE
69) 1551, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1551 — R PATRONA·VNGARIE
70) 1551, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNGA·1551 — R PATRONA* *VNGARIE
71) 1552, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1552 — R PATRONA* *VNGARIE
72) 1552, H—P, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1552 — R PATRONA* *VNGARIE*
73) 1552, H—P, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1552 — R PATRONA* VNGARIE*
*74) 1552, H—P, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1552 — R PATRONA* *VNGARIE
75) 1552, H—P, FERDINAND·D·G·R·VNG·1552 — R PATRONA* *VNGARIE*
76) 1552, H—P, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1552 — R PATRONA* *VNGARIE*
77) 1552, H—P, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1552 — R PATRONA* *VNGARIE*
78) 1553, K—B, FERDINAND·D·G·R·VNG·1553 — R PATRONA* *VNGARIE

- *79) 1553, H—P, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1553 — **R** PATRONA* *VNGARIE*
- 80) 1554, K—B, ·FERDINAND·D·G·R·VNG·1554 — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 81) 1554, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1554 — **R** PATRONA· * ·VNGARIE*
- 82) 1554, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1554 — **R** PATRONA* VNGARIE*
- 83) 1554, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1554 — **R** PATRONA* * *VNGARIE
- *84) 1554, N—C, ·FERDINAD·D·G·R·VNG·1554 — **R** PATRONA* *VNGARIE*
- 85) 1555, K—B, ·FERDINAND·D·G·R·VNG·1555 — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 86) 1555, N—C, *FEDINAND·D·G·R·VNG*1555 — **R** PATRONA* · *VNGARIE
- *87) 1555, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1555 — **R** PATRONA* · *VNGARIE
- 88) 1555, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1555 — **R** PATRONA* * *VNGARIE·
- 89) 1555, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1555 — **R** PATRONA* * *VNGARIE*
- *90) 1555, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG*1555 — **R** PATRONA* * *VNGARIE
- 91) 1555, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1555 — **R** PATRONA* ··· *VNGARIE
- 92) 1555, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1555 — **R** PATRONA*···*VNGARIE*
- *93) 1555, H—P, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1555 — **R** PATRONA* *VNGARIE *
- 94) 1556, K—B, ·FERDINAND·D·G·R·VNG·1556 — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 95) 1556, N—C, *FERDINAND·D·G·R·VNG·1556 — **R** PATRONA* ··· *VNGARIE
- 96—98) 1557—1559, K—B, ·FERDINAND·D·G·R·VNG·1557 (8—9) — **R** PATRONA
· * ·VNGARIE
- 99) 1559, K—B, ·FER·D·G·E·RO·I·S·AV·GE·HV·B·R — Az évszám a paizs fölött. —
R PATRONA· * ·VNGARIE
- *100) 1559, K—B, ·FER·D·G·E·RO·IM·GER·HV·BO·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 101—106), 1560—1565, K—B, ·FER·D·G·E·RO·I·S·AV·GE·HV·B·R — **R** PATRONA *
VNGARIE
- 107) 1562, hasonló, csak az évszám a kettős megfordítva (1567).
- 108—109) 1565—1566, K—B, ·MAX·II·D·G·E·RO·I·S·AV·G·HV·B·R — **R** PATRONA*·
VNGARIE
- 110) 1566, K—B, MAX·D·G·E·RO·I·S·AV·G·HV·B·R — **R** PATRONA* VNGARIE
- 111—117) 1567—1573, K—B, ·MAX·II·D·G·E·RO·I·S·AV·G·HV·B·R — **R** PATRONA*·
VNGARIE
- *118) 1573, H—S, ·MAX·II·D·G·E·RO·I·S·AV·G·HV·B·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 119) 1574, K—B, ·MAX·II·D·G·E·RO·I·S·AV·G·HV·B·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE·
- 120) 1574, H—S, ·MAX·II·D·G·E·RO·I·S·AV·G·HV·B·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 121) 1575, K—B, ·MAX·II·D·G·E·RO·I·S·AV·G·HV·B·R — **R** PATRONA· * VNGARIE
- 122) 1575, K—B, ·MAX·II·RO·I·S·AV·GE·HV·BO·R — **R** PATRONA * ·VNGARIE
- 123) 1575, H—S, ·MAX·D·G·V·RO·I·S·AV·G·HV·B·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 124) 1576, K—B, ·MAX·II·RO·I·S·AV·GE·HV·BO·R — **R** PATRONA· * VNGARIE
- *125) 1576, K—B, ·MAX·II·RO·I·S·AV·GE·HV·B·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 126) 1576, H—S, ·MAX·II·RO·I·S·AV·GE·HV·B·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 127) 1577, K—B, ·MAX·II·RO·I·S·AV·GE·HV·BO·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 128) 1577, hasonló, de az évszám után egy pont.
- 129) 1577, K—B, ·MAX·II·RO·I·S·AV·GE·HV·B·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- 130) 1577, K—B, ·MAX·II·D·G·E·RO·I·S·AV·G·HV·B·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE
- *131) 1577, K—B, ·MAX·II·RO·I·S·AV·GE·HV·BO·R — PATRONA· * VNGARIE
- 132) 1578, K—B, ·MAX·II·RO·I·S·AV·GE·HV·BP·R — **R** PATRONA· * ·VNGARIE

133—134) 1567 és 1569, K—B, obulusok.

135) 1578, K—B, RVDO·II·RO·IS·AV·GE·H·BO·R — Az évszám a paizs fölött. —

℞ PATRONA·*·VNGARIE

136) 1578, K—B, RVDO·H·RO·IS·AV·GE·HV·BO·R — ℞ PATRONA·*·VNGARIE

137) 1569, K—B, RVDO·II·RO·IS·AV·GE·H·BO·R — ℞ PATRONA·*·VNGARIE

138) 1579, K—B, ·RVD·II·RO·IS·AV·G·H·B·R — PATRONA·*·VNGARIE

139) 1579, K—B, ·RVD·II·RO·IS·AV·G·H·B·R — ℞ PATR<1579<HVNG·

140) 1579, H—S, ·RVDO·II·D·G·RO·IS·AV·G·HV·A·R· — PATRONA·*·VNGARIE

141) 1580, K—B, ·RVD·II·RO·IS·AV·G·H·B·R — ℞ PATR<1580<HVNG

142) 1580, H—S, ·RVDO·II·RO·IS·AV·H·HV·B·R — ℞ PATRON·1580·VNGARI

143) 1580, H—S, ·RVDO·II·RO·IS·AV·G·HV·B·R — ℞ PATRONA·*·VNGARIE

144) 1581, K—B, ·RVD·II·RO·IS·AV·G·H·B·R — PATR*1581*HVNG

145) 1581, H—S, ·RVDO·II·RO·IS·AV·G·HV·B·R — ℞ PATRON·1581·HVNGARI

146) 1581, S—H, ·RVDO·II·RO·IS·AV·G·HV·B·R — ℞ PATRON·1581·HVNGARI

*147) 1581, N—B, ·RVDOL·II·D·G·R·M·S·A·G·H·B·R — ℞ PATRO·HVNGA·

148) 1581, N—B, ·RVDOL·II·D·G·R·M·S·A·G·H·B·R — ℞ ·PATRO· — HVNGA·

149—168) 1582—1601, K—B, ·RVD·II·RO·IS·AV·G·H·B·R — ℞ PATR*1582*HUNG

169) 1601, N—B, ·RVDOL·II·D·G·RO·IS·AV·G·H·B·R — ℞ PATRONA·HVNGARI·1561·

*170) 1601, N—B, ·RVDOL·II·D·G·RO·IS·A·G·H·B·R — ℞ *PATRONA·HVNGARI·1561

*171) 1601, N—B, ·RVDOL·II·D·G·R·V·R·S·A·G·H·B·R — ℞ ·PATRO·∴1601∴HVNGA

172) 1602, K—B, ·RVD·II·RO·IS·AV·G·H·B·R — ℞ PATR*1602*HVNG

173) 1602, K—B, ·RVD·D·G·RO·IS·AV·G·H·B·R — ℞ PATRO*1602*HVNGA

Czirbusz Géza.

A cikádori cistercita-apátsági templom rommaradványa.

A ki hazánk középkori műemlékeinek régészeti topographiáját csak némileg ösmeri, az tudni fogja: hogy hazánkban románkori műemlékeink aránylag véve csekélyebb számmal találhatók, mint a csúcsíves építészeti emlékek; ennek oka talán abban a körülményben keresendő, hogy hazánk felső, hegyes vidékén legtöbbször fekvő csúcsíves építészeti emlékeink a középkorban oly gyakran dülő és romboló csaták veszélyeinek nem voltak olyannyira kitéve, mint a védtelen alföldi rónaságon levő árpádkori románstílyű műemlékeink, melyeknek számát a tatárjárás, a mohácsi vész és legutóbbi időben a török uralom tetemesen megapasztá.

Ez oknál fogva, miután a még bár romokban heverő románkori műemlékeink mind történelmi, mind pedig műtörténeti szempontból reánk nézve nagy fontossággal és érdekléssel bírnak; azért azt hittem, némi szolgálatot vélek tenni hazai régészetünknek, ha egy ily árpádkori műemléknek rajzát közölvén, jelen közleményem tárgyául a cikádori apátsági templom érdekes rommaradványának régészeti és történeti leírását választám.

Árpádkorszakbeli románstílyű műemlékeink eredeti állapotukban igen gyér számmal maradtak fenn, legtöbbször vagy későbbi renovációk (?) által eredeti alakjukból kivetkezettve: mint a pécsi románstílyű bazilika, vagy pedig csak egyes részleteikben entartva, mint a szepes-váralljai dom, az esztergami bazilika alatti lévő crypta, a pannonhalmi apátsági, és a pesti plébánia-templom alatti részletek, stb; vagy végre csak romokban mint például a híres zsámbéki, a Torontálmegyében fekvő aracsai s a cikádori.

Mindamellettt birunk néhány kitünő románkori műemléket is, nevezetesen a híres jáki, lébényi és a kisbényi egyházainkban, melyek építészeti kivitel tekintetében vetekednek az egykorú külföldi műemlékekkel.

A cikádori apátsági templom rommaradványát még mint Tolnamegyében működő segédmérnök 1863-dik évben a helyszínen felmértem s lerajzoltam, mindeddig azt nem közölhettem, miután erre vonatkozó történeti adataim teljesen hiányoztak; fölszólásomra azonban Hőke Lajos történészünk szives volt velem ezen tekintetben igen becses történeti adatokat közölni, s így most azon kellek es helyzetben vagy ok, hogy régészet leírásomat történeti adatokkal is illusztrálhatom.

Mielőtt azonban ezen érdekes templomrom régészeti leírásába bocsátkoznám talán kívánatosabb s czélszerűbb leend, ha annak történetével megismerkedünk, s erre nézve Hőke Lajos buzgó történészünk, alapos hitelű történeti forrásokra támaszkodva — így nyilatkozik:

Cikádor, Tolnamegyében, Cikó falú tőszomszédságában, Baranya szélén fekszik. Hajdani apátságnak ma »Széplak« nevű templomromjához, a vidéki katolikus nép ezen

cisterci-apátság egykori védszentjének, nagy boldogságos asszonynak napján, maig busút jár.

Miért nevezik e romot jelenleg »Széplak« és nem hajdani Cikádor nevén? nem tudom. — Vörösmarty Mihály dicső emlékü költőnk e romokról írta: »Ugod, Széplakon« című jeles költeményét.

És noha Fuchshoffer monasterologiája 1802-ből helyesen a Cikó melletti Cikádorra helyezi az innen, sőt eredetileg csakis innen nevezett cisterci-apátságot, s a pápai tizedadó 1334-ki jegyzékében Chico és Cicador helynevek egymás mellett említettnek; Koller József, a pécsi püspökségről írt nagy munkájában: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis* (VII. kötet) s ennek nyomán Haas Mihály pécsi prépost, majd szatlmári püspök »Emlékek a Dunamentén Földvártól Vukovárig« című jeles értekezésében a cikádori apátságot Báltaszékre helyezik.

Igaz, hogy ezen apátságnak a pápai bullákban Cicador, Secudor, Stekidor, Sicodoro, Deciquorum zek; a hazai okmányokban felváltva: Szék, Seck, Cikádor, tarka elnevezései váltva fordulnak elő, mely különféle, különösen Cikádor és Szék két rendbeli elnevezésnek okát onnan véljük eredettnek, hogy valamint az ugyan e vidéki szegszárdi apátságnak Garában, a bítai benzeze-apátságnak Bátmonostoron fiókja — graugiája — volt: az eredeti anya cikádori apátságnak nem sokkal 1142-ki alapítása után Báltaszéken fiókja emelkedett, az anyánál hatalmasabb, úgy hogy Thuróczy *Chronicon* (P. IV. Cap. 32.) azt mondja: *Monasterium de Cykador, quem locum vulgus Zek appellare solet.* — Az első cisterci-apátságot 1142-ben János pécsi püspök egy apáttal és tizenkét baráttal ülteti át maga birtokára Cikádorra, az austriai Szentkeresztről (Heiligen Kreutz), hová a szerzetet azelőtt néhány évvel eredeti honából, Burgundból (?) Konrád herceg sz. Leopold fia hozta.

Az új apátságot II. Géza, majd Imre királyaink nevezetes javadalmakkal, ez utóbbi jelesen 1196-ban az eszéki vámjövedelemmel gyarapítá, melyet még a besnyők vagy ismaeliták is fizetni tartoznak.

Hogy ezen apátság nem csak az alapító püspök és a királyok adományai, de saját szerzeménye által is ügyekezett jövedelmeit gyarapítani: megtetszik III. Ince pápának a johannitákhoz és ezen cistercitákhoz 1213-dik évi dorgáló leveleiből, melyben Kalan pécsi püspök panasza folytán inti őket, hogy szertelen utána vetik magokat a nyereséges vállalatoknak, és sok szőlőt összeszereznek, melyekből a pécsi püspök imént tizedet húzott, s melyek most, miután a szerzetesek birtokába átmentek, ez által a püspök jövedelme tetemesen megcsökkent.

1212-ben ugyan e pápa a veszprémi püspök és a sz.-mártoni apát közt támadt birtokpörben a kalocsai érseket, a szegszárdi és cikádori apátokat rendeli közbirákúl;

1231-ben a Bánfy Lukács érsek canonicációjára történt előkészületeknél a cikádori apát rendeltetett ki a pápa által egyik vizsgáló birául;

1236-ban a cikádori apát, mint a pápa küldötte járt Kálmán hercegnél IV. Béla testvérénél a templomosok ügyében;

1362-ben Orbán pápa meghagyja a kalocsai érseknek, vizsgálja meg Endre cikádori apát ügyét, ki azon panaszkodik, hogy a pilisi apát őt, már több év óta Cikádornak rendes apátját, javaitól, drágaságaitól megfosztván, elfogatta és austriai Szentkeresztre vitette.

A mohácsi vész mind a báltaszéki, mind pedig a cikádori apátságnak végét vette.

A cikádori monostor faragott kőromjai, melyeket Klimó György pécsi püspök 1754-ki látogatása jegyzékeiben oly nagszerűeknek mond, hogy e monostor valaha e megyében legnagyobbak közé tartozott; részint, egy újabb templom részint az uradalmi házak építésére fordítottak (!).

Széken, de alkalmasint Baranyaszéken volt egy bence-apátság, melyről V. László király idejéből két adat maradt fen.— Az egyik az, hogy az itteni Imre nevű apátot Miklós pápa az egyházi fegyelem alól felmentette.— Ugyanis, midőn Imre a vármegyei sz. Gergely monostornak apátja volt, a törökök e szerzetlakot megtámadták, Imre az ellen-séget visszaverte, belőle saját kezeivel négyet levágván, ezen, bár önvédelmi harcban véres tétével egyházi fegyelem alá jutott; s a másik az: hogy eme bence-apátság javadalmai 1456-ban Calixt pápa engedelmével a László király által alapított budavári tanács-egyház és káptalan fentartására fordítottak.— A szék cikádori cisterci-apátság jövedelmei pedig kevéssel azután 1460-ban Mátyás király és a pápa által Tamás zágrábi püspök rábírattott, hogy püspökségét a nyitrai püspökséggel, a sz.-mártoni és cikádori apátsággal cserélje fel.

1440-ben a László-párti Gara nádor, az özvegy királynő, az esztergami érsek a maga zsoldosaival Báltaszék táján találkoztak a lengyel László-párti Hunyadi Jánossal, s miután ez a nádort bizalmas értekezletre nem birhatta, ki azt mondá: hogyha szájjal szándékoznék Hunyadi vitézkedni, hiába fáradt, a két hazafi ellenhad, mintha mind-egyik a törököt vagy cseheket látná maga előtt, összezap, s az ütközet Gara veszteségével végződött.

1462-ben az előbb említett Tamás, már akkor cikádori apát panaszkodik II Pius pápa előtt, hogy őt a váradi püspök, boraiban, clenodiumai s egyéb javaiban megkárosította.

Báltaszék, mint a hajdani bátai bence-apátság uradalmának székhelye 1713-tól 1772-ig jezsuita birtok, jelenleg a bécsi Theresianum lovag akadémia birtoka; Cikádor pedig Cikó faluval együtt a Perczel családé.

Végre feljegyzésre méltó, hogy míg a szegszárdi, bátai, madocsai, földvári — a pécsi püspök hatósága alól kivett — bence-apátságok az 1332—37-ben a pápai adólajstromban e vidékről följegyezve nincsenek: a cikádori apát a pécsi kanonokok sorában évenként egy-egy márka adóval megróva fordul elő.

Miután a cikádori apátság több magyarországi, austriai és csehországi cisterci-apátságokkal együtt némely tekintetben az ausztriai Szentkereszt (Heiligen Kreutz) főanya apátságtól függött, talán nem leend érdektelen jelen alkalommal az említett anya-zárdára vonatkozó néhány történeti adatot megemlíteni.

1136-dik év első felében III. Lipót örgróf legtöbbnyire Otto nevű fia kérelmére, a szentkereszt cisterci-apátság alapító okmányát kiállítá, s a zárdát tetemes javadalmakkal megajándékozá *).

Ezen anya-zárdától következő filialis vette eredetét:

1. Az Alsó-Ausztriában fekvő Zwetli zárda (in nordica sylva) 1138-ban;
2. Baumgartenberg (Pongartinberch, mons pomarius) Felső-Ausztriában 1142-ben elpusztult 1784-ben;
3. Cicádor (Czykador, Zikador) hazánkban 1142-ben, elpusztult a mohácsi vész alkalmával 1526-ban;

*) Lásd: Mittelalterliche Kunstdenkmale des öst. Kaiserstaates I. Kötet.

4. a hazánkban Kőszeg mellett fekvő úgynevezett K l a s t r o m (Mons Mariae, Bors monastra) 1195-ben Bann Dominik gróf által alapítottatott s az is a mohácsi vész által elpusztult;

5. Lilienfeld Alsó-Ausztriában 1206-ban alapítottatott, jelenleg is fennáll;

6. Csehországban fekvő Goldenkron (ad s. spineam coronam) 1260-ban alapítottatott és 1785-ben eltöröltetett; végre

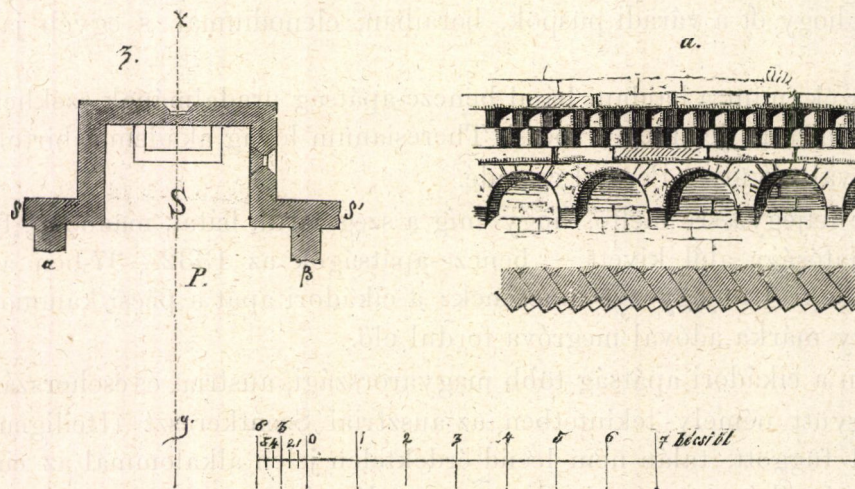
7. Neuberg Felső-Ausztriában fekvő zárda 1327-ben alapítottatott, s 1785-ben szintén eltöröltetett.

Ezek lennének tehát azon apátságok, melyek a szentkereszti anya-zárdának valóban alávetve, kivéve azok közt a lilienfeldi apátságot, mely már 1473-ban citeauxi főapátságnak volt alárendelve.

A szentkereszti apátságot királyaink is tetemes adományokkal ajándékozzák meg; így 1203-ban Imre, Béla fia az úgynevezett curia regis nevű vármegyében fekvő birtokot, melyet azelőtt a besenyők birtak; továbbá II. András királyunk 1217-ben szintén azelőtt besenyők által birt » terram quondam nomine Leginthow « nevű birtokot adományozzák

A mi cikádori apátságunk — a mint már említve volt — a XII. század első felében alapítottván, annak zárda-temploma az akkor dívó románstylben épített fel, a mint azt a fenmaradt rommaradvány eléggé bizonyítja, melyet most — annak rövid történetét előrebocsátva — műrégészeti szempontból közelebbről vizsgáljunk meg.

Tekintve ezen rom alaprajzát (3. idom) rögtön szemünkbe ötlik, hogy ezen meg-



maradt rész nem egyéb, mint a régi cistercita-apátsági templomnak egyenes zárású szentélye. — A cistercita-rend templomait különösen jellemzi az egyenes zárfallal határolt szentély (grader Chorschluss), ily szentélylyel bir nevezetesen a szentkereszti zárda-templom is.

Ezen szentély keleti és déli fala egy-egy románstylü ablaknyílással volt áttörve, mely nyílások azonban jelenleg befalazták. — Az alaprajzban az XY volt a zárdatemplom főhajójának hossz tengelye és P a presbyterium, mely ugyan már nem létezik, de α és β alatt megmaradt falzatok csonka részei választák el a presbyteriumot az illető mellék-hajóktól; továbbá azt hiszem, nem tévedek, midőn azt állítom, hogy a megmaradt falzatnak δ δ' részei nem egyebek, mint a szintén egyenes zárású mellék-hajók keleti zárfalai,

mely állításomat bizonyítani látszik azon, még megmaradt fél ablaknyílás, mely δ' alatt van és az 1. idom alatti rajzban is jól ki vehető.

Az elpusztult apátsági templom — mint azt ezen rommaradvány anyagának minőségéből következtetni lehet — egy téglá-építmény* (Ziegelbau) volt, itt-ott kivált a sarkokon — faragott homokkövekkel gyéren vegyítve.

Az 1. számú rajzban látható ezen érdekes minden esetre festő irom délnyugoti oldala. — Az arcus triumphalis felett lévő, egy keresztel és egy padlásajtó-nyílással át-tört csúcsfal (Giebelmauer) az idő kérlelhetlen vasfoga által megrongált silhouettjével mered az égnek; a csúcsfal ezen az oldalán is kivehető még, a téglákkal kirakott vakárkádok (Blin darkaden), melyek a csúcsfal emelkedő párkányz atának irányát követve, a csúcsfal közepe táján nagyobbak, mint annak alsó-részein.

Jelenleg már a diadalív párkányzata egészen hiányzik; a szentély megmaradt részében — fülkéjében — egy oltár, több képpel és egy feszülettel foglaltatik, úgy hogy az egész fülke egy nyílt kápolnát képez, hol kivált Boldogasszony napján messze vidékről látogatott bucsú alkalmával isteni szolgálat tartatni szokott.

Ezen szentély jelenleg egy donga-boltozattal van beboltozva, s ez későbbi eredetű lehet, miután támpillérek hiányában feltehető, hogy ezen apátsági templomnak mind szentélye, mind pedig a többi hajói eredetileg mennyezettel — fafödénnyel — birtak. — Ezen a rajzon láthatni még az északi és déli mellékhajó válaszfalának csonka kinyujtványát, valamint az említett δ' alatti fél ablaknyílást.

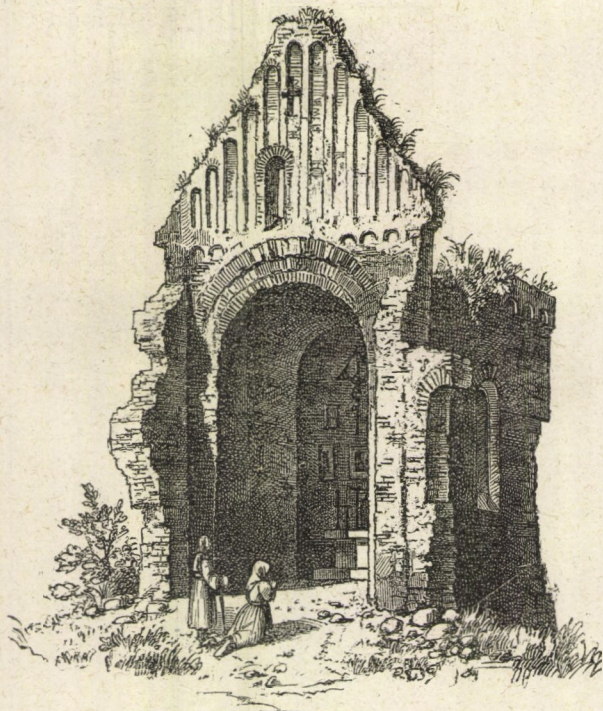
A 2-dik idom alatt (lásd 54. oldal) pedig a zárdatemplom szentélyének keleti oldalát szemlélhetjük; — a valamivel alacsonyabb sanctuariumának keleti csúcsfala már csak részben van meg, melyen szintúgy mint a főhajó csúcsfalán, vakárkádok vagy félkörben végződő lisenák vehetők észre.

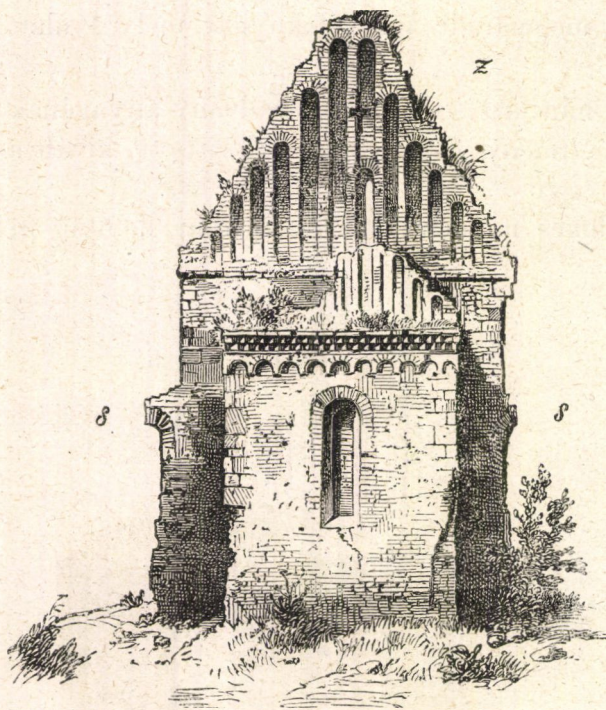
Igen érdekes itt azonban a szentély vízszintes koronázó párkányzata, mely a alatt nagyobb mérvben van lerajzolva.

Ezen párkányzat szerkezete megfelel a románkori tégláépítészet szabályainak és formáinak, t. i. két hosszfekvő téglá-sor (Laufschaar) közt van a csúcsfal kiálló két sor téglá, ezen téglák fekvésüknél fogva tökéletesen utánozzák a román építészetben olyannyira kedvelt s gyakran alkalmazott úgynevezett fogaspárkányzatot (Zahnschnitte, Denticules). — Ezen párkányzat alatt vonul az elmaradhatlan románkori félköríves dísz (Rundbogenfriess, arcade demi-circulaire).

A még megmaradt két ablaknyílás szerint ítélve, a zárda-ablak és ajtó nyílásai a románstílyú félkörrel voltak beboltozva, mely boltozat hasonlóképen téglákból állott.

Az egy kissé magasabb dombon álló rom körül van véve falomladvánnyal, egyes kövekkel és téglákkal, az utóbbiak nem mutatnak semmiféle jegyet, színre nézve





sötét veresek, kitünően kiégetett és kőke-
ménységűek, úgy hogy aczéllal ütve szikrát
adnak

A régi apátsági templomból tehát
csak ezen kis rommaradvány áll még; ezen
templom alapfalazatait ásatás által még le-
hetne legalább részben napfényre hozni, s
így azok terjedelmét, irányát is meghatározni,
miután a föld egyenetlensége a földszine
alatt lappangó alapfalazatok létezését gya-
nitattatja.

Általában véve, ezen rommaradvány
méretei szerint itélve, az egykori apátsági
templom nagy kiterjedésű nem lehetett, mind-
azonáltal mint árpádkorszakbeli románstylü
monumentalis téglá-építmény megmaradt
részlete történeti és régészeti szempontból
minden esetre érdekes és közlésre méltó.

Közli
Myskovszky Victor,
tanár,

Dácia feliratos emlékei és térképe

Mommsen kiadásában.

(Felolvastatott a magy. tört. társulat 1874. évi július 2-iki választmányi ülésén.)

I.

Hazánk területének magyar kor előtti ősi történetével foglalkozó buváraink előtt mi sem képezhetett néhány év előtt örvendetesebb meglepetést, mint a hír, hogy *Mommsen Tivadár*, a római jog és állam, család és társadalom, művelődés és történelem, érmészet és feliratos emlékek ezen elsőrangú buvárismerője, ismételten is beutazva hazánk Dunán inneni és Dunán tuli, egykor rómaiak által lakott területeit, a letűnt világhatalom itt maradt emlékeiről egy speciál munkát és hozzá való térképeket szándékozik kiadni. Mindenki előre is meg volt győződve, hogy a tervbe vett munka — mint egyáltalán *Mommsen* fejlett geniuszának valamennyi korábbi munkája — valóban *nagyszerű* leend, mely kifogástalan kritikával, megbízható epigraphikai értelmzéssel és bőséges új adatrészletekkel eddigi ez irányú hézagos s ingadozó ismereteinket jelentékeny mérvben kiegészíteni s illetőleg igazolni fogja. Hogy a munka nem azonnal jelent meg, jó jel volt, mert biztosítékát képezte tökélyének, amint tekintve immár annak monumentalis voltát, bizonyos is, hogy ez valóban nem egy két rövid év gyümölcse lehetett. Az adatokat, melyeket *Mommsen* az ötvenes és hatvanas években a hivatás ernyedetlen kitartásával felkutatott és egybegyűjtött, rendszeres munkába foglalva, csak a múlt évben juttatta nyilvánosság elé. Az úgy minőségileg, mint mennyiségileg egyaránt colossalis mű a térképekkel együtt a porosz királyi tudomány-akademia nagy folio kiadásában jelent meg s a »Corpus Inscriptionum Latinarum« czimű nagyszerű kiadványnak két részből álló harmadik kötetét képezi.

Nem szólok itt az összes munkáról, mely a római kornak valamennyi európai és ázsiai feliratos emlékeire kiterjeszkedik; de magáról Pannoniáról sem, melyre nézve *Mommsen* publicatioját kevés előbb dr. Rómer Flóris ismertette az akademiában, hanem szólok egyedül hazánk azon területéről, mely a római világbirodalom egyedüli tartományát képezte a Duna bal partján, — *Dáciáról*.

E nevezetes tartomány története, ámbár a szakszerű buvárlás folytonos tárgyát képezte, minden mivelése daczára eddigelé oly tetemes hiányokat tüntetett fel, melyek távol sem a mellékes részletekre, hanem magára a földologra, magára a *lényegesre* vonatkoztak. Kritikai bírálata is ezért vajmi ellentétesnek mutatkozott. Talán kevés történeti kérdés van, mely többet s többféleképen magyaráztatott volna, mint épen Dácia története. Minél tüzetesebbé vált a hozzászólás, annál bonyolodottabbá lön. Irói generációkon keresztül vajudott, anélkül mégis, hogy akár megállapodott, akár pedig meddővé válhatott volna.

Nyilvánvalónak bizonyult, hogy Dácia történetében a világtörténelem egyik nagyszerű catastrofája rejlik, mert benne egyesül a római nagyság dicsősége és eltörpülésének szégyene.

E jellemzetes körülmény mellett nyilván kérdésessé válhatik magának Mommsennek előttünk fekvő publicatiója is. Felmerül nevezetesen a kérdés, *hogy vajjon annyi vajudás és végeredményökben meddőknek bizonyult annyi kísérlet után a tudomány szempontjából érdemes volt-e a Corpusba ezen Dáciát is felvenni? időszerű volt-e a dák- római emlékeknek kiadása? szóval okadatolt-e s mennyiben okadatolt tudományos szempontból ezen epigraphikai munka megjelenése?*

A kérdésre egész határozottsággal válaszolhatni.

Ha ugyanis az imént említett sajtó szerű irodalmi vajudás okát nyomozzuk, azt találjuk, *hogy az egyedül Dácia multjának történeti kutforrásaiban rejlik*, melyeknek a kérdés szakszerű tárgyalására a kellő adatkészletet, s a szilárd kritikai basist kelle szolgáltatniok. Dácia történetének e forrásai vajmi jellemzetesek, mert gazdag faji változat mellett szokatlan ténszegénységet mutatnak. Az írott elbeszélő történeti munkák alig nyújtanak egy-egy mellékes körülményre kielégítő felvilágosítást. Elsőrangú írott történetforrások: *egykoru feljegyzések épenséggel nincsenek*; mert *Traján emlékiratai*, melyekben saját maga jegyezte fel Julius Caesar commentárai modorában kora és kormánya kihatóbb mozzanatait, tehát a dácziai hadjáratokat is, mind elvesztek. *Priscinianus*-nál csak emléke maradt fen e császári memoiroknak s a dácziai hadjárat első könyveinek egyikéből egyetlen kis töredék, mely mindössze is két dácziai helynevet constatál. Azon *Balbus* és *Celsus*, kik mint a római mérnökkar vezénylő tagjai együtt jártak Dáciában, semmi tudósítást sem hagytak vissza számunkra. *Balbusnak Expositioja ad Celsum*, mely legvalószínűbb 106—117. Kr. u. íratott, csak a tényt constatálja, hogy Dáciában jártak, de sem ez *Expositio*ban, sem a *Libri Coloniarum*ban Dáciáról tüzetesb említés nem tétetik. A Suidás által dicsért *Criton Geticái*; a *Junianus Justinus* által kivonatolt *Cn. Pompeius Trogus Philippicai*; alexandriai *Appianus* római történelmének 23-ik könyve, mely a római-dák harcokat tárgyalta; *Ammianus Marcellinus* munkájának azon része, melyben kétségen kívül *Appianus* használta; valamint az *Aelius Lampridius*nál felemlített *Marius Maximus*, *Fabius Marcellinus*, *Aurelius Verus*, *Statius Valens* s egyéb egykoruaknak a dácziai hódításokra vonatkozó történeti jegyzetei, némi figyelembe alig jöhető töredékek kivételével, mind elpusztultak. Ami pedig rendelkezésünkre fennmaradt, az már mind másod- s harmadrangu, mert *többnyire nem egykoru*. Nicaei *Dio Cassius Coccejanus*, kinek munkáját a dácziai történelem főforrásaul szoktak említeni, valósággal csak néhány, Dáciának rómaiak általi elfoglalására vonatkozó részleteket nyújt s közleményeiben inkább azon epochára szorítkozik, mely Dáciában a rómaiak uralmát megelőzte. *Xiphilinusnak* *Dio Cassius* utolsó husz könyvéről készített kivonata épen nem szaporítja ez irányu ismereteinket. *Dio Cassius* olytatója pedig a görög *Herodian*, valamint az epitomator *Flavius Eutropius*, *Sextus (Festus) Rufus*, *Aurelius Victor*, *Svetonius Tranquillus*, *L. Annius Florus*, az ifjabb *Plinius Secundus* s azon *Scriptores Historiae Augustae Minores*, kiknek egyesített munkái a császártörténelem csaknem két évszázadát foglalják magukban: mint *Flavius Vopiscus*, *Trebellius Pollio*, *Aelius Lampridius*, *Julius Capitolinus*, *Aelius Spartianus*, és *Vulcatius Gallicaeus* mindössze is csak egy-egy sovány száraz vonással járulnak a történeti kép kiszínezéséhez *Procopius Caesariensis* mint VI. századbéli író messze esik az első két század eseményeitől és a goth *Jornandes* szintén VI. századbéli író, ki *Dio Chrysostomus*, *Cassiodor*

és Ablavius után szerkesztette könyvét, az Al-Dunavidék személyes ismerete dacára is oly kritikátlanul járt el, hogy sokban a moesiai Dáciának történeti dolgait a trajáni Dáciáéival összezavarta, *ugy hogy ilykép az elbeszélő, a krónikaszerű, a pragmatikai történelem elégtelensége kirívó.*

De nem igen jelentékenyebbek ezeknél a földirati munkák sem, az ősi cosmographiák és geographiák, itinerariumok és utabroszok. Nevezetesen: *Ptolomeus Claudius Geographiája*, az *Itinerariumok*, a *Tabula Peutingeriana*, a *veronai codex*, *Polemius Silvius kalendáriumjegyzete*, a *Notitia Dignitatum* és *Hierocles lajstroma*, *ravennai Anonymus Cosmographiája* és *Guido Geographiája* amugy is minden pragmatismust nélkülözve szórványosan csakis némi topo- és chorographiai, illetőleg közigazgatási tájékoztatást nyújtanak. És e kevés is mily ovatosan használandó! mert ámbár tagadhatatlan, hogy a II. század körül élt *Ptolomeus* csillagászati fokkijelöléseivel, a földirati pontoknak hosszúság és szélesség szerinti meghatározásával, a földgömb vetületeinek mértani megszabásával kitűnő lendületet adott a geographiai szaktudománynak: mégis másrészt kétségtelen, hogy a gyarmathelyek felszámolásában valamint egyáltalán, ugy Dáciára nézve különösen is önkényes és rejtélyes az ő eljárása. Amellett bebizonyított dolog, hogy Dáciájának geographiai meghatározása a területet kelleténél jobban kelet felé helyezi, minek következtében zonális fokkijelölése mondhatni minden topographiai pontra nézve incorrect. A *veronai kézirati codex*, mely sz. Jeromos bibliai fordításának egy ősrégi codexében fedeztetett fel, valószínűleg egy a III-ik század végtizedében készült schemából keletkezett ugyan s a Diocletianus korabeli tartományok legrégibb lajstroma, azonban Dáciára nézve oly meddő, hogy neve felemlítésén kívül mást alig nyújt. E mellett a Polemius Silvius-féle analog jegyzettel és Hierocles lajstromával nem is concordál mindenben. — A valószínűleg Theodosius császár idejében a IV. század folytán készült *Itinerarium Antonini* és az *Itinerarium Hierosolymitanum* Pannoniára és Aurelian mősiai Dáciájára igen, de Traján Duna-balparti Dáciájára épen nem jöhetnek tekintetbe. Épen ez az eset a különben becses részleteket tartalmazó *Notitia Dignitatumra* nézve. — A hires *peutingeri katonai térkép*, melynek eredetije régibb méretek és minták nyomán Alexander Severus korában a III. században készült, de csak egy XIII. századbéli copiában maradt fen, minden fürkészés és éleselműség dacára is csupa rejtély az ő rajzaiban és mértföldtávolaiban. — A lihetőleg VII-dik századbéli *ravennai névtelen* pedig noha forrásaiul *Aristarchust*, *Menelacot* és különösen *Sardatiust* említi s a mellett kétségtelenül egy régi *orbis pictus* is használhatott, egészben véve mégis csak Jornandes után látszik indultnak s a régi római Dáciát tagadhatatlanul egy későbbi kor homályos szemüvegén át nézi, míg a még későbbkori *Guido* erről teljesen hallgat.

Ami az *érmekeket* illeti, ezek rendszerint praegnansabb kifejezést szoktak ugyan adni a történelmi tényeknek, de Dáciára vonatkozólag — amugy is eltekintve tényálladákszerű megszorítottságuktól — azon saját szerű körülményt kell constatalnunk, *hogy rajtok a »Dácia Augusti« e tartománynak tényleges elfoglalása után csak több évvel, nevezetesen csak a Kr. u. 122-ik évvel kezd feltűnni!* Eckhel és Cohen numismatikai gyűmunkái ez iránt teljes meggyőződést adhatnak, ha különben Ackner és Müller nem is mutatták volna meg »Dacien in den antiken Münzen« czimű speciál-munkájukban, hogy *érmekek* alapján Dácia politikai történetére nézve egészben mily keveset lehet egybeállítani.

Igy tehát a legtöbb s nekünk megközelithe tő forrás meddősége nyilvánvaló. De hátra vannak még a *monumentális emlékek*: a római feliratos kövek, milliariumok, siriratok,

sarcophagok, fogadalmi táblák, oltárok, cippusok, katonai bronz-diplomák és viaszos táblák, legionaris téglák és egyéb instrumentumok. Ezekre vonatkozólag mihelyt a sajtó által egy nagy olvasó közönség szeme elé helyeztetek és egy szaktudományos értelmezés által érthetőkké váltak, kiderült, hogy Dácia beltörténetének egyes fő- és számtalan mellékkérdéseire nézve sokkal közlékenyebbek és megbízhatóbbak valamennyi imént említett forrásnál. Mert az amazokban elhallgatott részletek ime ezekben lőnek a tudomány számára megmentve. A nyomozó és gondolkodó szakember a hideg durva kőlapokon oly adatokat fedezett fel, melyeknek után hasztalanul kutatott másutt. Az elhorzsolt, nehézkes betűk sok oly titkot oldottak meg, melyekhez sem a foliansok sem a pergament-codexek kulcsot nem nyújtottak. A feliratos emlékek bizonyultak be valósággal egy letűnt hajdani kor legszólóbb tanuiul: egykorúságuk történeti közvetlenségüknek, nyilvánosságuk pedig hitelességüknek legjobb kezesi. Dácia történetének legélénkebb lenyomatát a porladozó komokkő és márvány-duczokon valamint számos agyagműveken szemlélhetni. Szóval az *epigraphica* lett inentől fogva a tudományos figyelem fő tárgya és a történeti szakbuvárlat főforrása.

Azonban e tagadhatalan ténynyel szemben el kell ismernünk másrészt azt is, *hogy épen ezen monumentális emlékek, melyek a történeti buvárlatnak egy új kincsbányáját nyiták meg s tényleg az elkallódott történeti igazság felderítésére leginkább hivatvák, — a történeti hitelességet nem csekély mérvben megméltelyezték.* Dácia történetének hitelességére nézve épen kétségtelen, hogy az a monumentális emlékek alapján szenvedett megcsorbultást; mert ezekből szívárogtak be a régibb s újabb irodalomba a legellenszólóbb anachronismosok; ezek okozták azon százados vajudást, mely valódi haladássá, sikerré nem tudott érlelődni s melynek a történelmi positivismust a tudományos művelés e klasszikus terrenumáról számítotték. Szóval ez emlékek ronták meg Dácia történetének szövegét: *miután a feliratok rosszul lőnek olvasva, hibásan értelmezve, helytelenül kiegészítve.* Valódiilag — egyes kevés, jobbára véseti hibákat kivéve — a történeti fejlődés híu genuinitását magában foglalva, a megbízhatatlan értelmezés által a történeti fejlődés apogryph codexeivé torzítottak. S hozzájárult, hogy az ilykép félreértett emlékek nem is állottak mindenkor az egyéni szemlélés és a tudományos szakszerű vizsgálat közvetlen rendelkezésére: az emlékek *interpoláltak* mentek át könyvből könyvbe s minthogy amugy is egyéb fajú kutforrások ellenőrzése alatt nem állottak, természetes, *hogy az alapos, szigoru, következetes, tehát a megbízható kritika lehetlenné volt téve.*

A dolog ez állása mellett immár magától értetődik, hogy Mommsen publicatiójának minő fontossága van. Akkora fontossága, minővel tudományos téren valóban kevés irodalmi jelenség birhat. Ő e munkájában *κατ' ἐξοχήν* mint *epigraphista* szerepel s legközelebbi czélja az idők viszontagságaival szerencsésen daczolt feliratos emlékek lehetőleg *teljes egybegyűjtése* mellett egy *helyes olvasást, helyes értelmezést* s illetőleg a hol szükséges s lehetséges egy *ítészetileg helyes kiegészítést* foganatosítani. És ez volt ez idő szerint Dácia epigraphikájának főigénye. *Nem mint adalékgyűjtő lép élénk, hanem mint a százszorosán aduiterált felirati szöveg kritikai emendantora.* És e nagyszabásu, irányadó s tudományilag kiható vállalatra őt egy hosszú munkás életen át szerzett bámulatos szakeruditiója, rendkívüli értelmi fejlettsége s az ezek által képesített páratlanul jeles kritikája eddigelé valamennyi hasontörekvésüeknél hivatottabbá tevék. Mig az őt megelőzőtt pályatársak a tudományos buvárirodalom e sikamlós porondján, bár becsületes és jóakaróan, de

meddően viaskodtak, addig ő — a lelkes és képzett hazai tudósok által támogatott epigón — eredményre és tekintélyre vezeté szakisméjét.

De lássuk most magát a publicatiot tüzetesebben.

II.

Mommsen mindenek előtt egy *irodalmi és történeti bevezetéssel* előzi meg a feliratos emlékek közlését. Amabban rövid de kimerítő részletezéssel sorolja fel azon férfiakat, kik a Dáciaira vonatkozó feliratos római emlékek iránt időközönként érdeklődtek, azokat lemásolták vagy össze is gyűjtötték. Összesen harmincznyolcz ily munkás szakbarátot mutat be, kiknek irodalmi működését vagy egyébkénti ez irányu tudományos érdeklődését ismerteti. Dácia feliratos római emlékei legelsőbb Mátyás király alatt lettek a gyűjtés, tanulmány és közlés tárgyai. *Ferrari Mihály* és *Rambert Benedek* gyűjteményében mintegy nyolcz dacziai titulus kerül elő, melyek azonban részint hamisak, részint pedig ujultak. *Bonfinnál* és *Apianusnál* szintén találkozhatni néhány dák-római emlékkal, de mégis ezeknél biztosabb alapot adott az epigraphikának *Mezerzius*, vagyis *Megyerics* János kolosi főesperes, kinek uttöréseinek haladva *Sigler Mihály* († 1585), *Bongarsius* Jakab (1600), *Scaliger* és *Clusius*, *Szamosközi István*, a híres *Puteanus* (Hendrik van der Putten. † 1646), *Opitz Márton*, *Monavius* Frigyes (1592—1659), *Marsigli* Alaj. Ferd. (1690), *Schochter* (Solter) György († 1723), *Köleseri* (1663—1733), *Ariosti* József (1722), *Huszt* András († 1755), *Weidenfelder* Lőrincz (1693—1755), *Fasching* Ferencz (1725 és 1743), *Caryophilus* (Garofalo) Pascal (1737), *Fridvaldszky* János (1767), *Hohenhausen* Sylvius (1775) *Seivert* János (1736—1785), *Griselini* Ferencz (1780), *Eckhel* József 1737—1798), *Rochel* (1814), *Sestini* Dominik (1815), *Steinbuechel*, *Reinbold* Ignác (1842), *Fodor* András (1844), gr. *Kemény* József, *Thalson* Dénes, *Neigebaur* János Ferd. (1851), *Torma* Károly, *Várady* Ádám, *Ackner* M. J. és *Mueller* Frigyes ez ismeágot több-kevesebb szerencsével, és eredménynyel fejlesztették.

Mommsen ez irodalmi ismertetése rendkívülien tanulságo s. Oly specialirodalom történeti összeállítás ez, melyet eddigelé teljesen nélkülöztünk. Vázlatszerűsége daczára is akkora ismeretkörrel, annyi felfogási eredetiséggel s oly önálló, higgadt kritikával van irva, hogy benne a dák-római epigraphika szakszerű becsének megítélésére mindenkor a legmegbízhatóbb iránytűvel fogunk birni. Bámulatos tájékozottsággal híven mutatja meg melyik iróban mennyi a tudományos szakalaposság és mennyi a dilettantismus, mennyi az eredetiség és mennyi a compilatio. Egyes részletekben ismeretkörének mélysége épen meglepő. Ilyen a többi közt az a részlet, melylyel felderíti, hogy a dák-római epigraphikának tulajdonképeni alapját vető *Megyericsi publicatiók* miként képezik a *Stieröchsel* István-féle hirneves *Stauromachiának* (1519), *Lazius* Farkas († 1565), *Florencezi* *Datius*, *Libelius* János és *Reichersdorff* György publicatióinak egy s ugyanazon eredeti szövegezését, mely Német- és Olaszországban elnyomott eredetiség mellett szélesen elterjedt és a bécsi csász. könyvtári, a leideni és lyoni (lugduni) codexekbe is felvétellett. De így van ez a többi részletekre nézve is, hol ítélete mindenkor a legszélesb irodalmi ismeretre támaszkodik és emellett — meg kell vallanunk — nem ismerünk nevesebb irót, ki akkora jogosult öntudat mellett mások egyéni tehetsége és irodalmi működése becslésénél mégis igazságosabban és becsületesebben eljárna, mint épen Mommsen. Örül ha elismeréssel lehet fáradozott pályatársai tudományos érdemei iránt, anélkül mégis, hogy ítéleteiben

a kritikai szigorot egyéni tekintetek enyhítenék. Midőn merő figyelem minden csekélység iránt, teljesen irányzatosság nélkül marad minden kifogásban. A kemény nyilatkozat, melyet Seivert, Grisellini, Fodor, Kemény vagy Neigebaur felett ejt, valóban nem azok érdemeinek kicsinyes alábbszállítása, valamint a meleg elismerés, melylyel például az alaposan képzett és szellemdús *Torma* Károly felől nyilatkozik, kitől Dácia emlékkaparratúsának mondhatni *kétharmad részét* kapta, nem a személyes lekötelezettség kifolyása.

Egyet azonban magának a tudománynak érdekében lehetetlen nem sajnálnunk. *Mommsen publicatioja ugyanis annyira specifikus, hogy Dáciának római kérdését irodalom-történeti tekintetben csakis kizárólagos alapon akarja megoldani!* Pedig maguk az emlékek a történeti pragmatizmus feltüntetésére nyilván ép oly elégteleneknek bizonyulnak, mint viszont a nem-émlékszerű források amazok nélkül. Sőt még topographiai igazolásoknál is nem egy ízben kényszerül ő a peutingeri térképhez, a ravennai névtelen cosmographiájához, Ptolomeushoz vagy Ulpianushoz folyamodni. Így például semmi emlékszerű közvetlen adata *Certia* (Romlot), *Largiana* (Zudor), *Optatiana* (Magyar-Gorbó), *Brucla*, a *Salinák* stb. római telepekre nézve. *Macedonicat* nem az emlékek, hanem egyedül a ravennai névtelen említi. Csak Ptolomeus értesít Dácia geographiai határolásáról és oly római coloniákról, melyek az emlékeken mélyen elhallgatvák. Ismét nem az emlékekből, hanem Ulpianusból tudhatni meg némely gyarmathelyek municipális jogviszonyait. Csakis Ulpianus *Digestáinak* paragrphusaiból derül ki, hogy a három részre osztott Dácia mindenik része, mint külön közigazgatási provincia szerepelt, ámbár mind a három tartomány csakis egy communitást alkotott, és így tovább. *De éppen azért vajmi kívánatos lett volna, hogyha Mommsen Dácia történetének nem-émlékszerű forrásait és az azokon alapuló újabb irodalmi termékkészletet is kritikai megvitátás alá veendette.* A ki e kérdéssel foglalkozik, annak lehetetlen nem tudnia, hogy éppen ezen ignorált források képezik Dácia történetirodalma számos szarvas hibájának alapját, már akár azért, hogy e források csak másod- vagy harmadkéz után lettek felhasználva, akár pedig, mivel használatukban a különböző szövegkiadásokra nem volt tekintet, akár végre mivel maga a kritikailag megállapított textus tévesen lőn értelmezve s helytelenül alkalmazva. Ha csak egymagát a peutingeri térképet, Ptolomeust és a ravennait vesszük tekintetbe, legott meggyőződhetünk, hogy egyes adataikban annyira egymásba ütköznek, lényeges positiókra nézve annyira ellenmondók s helyütt a nem ellenőrzött részletekben is annyira zavarosak, hogy kritikai meghatározás nélkül éppen nem használhatók. Nehézségük kiegyenlítésére ugyan már egy egész irodalom létesült, mely még egyre szaporodik szellemes, tartalmas kitűnő termékekkel, ám minden igyekezet daczára is a rejtélyes kérdés még mindig oldatlanul fekszik előttünk. Valóságos gordiusi csomó, melyet mégis egyszerűen ketté metszeni sem nem szabad, tudományos szempontból nem is kívánatos s elvégre még nem is szükséges. Mert az ítézetileg megállapított emlékszerű érvekben kétségkívül egy még sok reménynyel kecsegtető mód kínálkozik az oly sok felől megközelíthetlenné bizonyult feladat megfejtésére s minthogy éppen Mommsen az, ki az emlékszerű szöveg leghivatottabb, leggeniálisabb s legszerencsésebb értelmezője, azért bizonyára örök kár volt neki a tárgy ez időszerű oldalától egészen eltekinteni s így az igényeket, a mennyiben azt az általa közölt emlékszerű adatok lehetségésítik, ki nem elégíteni azon modorban, melyben ő azt az epigraphikai irodalomtörténetre nézve oly kitűnően tette.

III.

Ezen irodalomtörténeti bevezetés után áttér *Dácia politico-történeti bevezetésére*, »De provinciae Daciae origine et fine« felirat alatt a római tartomány keletkezéséről, fejlődéséről és elenyészéséről annyiban értekezve, amennyiben az erre vonatkozó adatokat szintén az *emlékszerű források* szolgáltatják. Előadja, hogy a Duna-balparti tartományt Traján császár tagosította be a nagy római összbirodalomba, még pedig annak a dáciaiak felett kivívott második győzelme folytán, mely igazság ellen újabb író nem is vétkezett Tévedés csak a *chronológiában* rejlett, mert Dácia elfoglalásának éve mindeddig téves volt Eltekintve ugyanis korábbi anachronismusoktól*) az újabb szakirodalomban azon nézet nyert általános elfogadást, hogy a *Dio Cassius, Eutropius és Sextus (Festus) Rufus által megegyezőleg felemlített eme nevezetes coemény Kr. u. 106-ban történt*. Ezt még néhány év előtt maga Mommsen is ismételve hirdette**) s reá támaszkodva legújabbban Roessler is állította. Most azonban Mommsen egy felirat alapján, mely Atheneben Dionysos szinkrónben fedeztetett fel, igen szellemdusan mutatja ki Henzen és követői s illetőleg *saját maga* ellen, hogy e második hadjárat helyesebben csakis 107-re tehető; mert a feliratnak e szavai: *P. Aelio Hadriano praetori eosdemque tempore legato Legionis I. Minerviae piae fidelis bello Dacico* hitelesen tanuskodnak arról, hogy a második dák háboruban Hadrian mint praetor vett részt, következésképp e háborunak Hadrian praetorságának éveig kellett tartania, mi nem 106-ra, mint Dirauer is állítja, hanem 107-re esik. E meghatározás által aztán a dák-római háboru tartama is meg van állapítva, melyet Dio Cassius csak hosszadalmasnak és fárasztónak mond. *A háboru egészen 3 évig tartott* s ennek Traján szavai Juliánál sem mondanak ellen, mert az itt említett 5 évből kettőt, mint *békeévet* el kell gondolnunk, mely békeidő csakugyan a 103-ik év nyarától a 105-ik év nyaráig az ellenségeskedést beszüntette.

Vajjon azonban még ezen évben rendeztetett-e be az új provincia? Mommsen sem mondhatja meg, miután a Dáciára vonatkozó legrégebb emlék egy Délmagyarországon, Verseczen talált feliratos kő, melyet a Cohors II. Hispanorum emelt Traján császárnak, csak 108-ból való; egy feliratos mértföldjelző pedig, mely Ajtonnál találtatott Erdélyben, csak 109—110-ből való, valamint 110-ből való azon katonai diploma is, melyben említés

*) Ezek egyikére maga Mommsen is reflectál. A mehadiai fürdőfelügyeleti épületbe ugyanis egy római feliratos kő van befalazva, melyet Schwarzott, Caryophilus, Grisellini, Orelli egészen, Lauriani, Neigebaur, Cipariu, Ackner és Müller töredékesen közöltek. Ezen titulust Borghesi azon *Julianusnak* tulajdonítja, ki mint Domitian vezére részt vett Dio Cassius szerint (LXVII. 10.) a dáciai háboruban s ki Caryophilus szerint is az összes Moesia parancsnoka volt, még mielőtt az Domitian alatt alsóra és felsőre felosztatott volna. Mommsen a titulust variáns lectioit feltüntetve, Borghesi okoskodását teljesen tévesnek s így azon nézetet is, *mintha Dácia még Traján előtt hódítatott volna meg római tartománynak*, tarthatlannak nyilatkoztatja. — Ha Márki Sándor legközelebb a dáciai háboru végét és a római tartományi rendszer behozatalát 105-re teszi, csak Huszthy András »Ő- és Új-Dácia-«jának egy még mult századi, s azóta régen elavult anachronismusát élesztette fel, mely tekintetbe nem jöhet. (*Századók*. VIII. 331.)

**) V. ö. *Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius* (Hermes. 1868. 48—49. ll.) és *Verzeichniss der römischen Provinzen*. Berlin 1868. (Aus den Abhandlungen der königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1862.)

tétetik két oly seregszárnyról (alae) és tiz oly segédcsapatról (cohortes), melyek castrumai Dáciában voltak s D. Terentius Scaurianus parancsnoksága alatt állottak.

Fontosabb és részben egészen új az, amit *Dácia felosztásáról* mond. Geographiai földdarab politikai beosztására nézve talán még soha sem ment a tudományos történetirodalom terén annyi név- és nézetalakulaton át, mint épen *Dácia*. E tekintetben az ellentétes vélemények egymást válták fel, utólag mindannyiszor mégis anachronistikusoknak bizonyulva be. Minden újabb felfedezés a tudományos alaposságnak újabb kudarcza volt, aszerint amint az epigraphika újabb s újabb félreértésekre okot szolgáltatott. Eleinte mérően tagadták a tudósok, hogy e római tartomány egyáltalán is fel lett volna osztva több részre s e véleményt váltig támogatni látszottak maguk a forrási alapmunkák is, a menyiben sem Ptolomeus, sem a peutingeri tábla, sem a császár-korszak történészei egy ily felosztást nem említenek. Maguk az érmeek is, Trajántól kezdve Aureliánig, mélyen hallgatnak e körülményről, ami mindenesetre feltűnő, miután alig van nevezetesebb esemény, melyről a császári pénzek iratveretei említést ne tennének. Midőn utóbb több rendbeli feliratos emlék a tényleges felosztást mégis igazolta, a tudósok nagyrészt még akkor is fen tartták tagadó állításukat, a dolgot oda magyarázva, hogy ez emlékszerűleg igazolt felosztás alatt, inkább csak földirati, semmint közigazgatási felosztást kell érteni. De a tagadó nézetnek elvégre is össze kellett roskadnia, amint többi közt oly emlékkövekre is akadtak, melyek az egyik tartomány nevét is tartalmazzák. Az alaposabb írók közt általánossá lett a nézet, hogy *Dáciának mégis több részre kellett felosztva lennie*. E részekre nézve mindazonáltal újabb és folytonszerű eltérések kerültek felszínre: állították, hogy *Dácia* két, három, négy, sőt egy elszigetelten álló nézet szerint öt részre volt felosztva. Azok, kik egy kétrészes *Dáciát* vitattak, a két rész elnevezésére nézve nem tudtak megegyezni. Egy részök Sulzert és Laureanit követve egy *Havason-inneni* (*Dácia Cisalpina*) és egy *Havason-tuli* (*Dácia Transalpina*) *Dáciát* különböztettek. Másik részök a ravennai Névtelenre támaszkodva csakis egy *Dacia primat* és egy *Dacia secundat* engedhettek meg. Azon időtől fogva pedig, hogy egy katonai bronzdiploma, mely Ghika Mihály herczeg bukaresti muzeumába került, a *Dácia inferior*t s egy márványoszlop-felirat, mely 1829-ben a Duna mentében Turnszeverinnél találtatott s jelenleg Mauro herczeg bukaresti palotájának nagyobb kapujában van elhelyezve, a *Dácia superior*t hirdeti: azóta a kétrészes *Dácia* véleményezői közt elfogadottá lön a vélemény, hogy *Dácia* sok egyéb római tartomány módjára *alsóra* és *felsőre* volt felosztva. — Ugyanílykép tértek el egymástól a *háromrészes Dácia* vitatói. Midőn t. i. a feliratos emlékek többé semmi kétséget sem hagytak fen arra nézve, hogy *Dáciának* három részre kellett felosztva lennie, zavarba jöttek magokra az elnevezésekre nézve. A három résznek senki sem tudott nevet adni s főleg ez a körülmény okozta, hogy az Aurelián utáni kor elnevezései alkalmaztattak az Aurelián előtti kor *Dáciájára*. Így írták sokan, hogy a háromrészes tartomány nevei *parti-*, *havasi-* és *Közép-Dácia* voltak (*Dacia Ripensis*, *Dacia Alpestris*, *Dacia Mediterranea*) s ez elnevezések aránylag még legtovább tarták fen magokat az irodalomban, míg elvégre is ki lön mutatva, hogy *Dáciának e felosztása az Aurelián előtti korra nézve egyetlen régi írón sem alapszik*. Újabb fordulatot nyert a bonyolodott ügy 1836-ban, midőn az olasz archeologus Borghesi, közzétéve »Lapida Gruteriana« című értekezését a turini királyi akademia emlékiratai között, feliratok nyomán a három részből kettőt meg tudott nevezni, t. i. a *Dácia Apulensist* és a *Dácia Malvensist*. A harmadik rész nevét egy időn át homály borította, míg végre Henzen a római archaeologiai institut titkára Borghesivel együtt egy

Neigebaur által olvasott és közölt kő alapján e nevet is felfedezettnek gondolta. Állították, hogy e harmadik rész neve: *Auraria* volt. Az állítás legott közelfogadásba is ment s oly szakképzett férfiak mint Torma Károly is e szerencsés felfedezést a két utolsó tizedlegfontosabb vivmányának nyilvánította. Utóbb ő maga volt az, ki a Henzen-Borghesi-féle vivmányt, egészben fentartva, egy ujjal szaporította, a mennyiben szerinte a Dacia Apulensisen, Malvensisen és Aurarián kívül még egy *Regio Transvallum* vagy *Transvallem*, azaz egy a *sánczon vagy völgyöntuli kerület* is létezett.

A dolog ez állása mellett nem épen feltűnő, hogy sokan a felosztásra nézve egy kiáltó ellenmondást láttak a tudósok állításaiban, melyet magokra az emlékekre is átvittek, elvetve ezekből vagy azokat, melyek egy kétrészes, vagy pedig azokat, melyek egy háromrészes Dácia mellett bizonyítottak. Azonban nyilvánvaló, hogy az emlékek classikus érveit még sem lehetett oly önkénytesen elvetni! Kik alaposabbak voltak, megmutatták, hogy a háromrészes Dácia műemlékévei távol sem zárják ki a kétrészesnek műemlékéveit s hogy mindkettőt erőszak nélkül meg lehet egyeztetni a történeti igazsággal, *amennyiben t. i. kezdetben a római tartomány valóban csak két s később aztán három részre lett felosztva.*

Ez volt a tudományos vitatkozás állapota, midőn Mommsen közrebocsátotta Corpusát. Azon tekintélynél fogva, melylyel az említettük olaszországi tudósok az epigraphika terén rendelkeznek, nem volt valószínű, hogy állításuk akár Mommsen által is módosulást nyerhessen. Annál meglepőbb volt azért tapasztalni, *hogy Mommsen a sokat hányatott kérdést mégis csak újabb stadiumba terelte!* Azon nézetet, hogy Dácia kezdetben csak két részre volt felosztva, ő is elfogadta, miután az ezt tanúsító bizonyítékok sokkal classicusabbak, semhogy elvetni lehetne. *Később* mindazonáltal a tartomány három részre osztatott fel, mit számos kifogástalan emlék tanúsít. *De egész határozottsággal tagadja, hogy a háromrészes Dácia nomenclaturája az volt volna, mit Henzen- Borghesi s velők valamennyi újabbkori vitáltak. Szerinte a Dácia Auraria semmis, mert csak téves olvasáson alapszik.* Ugyanis egy Nagy-Ostrován talált kővön erre vonatkozólag ezen felirat létezik: DAC. APVL. A. V. P. Neugebaur a követ ismertetve az utolsó három betűt egy szónak nézte s amellett a végbetűt egészen félreismerve, így olvasta: DAC. APVL. AVR. És ez olvasás alapján aztán Borghesi és Henzen a szöveget restituálhatni gondolták következőleg: DAC(iarum) APVL(ensis) AV(r)(ariae), ami legott a *Dácia Auraria* elnevezésre okot szolgáltatott, holott Mommsen szerint a felirat olvasása ez: DAC. APVL. A. V. P. megfejtése pedig DAC(iae) APVL(ensis) A(genti) V(ices) P(raesidís), *ami természetesen teljesen lerontja a Dacia Auraria anachronismusát.*

E nevezetes tévely kiigazítása után megállapítja a *háromrészes Dácia* való di, *történeti* neveit. A *Dácia Apulensis* történeti név, mert számos felirat igazolja; a *Dácia Malvensis* szintén történeti név, mert ámbár csak egy, de minden tekintetben kifogástalan titulus hirdeti, mely a 230-iki évből maradt fen számunkra. Közlik e zt Borghesi és Gruter is. A harmadik rész nevét pedig sajátságosan ugyanazon nagy-osztrói emlékkő tartá fen, mely Neigebaur téves olvasása, Henzen és Borghesi helytelen restituálása mellett, a történeti szarvashiba szülőanyává lőn. E kőemlékek további felirat szövege ugyanis ez:

ITEM

PROC· PROV· POROL· SVB· PRAEF· ANNON· SACRAE·
VRBIS· PRAEP· LEG· VII· GEM· C||| stb.

Neigebaur persze ezt is tévesen olvasva így közölte: PROC· PROV· PRO· VI· stb. Borg-10*

hesi és Henzen pedig PROC· PROV· PAN(noniae) INF(erioris) stb. És így természetesen mind Neigebaur, mind pedig a két olaszoni tudós előtt s általuk közvetve mindenki előtt a Dácia Porolissensis mély titok maradt. Mommsen a dicsőség, hogy Dácia harmadik részének valódi római nevével megismertetett, mert csak most mondhatni igazán, hogy a háromrészes tartomány elnevezése iránt megbízható epigraphikai forrás-alapon kellőképpen tájékoztatva vagyunk. Tudjuk most bizonyosan, hogy a hármas Dácia nevei ezek voltak: *Apulensis*, *Malvensis*, *Porolissensis*. A Provincia *Apulensis* *Apulotól* (vagyis a mai Gyula-Fehérvár) vette nevét, a Provincia *Malvensis* a *colonia Malvesetől*, mely valószínűleg Dácia keleti részébe helyezendő és a Provincia *Porolissensis* *Porolissától*, mely Mojgrád közelében feküdt.

Ami Torma Károly *regio transvallumát* illeti, Mommsen erre a történeti előadás szövegében nem reflectál, hanem csakis a feliratokhoz készített glossák egyikében megjegyzi, hogy előtte a *regio trasvallum* bir ugyan valószínűséggel, de azért még legkevésbé sem tekintheti azt bizonyosnak, miután az egész titulus oly sok újat és eddig hallatlatlant tartalmaz, hogy lehetetlen az interpretatio helyességéről nem kételkednie. E helyett azonban figyelmet egy oly tájnevezésre, melyről eddig semmit sem tudtunk. Ez a *Samus regio*, mely ugyancsak azon feliratos kövön maradt fenn, mely Torma regio transvallumának képezi alapját. E regio alatt a ma is a Szamos által áthatított vidék értendő.

Hogy mennyiben áll Mommsen ez utóbbi két megjegyzése, érvényesen eldönteni most még alig lehet. Ő maga sem kívánta azt bizonyosként elfogadtatni, mi pedig azt hisszük, hogy mindazt, amit Torma Károly a regio transvallumról állított, fentartandó mindaddig, míg a bizonyos ellenkező ki lesz mutatva.*)

Melyik évben változott a kétrészes Dácia háromrészesé? egy oly kérdés, mely a tudósokat mindenkor élénken érdekelte és foglalkoztatta. Borghesi és Henzen leghihetőbbnek mondák, hogy Dáciát a Kr. u. 138—161-ig uralkodott Antoninus Pius osztá fel három részre. E véleményt, mint a legokadatoltabbat Torma Károly is elfogadta, főként ama tény nyomán, hogy az eddig ismert legelső felirat, mely a Három-Dáciáról emlékezik, nem Marcus Aureliusnak, az Antoninus Pius utódának (Kr. u. 161—180), hanem már magának Antoninus Piúsnak korából származik, amint is ezt gr. Borghesi vélekedése szerint az Antoninus Pius korában élt L. Aemilius Carus hasonnevű fiától emelt feliratos kövek egyik kifejezése bizonyítja. Mommsen e felosztást magát teljesen történeti határozottsággal nem képes adatok hiányában eldönteni, de állítja, hogy 129-ben K. u. Dácia még kétrészes volt, miután ezt a már említettük bronz-diploma bizonyítja. Borghesi és Henzen véleményét ingadozónak mondja, mert ők a 144-ből való titulust hihetőleg tévesen supplementáltak. Szerinte Dáciát háromrészesnek csakis 168-tól kezdve találhatni, miután M. Claudius Fronto a hármas Dáciának legatus Augusti propraetorává lőn. És ez évet fogadta el Roessler is, ki Dácia politikai története nyomozásában nevezetes kutatásokat tőn. Nagyon sajnálatos, hogy Mommsen e kérdés tárgyalásánál Torma Károlyra nem reflectált, ki amellet, hogy Borghesi-Henzen véleményét elfogadta, még azon nézetét is kifejezé, hogy

*) Magától Torma Károly urtól volt szerencsém értesülni, hogy Mommsennek azóta a *regio transvallumra* nézve minden aggálya megszűnt, miről levélben értesíté kitűnő hazai tudósunkat. Mommsennek glossája tehát a Corpusban a regio transvallum történeti correctségére módosítandó, Torma Károlyt pedig felkérjük, hogy e kérdésre vonatkozó újabb adatnyomozásait tegye közzé. Ő lévén hazánk egyik legeszesebb epigraphistája, ily kapitalis kérdések tisztázását legjobban reá szeretjük bízni.

miután Dácia három részre lett felosztását legtöbb felirat III. Gordianus korából (Kr. u. 228—244.) említi, vajjon nem akként értendő-e a dolog, hogy épen ezen III. Gordianus osztotta fel *újból* az ő s közvetlen előde korában külellenségtől és belviszályoktól egyaránt gyötrött Dáciát?

Ami Dácia *közigazgatási* viszonyait illeti, azok iránt a tudományos vélemény sokáig ingadozott. A körülmény, hogy a régi historikusok úgy a consularis mint a praetorialis császári legatusokat egyformán propraetoroknak vagy praetoroknak nevezték, sok újabbkori író tervedésbe hozott, kiknek figyelmét kikerülte, hogy a consularis czim a II-dik században szoros értelmű, míg a IV-dik században az már a tartományi helytartók bizonyos osztályának tiszti praedicatumává lön, kik soha consulok nem voltak. Ennek folytán voltak, kik az egyes tartományok közigazgatási s egymásközi jogviszonyait meg érdekegyiségeit félreismerve, tarthatatlan tanokat fogalmaztak és hirdettek. Mommsen munkája megjelentekor mégis a tudományos nézet már meglehetősen megállapodott volt, mert nem uralkodott többé tévfogalom aziránt, hogy a tartományoknak administratív igazgatásuk szerinti elnevezetéseik más volt a régi köztársaságban és más Augustus óta. A senatorialis és a praetorialis tartományok közötti különbség és az azok természetéből folyó szervezeti jellegeltérés iránt tiszta fogalom érvenyesíté magát s így Mommsen is egész határozottsággal dönti el a kérdést s állapítja meg a tant Dáciára nézve. Világosan tanítja, *hogy a három részre felosztott Dácia valóban három tartománynak és nem egy tartomány három dioecesisének vétetett*, ami Ulpianusból bizonyos. A három tartomány *egy communitást*, de minden tartomány *külön-külön közigazgatási területet* képezett. Mint communitásnak mindhárom Dáciának egy közös metropolisa volt, *Sarmizegetusa*, közös conciliuma, közös főpapja, a császári háznak egy közös cultusa. A legfőbb magistratust a *Legatus Augusti Propraetor* képezte és minden egyes tartomány élén saját *Procurator* állott, talán saját *legatus* is, ámbár ennek czime mindig csak *Legatus trium Daciarum*. E procuratorokból ismét külön tiszti személyt képezett a *Procurator Augusti Aurariarum Dacicarum*, ki Ampeleben (Zalatnán) székel.

Áttér ezek után a *katonai szervezetre*, mely Dácia történetében egyik legfontosabb körülmény. A hadi szervezet képezte Rómának uralom-biztosítékát a tartományokban és Dáciára nézve e kérdés annál érdekesebb, amennyiben eddigelé nagyon is lézagosan volt megoldva. Roszul olvasott legionáris téglabélyegek és a hadbeosztás katonai terminológiájának összezavarása sok és nevezetes tévelyekre szolgáltatott alkalmat. Sem a expeditionalis hadsereg, melylyel a tartomány elfoglalása eszközöltetett, sem a helyőrségi hadcsapatok, melyekkel az elfoglalt tartomány féken tartatott, a kellő különböztetésben nem részesültek: mindkettő egymással összezavartatva, oly katonai szervezet képét tárja elénk, minő az egykori valóság hűségének sehogy sem felel meg. Állították iróink, hogy itt állomásozott a *legio XIII. Gemina Martia Victrix*, a *legio V. Macedonica*, a *legio III. Flavia Felix*, a *legio XXXV. Ulpia Victrix*, a *legio I. Minerva Pia Fidelis*, a *legio VI. Hispanica*, a *legio VII. Claudia*, a *legio I. Italica*, a *legio X. Gemina*, a *legio XII. Fulminata*, a *legio XI. Claudia* és a *legio I. és II. Adjutrix*. E legiók szórványosan fordulnak elő az íróknál, egyiknél többre találunk a másikánál, mi a kérdés határozatlanságát leginkább jellegzi. Mommsennél sincs meg a szigoru szabatosság, mert előadása önmagában véve sem nem kimerítő, de sőt nem is épen ellenmondás nélküli. Azt ő is constatálja, hogy a *legio XIII. Gemina* kezdettől fogva itt állomásozott s Hadrián idejében Héviznél táborállomással birt, *de a legio V. Macedonicara nézve tagadja, hogy az a XIII-ikkal*

egyidőben jött volna Dácziaába. Ez szerinte csak Severus alatt történhetett; mert a II-dik században e legio inkább még Alsó-Moesiában állomásozott. Feltűnőnek mondja azonkívül, hogy az V-ik legio agyagemlékei sokkal gyérebbek, mint a XIII-ikéi, ám épen e tekintetben ellenkeznek történeti bevezetésével epigraphikai közleményei. Amott ugyanis azt állítja, hogy az V. legio tégláemlékei *csakis* Potaissan vagyis Tordán fedeztettek fel, hol a pretorium volt; emitt pedig nyíltan hirdeti, hogy hasonló agyagneműek Várfalván, a Liki-völgyben Felvincz mellett és a temesvár-aradi vasutvonal hosszában is találtattak. Persze ezt már csak az Additamenták között említi! Azt a körülményt, hogy a III. század tanui, Dio Cassius és a dácziai tartomány érmei Fülöptől Valeriánig megegyezőleg *mindkét* legiot Dácziaába helyezik, nem szabad félreérteni, mert semmi titulus, semmi argumentum nincs, mely bizonyítaná, hogy a legio V. beköltözése már Severus *előtt* történt volna meg. Sőt még az sem bizonyos, *hogy vett-e részt a dácziai hadjáratban?* ami pedig eddig közönséges hit volt s Aschbach és Fröhner is elfogadott. A titulusok a Macedonicat Moesiába helyezik és a téglabélyegeket hasonlóan bizonyítják, hogy 120—170. e legio nem Dácziaában, hanem Alsó-Moesiában állomásozott. Severus volt az, ki Dácziaát restituaiva s mintegy újból alkotva, ide a Gemina mellé még egy második legiot hozott.

Mommsennek e nyilatkozata egyébiránt annál okadatoltabb, minél bizonytalanabbnak kell itélnünk azon évet, melyre Aschbach és Fröhner ellenvéleményök felállításában támaszkodnak. Egy Borghesinél előkerülő feliratos emlék ez, melynek tanuskodása szerint T. Julius Maximus, az V. legio Macedonica tribunusa *egyik* dácziai hadjárat után hadi tiszteletajándékokban részesült. Ám e felirat, — mint helyesen megjegyzé már Dierauer — egyáltalán nem nyújt biztos érvet, mivel a császár, ki által T. Julius Maximus megjutalmaztatott, nincs megnevezve. A Henzennél előkerülő felirat pedig, mely esetleg jobb felvilágosítást adhatna, ép a döntő helyen roncsolt.

Szóval sem említi Mommsen a történeti előadás szövegében, hogy a legio III-Flavia szintén szerepelt volna a dák-római helyőrség között, pedig az Additamenták között elismeri, hogy e legio téglái nagy számban találtattak hazánk területén, nevezetesen a római fürdőhelyeken 1783-ban Zsidovinnél Temesvártól délre Denta és Német-Bogsán között. Hoffinger volt az, ki még a múlt század végtizedében figyelmeztetett a »Neues Ung. Magazin«-ban a LEG· III· F·F· feliratu téglákra. Közli ezeket Mommsen is a toldalékban azon megjegyzéssel: *Ex tegulis hissimilibusque Mehadiensibus jure colligemus legionem IV. Moesiae superiori praetendentem castra habuisse etiam trans Danuvium ad Dentam usque Mehadiamque.*

Különben, hogy e legio nemcsak mint helyőrségi, hanem mint expeditionalis is szerepelt Dáczia talaján, kétségtelenné teszi egy feliratos emlék Orellinél, melyet Borghesi közleménye után még pontosabban ad Henzen. Ez emlék szerint L. Aconius Statura, Centurio LEG· XI· C·P·F· LEG· III· F·F· LEG· V· MACED. LEG· VII· C·P·F· dona militariá-kat kapott Trajántól a dácziai s az előbbeni császároktól a german és sarmat háborúk miatt. Dierauer vélekedése szerint ő valószínűleg Germaniában (Saturninus ellen) harczolt mint a XI. legio centurioja s részt vett azután a IV. legioban Domitian sarmat harczaiban s az V. és VII-ikben Traján dácziai expeditioiban. Egyébiránt Borghesi véleménye is elfogadható, hogy ő, mint a IV. legio századosa úgy a sarmat, mint a dák harczokban részt vett. E legionak mindkét dácziai expeditioiban való alkalmaztatását még egy Muratorinál levő töredék is világosan bizonyítja.

A *legio VI. Hispanica* Dáciában való tartózkodásának elfogadására egy Szent-Mihályon talált LEG. VI. HIS. bélyegű téglá szolgáltatott alkalmat, melyet Neigebaur és Ackner közöltek. Müller legott figyelmeztetett, hogy a bélyeg e megfejtése hibás s inkább valamely *Hispanorum cohors*-áról értendő, mert egy *VI. Hispanica legio* nem létezett, míg ellenben a *cohors Hispanorum IV.* ott táborállomásozott, hol e téglá találtatott. Mommsen a sz.-mihályi téglát szintén közli az epigraphikai részben, de tulajdonképeni ítélet nélkül, mert egészben csak Müller megjegyzésére figyelmeztet. A bevezető történeti előadásban szóval sem említi e legiot s így mindenesetre függésben marad e kérdés, ámbár nagyon sok a valószínűség, hogy Müller megjegyzése alapos.

Egészen új a tan, ámbár már értékesítve, hogy egy időn át a *legio XIII. Gemina* együtt még a *legio I. Adjutrix* is szerepelt Dácia talaján. A bukaresti Sz.-Saba-muzeumban egy téglá létezik e feltűnő bélyeggel: LEG. XIII. GE. IADI. A római agyagmivesség ez emlékmáradványát Friedländer Justus írta le s maga Mommsen adta ki Gerhardnak »Archäolog. Anzeiger«-ében még 1865-ben. A *I. Adjutrix legio* hadastyánainak Apulon vagyis Gyulafehérvártt talált két téglá-emléke már keltett volt e tekintetben némi sejtelmet, de ugylátszik senki sem bátorkodott ez esetlegességből komoly következtést vonni. Még maga Dierauer is nehézkesnek látszik Fröhner ellenében, ki épen a fent említett T. Julius Maximusnak szentelt feliratban érvet lát e legionak a dák háboruban való részvétele iránt. Mommsen azonban a következtetéstől nem ijed vissza s minthogy az utóbb említett két téglá egyike még Traján idejében készült, kimondja, hogy Traján Dáciában két legiot hagyott volt hátra a XIII. Geminát és a I. Adjutrixot, mely utóbbi néhány év múlva mindazonáltal Felső-Pannoniába tétetett át. A történeti előadás szövegében azonban erről sem tesz Mommsen említést s egészen mellőzi azon írókat, kik a dáciai hadjáratokban még a *legio I. Adjutrixot*, a *XI. Claudiat*, a *X. Geminat* és a *XII. Fulminat* is szerepeltetik. Pedig már magának a tájékoztatásnak kedvéért fel kellett volna említenie, hogy az Orellinél előjövő ama felirat, melyre a *legio II. Adjutrix*nak szereplése iránti tekintetből Borghesi hivatkozik, igen gyanús; hogy a *leg. XI. Claudia* mellett semmi érv nem bizonyít s Fröhnernek gyanítása is alap nélküli; hogy a *leg. X. Geminat* nem szerepeltethetni a dáciai expeditioban a Gruternél előjövő felirat alapján, miután Q. Priferus Paetus mint az ala I. Asturum s nem mint a *leg. X. Gemina* tribunusa diszítettett fel Traján által a dák expeditio után; hogy az az érv, melyet Fröhner a *leg. XII. Fulminata* mellett felhoz, a szárnyas villám, még egyáltalán nem fogadható el biztos érvül s hogy a Henzennél előjövő felirat csak azt bizonyítja, miszerint Q. Raecius Rufus, Vespasianus alatt a 12. *legio primipilusa* volt, a dáciai háboruban pedig egy praetorianus hadcsapat vezére. De hallgat Mommsen teljesen a *legio I. Italica*ról is, melyre nézve pedig Henzennél és Orellinél egy Renier által némileg javított, de Dierauer által kifogástalannak vallott feliratos emlék fordul elő; hallgat a *VII. Claudiaról*, mely mellett ugyancsak Orellinnél és Henzennél Dierauer által azonkép elfogadott emlékbizonyítékok szólanak; hallgat végre a *I. Minerviáról*, melynek a második dáciai háborubani részvételét Henzennél és Fröhnernél néhány felirat kétségtelenné teszi, de mit másrészt a Mommsen által közölt Dionysos-féle emlékkő felirata is eléggé láttat.

Bezárja történeti vázlatát a tartomány elvesztésének és Dácia pénzeinek rövid fel-
említésével.

Dácia elvesztése Orosius, Rufus, az érmek és emlékek tanuskodása szerint Gallienus császár alatt következett be. Néhány jobban védett vár mindazonáltal ezentul is a ró-

maiaké maradt, főleg a Temes folyó és a Duna között, míg végre *Aurelian* 270—273. seregét és népét innen a Dunán átvivé s Moesiában letelepítette. Moesia egy része inntől fogva *Dacia Ripensisnek* és *Dacia Mediterranea-* vagy *Dardaniának* kezdett nevezetni.

Mommsennek e vázaltszerü előadása mindenestre szabatosabb, mint a historikusoké egyátalán, kik, Thierryt és Roesslert sem véve ki, nevezetesen *Gallienus* korára ugyis kevésbé vagy épen nem reflectáltak. Még Mommsen sem azon mérvben praecis, mint legujabban például a sokkal közlékenyebb Gooss, ki Mommsen argumentumait még néhányval súlyosbitja, a kérdés megoldásakor hangsúlyozva, hogy *Gallienus* alatt a trajáni Dácia elvesztése *realis*, *Aurelian* alatt pedig csak *formalis* volt.*) A kérdést lehetlen is nem ekként megítélnünk, ha szemügyre vesszük, hogy a történeti érvek ezt valóban bizonyítják. Orosius, ki ez ügyben legtisztábban beszél, *Gallienus* idejéről írja: *Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur* s e szavak értelmét *Aurelius Victor* szavai is támogatják, ugymint ki szerint *Claudius* a góthokat legyőzte, *quos diuturnitas nimis validos ac prope incolos fecerat*. Megegyezőleg ezzel azt találjuk, hogy a dáciai tartomány érmei, melyek a 247-ik évvel megkezdődnek s az érvek szorgos kijelölése mellett *Philippus*, *Decius*, *Volusianus*, *Gallus*, *Hostilianus Aemilianus*, *Valerianus* és *Gallienus* császárokat említik, aerajok tizedik évében vagyis 257-ben rögtön megszakadtak. A legifjabb keltü feliratok *Gallienus* korabeliek, melyek egyike *Mehádiában* találtatva a 257—260. évek idejére esik. Különben az éremleletek is azt bizonyítják. Mert *Torma* hosszas megfigyelése szerint az alsóilosvai gyarmathelyen talált érmek nem terjednek *Philippuson* túl, a *Kemény József* által *Tordán* összegyűjtött 542 császárérem pedig a 254-diki évnél lejjebb nem mennek. Az *Ackner* által *Hammersdorfon* és környékén gyűjtött 124 db. érem legifjabbika egy *Gallienus* s csak esetlegességből került közéjük egy *Aurelianus*. A *Seraphin* által *Kis-Se lyken* (*Klein-Schenk*) a castrum helyén szedett érmekeket csak *Alexander Severus* rusig menőknek mondja *Gooss*. A legkésőbbi dátum, melyet a *segesvári várhelyen* (*Burgstadel bei Schässburg*) talált éremleletek constatálnak, III. *Gordian* 237-ből, valamint az *Apulum* romjaiban a vasut építése alkalmával 1867-ben talált érmek közül *Philippus*nál egy sem ifjabb. És ha még hozzá vesszük, hogy a nagyobb éremleletekből a *gyulafehérvári Commodussal*, a *nependorf* *Philippussal*, a *vizaknai* (*Salzburg*) *Gordiannal*, a *bogsáni Trajanus Deciuussal*, a *mehadiai* pedig *Alexander Severussal* végződnek, feles bizonyítékunk lehet az állítás támogatására, hogy *Gallienus* után Rómával rendes pénzforgalom fen nem forgott.

Az a körülmény, hogy talált téglabélyegek bizonyítása szerint a leg. XIII. *Geminának* és az V. *Macedonianak* egy időn át közel kellett egymás mellé jutniok Délmagyarországon, a mellett látszik szólni, hogy a tartomány feladása nem oly rögtöni volt s nyilván épen ez az, mit *Mommsen* is érint. De hogy már a hatvanas évek kezdetén a római csapatok Dáciából Moesiába mentek volt át, onnan is kétségtelen, hogy őket itt találta *Gallienus*-nak *Trebellius Pollio* által érintett levele, melyben róluk mint a *Claudius* parancsnoksága alatt álló *militēs Daciscani*-król szól.

A rómaiaknak a góthokkal folytatott harcaik, melyeket a régi írók felemlitene, ez idő szerint már mind a Duna jobb partján látták színhelyöket. Moesiában győzi le a góthokat 267-ben *Gallienus* tábornoka, *Naissus*nál diadalmaskodik 262-ben *Claudius* s

*) A hasznavehető derék munka czime: *Studien zur Geographie u. Geschichte d. trajanischen Dacines*. Hermanstadt. 1874.

Pannoniában támadja meg 270-ben Aurelian a gyarmatokat. De Dácia sehol sem említetik meg akár mint csataszínhely, akár mint győzelmi vívmány.

Ha tehát egyes írók úgy nyilatkoznak, hogy Dácia elvesztése *Aurelian* alatt történt, azt úgy kell értenünk, hogy a *tényleges* elvesztést, mely Gallienus alatt következett be, ezen Aurelianus *formailag, hivatalosan* is elismerte, kivonva a balparti Dáciából még azon maradék hadsapatokat is, melyek a Duna-vonal védelmére némely balparti erődökben hátrahagyattak. Nyilván így kell érteni Flavius Vapiscust és azokat, kik vele egy közös forrásból merítettek: Eutropiust, és Suidast, ki Eutropiust csak átfordítja. Értelmesen mondja ezt különben Sextus Rufus Breviariumában: *Dacia Gallieno Imperatore amissa est et per Aurelianum translatis exinde Romanis* stb. s a mit ez így mond, azt sem Syncellus, sem Malalas, sem Jornandes, sem Paeaniusnak görög fordítása az V. század végéről meg nem hazudtolják.

Nem kevesebb tájékoztatlanságot tapasztalhattunk másrészt iróink részéről Aurelian Uj-, *Boldog-Dáciájára* vonatkozólag is. Azok, kik az újabb nyomozások eredményeül tudták, hogy a *Dácia ripensis* nem a Duna északi partján keresendő, mégis eléggé feltűnően tájékozatlanok maradtak aziránt, hogy a mai Szerb- és Bolgárország területén, a régi Moesiában berendezett Dácia tulajdonkép két tartományból állott: a parti és a közbelső Dáciából, mit a források teljes megbízhatósággal hirdetnek. Hisz Rufus kétségtelen módon mondja, hogy Aurelian által két Dácia alapítottatott a Duna jobb partján: Moesiában és Dardaniában, ami is Rufusnak minden kéziratában így kerül elő, ámbár a használatban levő kiadásokban az *ac Dardaniae* szavak csak mint glossa fordul elő. Rufus a két tartományt külön néven ugyan nem jelöli meg, de amit ő és a veronai, meg a Silvius Polemius-féle jegyzet Dáciának mondanak, az a Notitia Dignitatumban és Hieroclesnél egyaránt Dardaniának iratik. Rufussal összhangzik egyébiránt Jornandes is, állítván, hogy a dákokat Aurelianus in Moesia collocavit, *ibique aliquam partem Daciam mediterraneam Daciamque ripensem constituit et Dardaniam iniunxit*, mit persze úgy kell érteni, hogy a Silviusi jegyzet szerkesztése után és a Notitiának szerkesztése előtt a Dacia mediterranea vagyis Dardania két részre osztatott: *Dardaniára* és *Dacia mediterraneára*, mely utóbbi tartományt már 386-ban említi a Codex Theodosianus. De sőt geographiai fekvését is kijelölhetjük, mert a *Dacia ripensis* *Cebus* (Dschibra) és *Utus* (Vid), a *Dacia mediterranea* pedig a keleti *Margus*- és az *Utus* közt feküdt, áthatíttatva egész hosszukban az *Oescus* (Irker) által. Azok tehát, kik csak egy *egy tartományu* aureliáni Dáciáról tudtak, kétségtelenül tévedtek, talán az által is félrevezettetve, hogy egy 321-iki irat minden további meghatározás nélkül a *praeses Daciae*-hoz van intézve. Mégis sem ezt, sem a régi írókat nem szabad akként magyarázni, mintha a Duna jobbsparti új Dácia csak egy tartományrészből állott volna, hanem hogy e kétrészes Dácia közönségesen *egy név alatt* szerepelt ép úgy mint a trajáni Dácia a Duna balpartján, ámbár valósággal három tartományból állott. Mommsen ennél fogva, ha erre vonatkozólag nem is kimerítő és a forrásokat meg sem érinti, egészben teljes történeti hűséggel vázolja aényt. Csak az évet illetőleg nincs meg nála a szabatosság, mert a trajáni Dácia elvesztését és az aureliáni Dácia megalapítását 270—273. közé teszi, holott ha a régi Dácia átengedése azon béke feltéte volt, melyet Aurelian a góthokkal kötött, az időt 271-re kell tennünk, miután Aurelian a következő év elején már Ázsiába vonult Palmyra királynője Zenobia ellen. Ha valaha, úgy bizonyára ekkor érezte szükségét a Duna-határ háta mögötti biztosításának, de ez csak úgy volt lehetséges, ha úgy egyszer s mindenkorra lemond Dácia visszafoglalásának remé-

nyéről. Ezért a legujabb szakbuvárok is, mint Bernhard és Gooss 271-re teszik az eseményt, bár Zumpft az ő »Annales«-eiben 272-re határozza, mit legujabban Roeszler is elfogadott. Czoernig, Böhm és mások plane 274-re teszik.

Dácia *érmeire* vonatkozólag állítja, hogy a római pénz itt ugy az elfoglalás előtti, mint az elvesztés utáni időkben egyaránt forgalomban volt. Római denárok a szabad köztársaság korából, apoloniai és dyrachyumi drachmák főleg Délmagyarországon és Erdély nyugoti részein találtattak. Tüzetesebben is megéri az egyes nevezetes lelhelyeket s e vázlata általán oly kitűnő, ha nem is kimerítő, hogy csak élvezettel és haszonnal tanulmányozhatni

Ezzel be van fejezve a történeti bevezetés. Mint a mondottakból kitűnik, *vázlat* ez inkább, semmint kimerítő és oknyomozó előadás. Távol sem azon mérvben teljes, a melyben az történettudományi szemponból kívánatos. Önmagán viseli bélyegét annak, hogy írója nem mint *historikus*, hanem mint *epigraphista* szerepel. Történeti közleményei epigraphikai érvekből folynak; és a pragmatikai forráskészlet csak ott szolgáltat kezébe néhány összekötő kapcsot, a hol a monumentalis emlékek cserben hagyták a történetirót. Innen van, hogy a dák-római kettős hadjáratnak számos érdekes és fontos esélyei, a polgári berendezkedés sokszerű mozzanatai és a tudományos irodalomban kifejlett több rendbeli vitakérdés teljesen kiesnek reflexioja alól. Mi több, ezen történeti vázlatban még azon adatok sincsenek értékesítve, *melyeket maga az epigraphikai rész tartalmaz*, mi azt mutatja, hogy Mommsennek célja nem más volt, *mint egy általános áttekintést nyújtani annak*, ki feliratait használja. Mommsen önmagát nem meríté ki s helylyel csak egyes anachronismusok kijavítására szoritkozik, mellőzve másrészt mindama vitakérdést, melyeket az epigraphika segélyével meg nem oldhatott. És így még Mommsen kiadása után is fenmarad az ohaj, Dáciának egy oly politikai és társadalmi története után, melynek összeállítására a classikai történetirodalom és az epigraphikai forráskészlet egyesítettnek, az általok nyújtott adatok pedig kölcsönös ellenőrzés mellett, egy pragmatikai mű létesítésére értékesítettnek. Mommsen keretet és anyagot nyújtott: ennek berendezése amabba még művészi, írói talentumot szükségel.

IV.

A történeti bevezetés után következik a munka főrésze: a *feliratos emlékek* közlése, Összesen 842 emléket, a téglákkal és egyéb instrumentumokkal 854-et sorol fel Dáciára. Ezekhez járul az additamentákban még mintegy 40 emlék, úgy hogy az általa közölt feliratos emlékek számát közel 900-ra tehetni, oly tömeg, mely a dáciai corpust a római feliratos emlékek gyűjteményében ugyancsak tekintélyessé teszi. Az emlékek e tömegét Mommsen akként közli, hogy a lelhelyek szerint csoportosítja. A lelhelyek s illetőleg a fejezethelyek, melyek alatt az emlékek felsoroltatnak, a következők: I. *Alsó-Ilosva* (36 emlék); II. *Alsó-Kosály* (11 emlék); III. *Szamos-Ujvár* (4 emlék); IV. *Porolissum-Mojgrad*. Acc. Tihó (3 eml.); V. *Certia-Bomlot* (1 eml.); és *Magyar-Egregy* (2 eml.); VI. *Vármező* (1 eml.); és *Sebes-Várallya* (1 eml. Largiana-Zudor és Kis-Sebes csak mint téglalelhelyek hozatnak fel); VII. *Optatiana* = Magyar-Gorbó (3 eml.); *Gyalu* (6. eml.) és *Macedonia?* = Szucság (1 eml.); VIII. *Napoca* = Kolozsvár (22 eml. melyekből egy a Nádos partján, másika Dezméren, harmadika pedig Felekhegyen, mindhárom Kolozsvár közelében találtattak.); IX. *Potaisa* s. *Patavissa* = Torda (57 emlék, melyekből mintegy 6 b. Jósika birtokáról Ara-

nyos-Lóráról Bécsbe s Kolozsvárra került. Mommsen szerint azonban ezek is valószínűleg Tordán találtattak s ezért is sorolja azokat ott elő.); X. Salinae=Felvincz, hol téglák találtattak (8 emlék, melyekből *Székelly-Földvára* 2, *Maros-Ujvárra* 1, *Várfalvára* 5 esik); XI. *Brucla* Nagy-Enyed közelében (4 eml., melyekből 2 Felgyógyon találtatott ugyan csak Nagy-Enyed közelében.); XII. *Mikháza* (1 eml.); XIII. *Enlaka* (3 eml., melyekből Szent-Mihályra 2 jut.); XIV. *Homoród Szent-Márton* (1 eml.); XV. *Galt* (3 eml.); *Héviz* (2 eml.); *Hideghát* (2 eml.); és *Reps* (1 eml.); XVI. *Agnethlen* (1 eml.); XVII. *Mediasch* és *Schelken* a környékkel t. i. BIRTHELM vagy Beretháalom (1 eml.); Darlócz (1 eml.); Grosspropstdorf (1 eml.); Karácsonyfalva (1 eml.); Mikeszász vagy Feigendorf (1 eml.); Sorostély=Schorsten (1 eml.); Klein-Schelken (2 eml.); XVIII. *Dornstadt* (1 eml.); *Gross-Pold* (1 eml.); *Rütsch* (1 eml.); és *Rehó* (1 eml.); XIX. *Apulum*=Gyulafehérvár (288 eml., melyekből Maros-Portusra 12, Brettára 1, Szász-Sebesre 4, Kisfaludra 4, Maros-Váradra 1, Sardara 4, Alvinczre 2, Boros-Botsárdra 1, Kisfali villára 1, Magyar-Peterdre 1, Borberekre 1, és Magyar-Igenre 1 emlék); XX. *Alburnus major vicus Pirustarum*=Verespatak (18 emlék, ezekből esik Abrudbányára 3 eml.); XXI. *Ampelum*=Zalatna (60 eml.); XXII. *Veczel* (55 eml., melyekből Dévára 17, Kéméndre 4, Branyicskára 3, Maros-Németire 14, Herepere 2, és a Cetatjére 2 jut); XXIII. *Germisara* Csikmó mellett *Feredő-Gyógyal* (10 eml., ezekből esik Algyógyra 4, Szászvárosra 5); XXIV. *Aquae*=Kis-Kalán (12 eml., melyekből Cserna-Kereszturra 1, Pusztá-Kalánra 1, Vajda-Hunyadra 3, Al-Pestesre 1, Fel-Pestesre 3, Nándor-Valyara 1 jön); XXV. *Muntschu-Gredistye* (2 eml.); XXVI. *Ulpia Trajana Augusta Dacia Sarmisegetusa*=Várhely, Gredistye (130 eml. Ezekből esik Oláh-Brettyére 3, Malomvizre vagyis Rudimorara 5, Totesdre 2, Pestényre 5, Poklisara 2, Nagy-Osztróra 11, Haczakra 1, Zámra 8, Farkadinra 7, Sz.-Péterfalvára 2, Boldogfalvára 5, Kornesdre 4, Nalatzira 5, Osztrovára 1, Klopotivára 2, Demsusre 13, Zeykfalvára 1, Tustyara 1); XXVII. *Pons Augusti* ad Margam (1 eml.); XXVIII. *Tibisunu* Karansebes mellett (7 eml. Ezekből esik 1 a Temes-Bisztra torkolatára); XXIX. *Duna-Temes-Csernaköz* (4 eml. Ezekből esik 1 Dentára, 1 Fényre, 1 a Szászka melletti Besedin-hegyre, 1 Temesvárra); XXXI. *Slatina* (1 eml.); XXXII. *Ad Mediam*=Mehadia (22 eml. melyekből 1 Karansebesre, 2 a Mehadia és Plugova közti térségre esik); XXXIII. *Drobeta?*=Cernetz (7 eml. melyekből 3 Turn-Szeverinre, 1 Topolniczára, 1 Zagaiara jut); XXXIV. *Desa*=Arcer (1 eml.); XXXV. *Rečka* Karakal közelében (10 eml.); XXXVI. *Daciae incertae* (33 eml., melyek jelenleg Bukaresten, Vaalon, Filesden, Magyar-Peterden, Czegén, Nagy-Szebenben és Frecken léteznek. Közli azután Dácia ismert *egyetlenegy miliariumát*, mely Ajtón faluban közel Tordához találtatott s végül az instrumentákat t. i. a téglákat, mécseseket, ércz tárgyakat.

Az *Additamentákban* melyek a III. kötet II-ik részében találhatók fel, némi irodalmi pótlékot ad s kiegészíti a feliratos emlékeket. Az általa itt közlöttekéből esik Alsó-Kosályra 1, Szamos-Ujvárra 1, Székre 1, Porolissara 1, Certiara 1, Deritere Bánffy-Hunyad mellett 2, Bruclara 1, Mikházára 1, Napocara 4, Pusztá-Szt-Miklósra 1, Potaisara 1, Várfalvára 2, Enlakára 1, Schässburgra 1, Marosportusra 4, a Spring és Drassau közti térre 1, Alvinczre 1, Germisarara 1, Ampelumra 1, Veczelre 1, Sarmisegetusara 3, Német-Csanádra 1, \ erseczre 2, Pozsenenre 1, Orsovára 3, Drobeta 2, Rečkara 1 emlék. Pótolja ezután az instrumentákat is.

Mind e közleményekre nézve el kell ismerni, hogy azok a szakeruditio bámulatos tanubizonyságai. Az olvasásban és interpretációban Mommsen felülmulhatatlan mester,

ámbar a gyűjteményben elég felirat van, melyet ő maga sem volt képes megfejteni. Az emlékeket saját olvasása szerint közli, de regisztrálja egymás mellett a lectio variansokat is, mi által az eredeti szövegnek többszörös megrontását leghivebben feltünteti. Az olvasásban a jota pontjáig szórszálhasogató s ez az ő epigraphikájának főerősége. Biztos szemmel ismeri fel az interpolált emlékeket, mert teljesen kifejlett szakérzéssel választja el a hamisítottakat az eredetiektől. Olvasása ott hol maga szemléltet, oly biztos, hogy benne teljesen megnyugodhatni. Szemét a római élet minden nyilvánulására kiterjedő bőséges elméleti ismeretkör támogatja s ez okozza, hogy oly biztosan képes felismerni *vésesi* eredeti hibákat is s hogy kikerüli mindazon zavarokat, melyekbe a monumentalis kő-palimpsestek olvasásánál oly sokan az epigraphisták közül belebonyolultak. Olvasását interpretatív képessége ellenőrzi, mi nélkül helyes epigraphika nem is képzelhető. Szerencsés emlékezőtehetsége minden nehézségnél segítségére van, mert megviselt feliratoknál sokszor csakis az analogok által boldogulhatni. Különb, hol biztosan olvasni nem tud, vagy az olvasottat megfejteni nem képes, azt beismeri s ezzel elejét veszi azon praeoccupálásnak, mely epigraphikai értelmezéseknél már nem egyszer a tudományos ügy tetemes hátrányára volt.

A közlött feliratok mellett rendkívülien érdekesek magyarázatai. A feliratok elé bocsátott monographiák ugyan távol sem kimerítő, de mégis sok újat és tanulságosat tartalmaznak. A vázlagszerűség daczára is teljes áttekintést nyerünk a római gyarmatügy fejlődésére nézve, melyről helyesen állítja Marquardt, hogy az egyik tartományban sem szemléltető oly tisztán, mint Dáciában. Az egyedüli nagyobb város, melyet a rómaiak a tartomány birtokba vétele után Dáciában előtaláltak, *Sarmisegetusa* volt. Mommsen tüzetesen adja elő e város történetét, kimutatva, hogy Traján által *coloniává* emeltetett s *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmisegetusa* nevet nyert. Az újabb telepek az emlékek tanuskodása szerint részint *castella*-k, részint *faluközségek* voltak, melyek idővel *városi* joghatóságot s végre a *ius coloniaet* nyerték el. Így lön *Apulum* Traján alatt, mint *falu* alapítva, akkori neve *Canabae* volt s *magistrik*-kel birt; Hadrian építette a *castra legionis XIII.*, mely emitt nyerte főtáborhelyét, később *municipiummá* lön, mely két emlék tanubizonyoságtétele szerint M. Aureltől *municipium Aurelium*-nak s három másik emlék bizonyítása szerint Septimius Severustól *municipium Septimium*-nak neveztetett. Mint *municipium* székhelye lön a procuratornak, mig végre *colonia Juris Italici* lett, mit épen Ulpianus digestái bizonyítanak. Épen így volt Potaissa Traján óta *vicus*, Severus óta *Colonia*; *Napoca* (Kolozsvár) előbb *municipium*, aztán szintén *colonia*; a *municipium Drobetae* a Dunánál később lett *coloniává*.

De ép ily tanulságosak az itt egybegyűjtött emlékek a provinciális közéletnek egyes kihatóbb mozzanataira nézve is. A tartomány igazgatására nézve az emlékek kitünő tájékoztatást szolgáltatnak: nevezetesen kétségtelenné teszik, hogy a hármas Dácia élén külön-külön *procuratorok* állottak. Így említették A. Axius Aelianus mint *procurator provinciae Apulensis*; P. Sempronius Aelius Lycinus és Ulpius mint *proc. prov. Daciae Porolissensis*. A körülmény, hogy egyes emlékeken több tartományi *procurator*, mint *procurator vice praesidis* jön elő, valószínűvé teszi, hogy a tartományok külön *legatus* alatt is állottak. Így volt például a már említett A. Axius Aelianus *proc. prov. Daciae Apulensis, bis vice praesidis*; Ulpius pedig *proc. Aug. (provinciae?) Daciae Apulensis agens vices praesidis*. Ennek daczára a *legatus*nak czime mindig *legatus trium Daciarum* volt. A *legatus* eleinte csak *praetori rangu* volt és csak dáciai *legatusa* után nyerte el a *consulatust*, de M.

Aurelius idejétől fogva Dárcziában csakis *consularis legatusok* jönnek elő. A Mommsennél egybegyűjtött emlékek alapján a procuratorok névsorát következőleg lehet egybeállítani: *Aelius Constans* proc. Aug.; *C. Aurelius Atilianus* pr oc. Aug.; *C. Aurelius Salvianus* proc. Aug. *A. Axius Aelianus* mint proc. Aug. és proc. prov. Daciae Apulensis, bis vice praesidis; *Tib. Claudius Quintilianus* proc. Aug.; *Q. Decius Vindex* proc.; *Herennius Gemellinus* proc. Aug. nn. agens vicespresidis; *M. Luccenis Felix* proc. . . . ; *P. Macrinus Macer* proc. Augg.; *C. Publicius Antonius Probus* proc. Augg.; *P. Sempronius Aelius Lyacinus* proc. prov. Daciae Porolisensis; *C. Sempronius Urbanus* proc. Aug.; *Valerius Catullinus* proc. Aug.; *Ulpus* . . . proc. Aug. (provinciae?) Daciae Apulensis, agens vices praesidis; *Ulpus* . . . proc. provinciae Porolisensis. — A *propraetorialis* és *consularis legatusok* névsorát pedig ekként állíthatni egybe: *Q. Alburnius Caedicianus* leg. Aug.; *L. Aemilius Carus* leg. Aug pr. pr. III. Dac.; *L. Annius Fabianus* leg. Aug. pr. pr. prov. Dac.; *P. Calpurnius Proculus* leg. Augg. pr. pr.; *M. Claudius Ti. f. Fronto* leg. Aug. pr. pr. III. Daciarum et Moesiae super.; *C. Curtius Proculus* leg. pr. pr. imp. Antonini Aug. Pii prov. Dac.; *P. Furius Saturninus* mint leg. Augustorum, leg. Aug. pr. pr. leg. pr. pr. és cos.; *Jasdius Domitianus* leg. Aug. pr. pr.; *Julius Bassus* leg. Aug. pr. pr.; *Tib. Jul. . . Flacc. . .* leg. Aug. pr. pr. prov. (Daco); *C. J(ulius) Gallus* c. v. leg. Augg. pr. pr.; *C. Julius Maximinus* leg. Augg. pr. pr.; *Manilius Fuscus* leg. Aug.; *Mar(cius) Veracilius Verus* leg. Aug. pr. pr.; *L. Marius Perpetuus* cos. Daciarum III.; *Mevius Surus* cos.; (*Sex*) *Minicius Faustinus (C) J(ulius C) f. Severus* leg. pr. pr. imp. Traiani Hadriani Aug. prov. Daciae; *L. Octavius Julianus* mint leg. Aug. és cos. III. Dac.; *Cn. Papirius Aelianus* leg. Aug. pr. pr.; *Plautus Caesianus*; *Polus Terentianus* cos. III. Daciarum; *L. Pomp. . . Liberalis* cos. Daciarum III.; *Scaurianus* (leg.) Aug. pr. pr.; *M. Sedatius Severianus* leg. Aug.; *P. Septimius Geta* leg. Aug. pr. pr. *Simonius Julianus* v. c. praeses Daciarum; *M. Stadius Priscus* leg. Aug. pr. pr.; *Terentius . . . (Te)rentius Gentianus* leg. Aug.; *D. Terentius Scaurianus* (leg.) Aug. pr. pr.; *M. Valerius Maximianus* leg. Aug.; *Vespronius Candidus* cos. s ezeken kívül még négy legatusra vonatkozó emlék, kiknek neveik azonban a kőlapon már olvashatlanokká lőnek.

A vallási és polgári élet is nem egy oldalról nyer ez emlékek által érdekes megvilágítást. Mommsen közelebb érinti az *augur* Apulum, Napoca, Porolissum és Sarmisegetusa alatt, a *pontifexet* Apulum, Porolissum, Sarmisegetusa alatt, a *flament* pedig Apulum, Potaisa és Sarmisegetusa alatt. Előkerül az emlékeken azonkívül a *magister collegii fabrum Apuli*, a *mater Asianorum Napocae*, a *mater collegii centonariorum Apuli*, a *mater collegii fabrum Apuli*, a *sacerdos dei Aesculapi Apuli*, a *sacerdos Jovis optimi maximi Dolicheni Apuli*, a *sacerdos numinum Apuli*, a *sacerdos (imp. Nervae Tra)ani Caesaris (Aug. Germanici) Dacici optimi (principis)*, a *sacerdos Daciae: sacerdos arae Augusti nostri coronatus Daciarum III.*, a *Spirarcha Asianorum Napocae*. — Az *Augustales*-ekből említettik a *magister Augustalis Napocae* s közelebb szól róluk Mommsen Apulum, Napoca és Sarmisegetusa alatt. — A *Honorati et Principales municipiorum et collegiorum* közül az *aedilis* előkerül Apulum, Napoca, Sarmisegetusa alatt, a *Quinquennialis* Apulum és Sarmisegetusa alatt, a *Quinquennialis primus* Drobeta alatt, a *duovir* Ampelum, Apulum és Sarmisegetusa, a *Patronus civitatis* Apulum, Napoca, Porolissum és Sarmisegetusa alatt, a *Questor* Apulum, Drobeta és Sarmisegetusa alatt; a *Quatuor vir* Apulum alatt; a *magistri Canabensium* Apulum és a *magistri vicorum* Samus alatt. Említettik még az emlékeken a *Quinquennialis primus pro imperatore Sarmisegetusae*; az

Ornamentis duoviralibus honoratus Patris Sarmisegetusae; a praefectus quinquennalis pro Antonino imp Sarmisegetusae, a praefectus collegiorum fabrum Sarmisegetusae, a principales collegii fratrum Apuli, a praefectus incertus Dii Napocae. — Az *Officiales*-ekből említettik a *scriba Sarmisegetusa* alatt. Az *Ordo et Populus*-ből a *decurio ornatus ornamentis decurionalibus Sarmisegetusae, a decurio decurionalibus ornamentis honoratus Sarmisegetusae, a decurio habens ornamenta decurionalia Apuli.* — A *collegiumok* közül a *collegium Asiani* és ennek *spirarchája* Napoca alatt; a *collegium centonariorum* és ennek *patronusa Apulum* alatt, a *collegium deudrophorum* és *patronusa Apulum, a collegium fabrum* s ennek *decurialis-e, principales-e, magistere, patronusa, patronus primusa, matere, scolaja, Geniusa Apulum; a collegium fabrum* és ennek *decuriója, prefectusa, patronusa, Geniusa Sarmisegetusa; a collegium fabrum Tibiscum; a collegium Isidis és pateri* meg *quaestora Potaissa; a collegium nantarum* és *patronusa Apulum* alatt és a *collegium negotiatorum provinciae Apuliensis és defensora.*

Végül *katonai* tekintetben is vajmi becsesek ez emlékek! Közöttük a *legiok, álák, cohortes-ek* számos emléknymaival találkozunk. A *legiokról* volt már szó, az *álák* közül pedig előjönnek: *I. Hispanorum* a. 129. in Dacia inf.; a *I. Hispanorum Campagonum* a. 157. in Dacia és a *I. Augusta Ituraeorum* a. 110. in Dacia. A *cohortes auxiliares-ek* közül pedig a *II. Flavia Bessorum* a. 129. in Dac. inf.; a *I. Britannica* a. 110. in Dacia; a *III. Campestris civium Romanorum* a. 110. in Dacia; *I. Flavia Commagenorum* a. 157. in Dacia; a *III. Cypria civium Romanorum* a. 110. in Dacia; a *III. Dalmatarum Valeriana Galliena equitata civium Romanorum pia fidelis* a. 257—60 in Dacia Moesiaque super.; a *I. Gallorum Dacica* a. 157. in Dacia; a *II. Gallorum Macedonica* a. 110. in Dacia; a *III. Gallorum* a. 129. in Dacia; a *I. Hispanorum pia fidelis* a. 110. in Dacia; a *I. Hispanorum Veterana* a. 129. in Dacia; a *I. Flavia Ulpia Hispanorum Miliaria Civium Romanorum* a. 110. in Dacia; a *I. Ituraeorum* a. 110. in Dacia; a *I. Augusta Ituraeorum Sagittariorum* a. 110. in Dacia; a *II. Flavia Numidarum* a. 129. in Dacia; az *VIII. Raetorum* a. 110. in Dacia; a *I. Thracum civium Romanorum* a. 110. in Dacia; a *I. Thracum Sagittariorum* a. 157. in Dacia; a *I. Ubiorum* a. 157. in Dacia; a *I. Vindelicorum* a. 157. in Dacia; és a *I. Augusta* a. 157. in Dacia.

Igy tehát az emlékek a legfontosabb kérdésekre kitűnő felvilágosító fényt derítenek s Mommsen tényleg annyi emléket gyűjtött össze, hogy azok segítségével sokkal teljesebb sorozatát állíthatjuk össze a különböző tiszti személyeknek és hadesapatoknak, mintsem minővel eddig birtunk. A tartományi főnököknek lajstroma például Mommsennél minden esetre teljesebb, mint Borghesinél, ki azokat *Oeuvres-inek* VIII. kötetében közli, s hasonlíthatlanul teljesebb mint Vasnál, ki szintén összeállított egyr övid ily lajstromot. Csak az kár, hogy Mommsen mind ez adatokat még fel nem dolgozta. Egyes monographiáiban szól ugyan ezekről s hasonlókról, de ez nem azon rendszerességgel és nem is azon szabátossággal történik, mely egyrészt világos áttekintet nyújtana, másrészt pedig a rendes szabály alóli kivételeket feltüntetné. Az olvasó sokban még önmagára van hagyatva, önmagának kell még találgatnia, combinalgatnia, következtetnie, a nélkül, hogy minden kérdésre nézve, mely az emlékek szolgáltatja adatok alapján felmerül, eligazodnék. És annál inkább nem, mivel az emlékek tömegében — a kitűnő *Index* daczára is — a biztosan kalauzó vezetőfonalat valóban bajos mindig feltalálni. Megemlítendő azonkívül az is, hogy az emlékek ezen Mommsen-féle *corpusa* még távol sem mondható minden jelessége mellett kifogástalanok. Az emlékek közleményei minden esetre kifogástalanok ott, hol őket maga Mommsen olvashatta és leírhatta. Am nagyon is sok azon emlékek száma, melyeket Momm-

sen maga nem láthatott s melyeknek olvasását csak mások közleményeiből átvette. Így történt, hogy számos emlék került a corpusba, melyekről Mommsen maga sem kétkedik, hogy rosszul olvasottak és restituáltak. Amit Torma Károlytól átvett, helyes és megbízható, *de mit oly szerzőktől volt kénytelen elfogadni, kiknek hitelességét s correctségét ő maga is gáncsolja, az természetesen garancia nélkül áll az emlékgyűjteményben.*

V.

Munkájához Mommsen egy térképet is csatolt, melyet az ő utasításai alapján az ismert nevű chartograph Kiepert készített, Sulzer lithographirozott és Reimer Györgynél az akademia Berlinben a szöveges munkával együtt kiadott. A térkép azonban, — mi tagadás benne — távol sem elégíti ki az igényeket és épen nem felel meg a czélnak, melyet történeti térképek által elérni óhajtunk. Nem is graphikai kifejezése, tükre ez a szöveges munkának.

Az első, ami e térképen feltűnik, s ami a mai tudományos chartographia szorgos correctsége mellett szokatlanul meglepő az, *hogy rajta egy szorosán körülhatárolt ország-egységgel, egy politikai és közigazgatási individualitással nem találkozunk.* A legkevesebb, amit egy speciáltérképen manap igényelhetünk, az az általa feltüntetett területnek lehető legpontosabb *határolása*, de a Mommsen Kiepert-féle térkép épen ezen egyik leglényeges követelményen is túlhelyezkedik. Feladata Dáciaát előtüntetni s ennek nevét viseli is homlokán és mégis egyik tájék felé sem ismerhetni fel rajzából Dáciának egyediségét. Nyilvánvaló, hogy e térképen Dáciának akként kellene feltüntetve lennie, amint azt a rómaiak ismerték, politikailag és közigazgatásilag beosztották, polgárilag és katonailag beosztották: *szóval amint azt római provinciául szervezték.* Mommsen azonban e helyett megtartatá Kiepert által a mai geographiai határolást a mai politikai beosztás szerint, vagyis adja Délmagyarország egy részét, egész Erdélyt, Szerbia-, Bolgár- és Oláhország egy részét s így hát azt kellene hinnünk, *hogy mind Dácia az, ami a térképen előttünk fekszik*, mit pedig sem a fenmaradt emlékek, sem a történeti források nem igazolnak. Ellenkezőleg az emlékek úgy mint a történeti források egészen mást bizonyítanak. A térkép például úgy éjszakon, mint délen s részben keleten is oly területrészeket tüntet fel Dáciául, melyek a római Dáciának valósággal soha részét nem képezték s nyugaton meg oly részeket hagy el, melyek Dáciához lényegileg tartoztak. Mert hogy Dáciának nyugoti határolását a Tisza képezte, az nem csupán a geographiai területalakulatból, melyre a római szint-
 ugy mint bármely más nemzet szükségképen tekintettel volt, hanem a régi írók határozott állításaiból is bizonyos. Nevezetesen határozottan állítja ezt Ptolomeus, ki ha a chorographiára nézve nem is teljesen kimerítő, a határolásra nézve mégis igen megbízható. Ezen Ptolomeust nem is tévesztette el szem elől maga Mommsen sem, de midőn rá hivatkozik, nyilván teljesen félreérti. Azon nézetben van t. i. Mommsen, hogy az alexandriai geograph a Tibiscus alatt a Temest és nem a Tiszát érti, miután a municipium Tibiscum nem a Tisza, hanem a Temes mellett feküdt. Ezért írja ő: Tibiscus autem fluvius non est qui hodie dicitur Theiss, sed qui nunc est Temes, cum ad hunc, non ad illum situm sit municipium Tibiscum. Magunk is jól tudjuk, hogy a Temes folyó egész a XVI-ik századig Tibiscusnak iratott, de hogy a Ptolomeus által említett Tibiscus alatt csakis a Tiszát és távol sem a Temest kelljen értenünk, kétségtelen. Maga Mommsen is érinti, hogy a Priscusnál,

Jordanisnál és a ravennai Anonymusnál előjövő Tisia vagy Tiga, Tibisia vagy Tiphesa valószínűleg ugyanazon Tisza és Temes folyókra vonatkoznak s azért Ptolomeus Tibiscuma a határfolyóra nézve nyilván csak a későbbi idők latin neve. De el is tekintve mindettől, ha a Temes volt volna Dácia határfolyója, mikép képzelhessük akkor Mommsent saját magával, tanulmányaival és kutatásainak eredményeivel ellenmondás nélkül? Ha a Temes és nem a Tisza volt a határ, hogyan értsük akkor a római állandó letelepedésnek kétségtelen nyomait túl a Temesen? Már pedig maga Mommsen hirdeti, hogy Dentán, Szászkán, Fényben római emlékkövek fedeztetek fel; hogy Bulcon és Csanádon római legionarius téglák találtattak az állandó letelepedésnek bizonyos nyomaival; hogy a Temesvár-aradi vasut ásatásai alkalmával ugyancsak a római tégláknak és emlékműveknek jöttek nyomaira. Sőt mi több, ha a Temes volt Dácia határa, hogyan értsük akkor Mommsent, ki a Temesen túl a Maros mentében egy római hadutat jelöl ki térképén elkezdve Szegedtől be Erdélyig! Ez tehát oly hangos ellenmondás, oly teljes megegyezés önmagának, hogy csodálni lehet Marquardtól, ki mindenkép kitünő nagy művében (Römische Staatsverwaltung Leipzig. 1873.) Mommsent követve ugyancsak a Temest mondja Ptolomeus közleménye alapján Dácia nyugoti határának. Oly férfiak, mint Roessler és ő előtte csaknem kivétel nélkül valamennyien Ptolomeust ennyire félre nem értették, a Tiszában pilantván meg a határvonalat s nincs is eddig térkép, mely nem a Tiszát jelölné ki. Spruner, Kiepert, Bretschneider, Menke stb. megegyezőleg a Tiszáig terjesztik ki Dácia területét, de idáig teszi azt Mommsen is ugyancsak a corpushoz csatolt más kérendbeli mappáján, úgy hogy pillanatig sem kételkedhetni tévedésén. *Midőn tehát Dácia térképén a Tisza folyót még csak fel sem tünteti*, azt egy oly correctségtől fosztja meg, mely nélkül a térkép még akkor is érthetlenné válik, ha felteszszük, hogy ő nem politikai, hanem csak *lelhelyi* mappát kívánt adni; mert ezen esetben mit keres itt azon földterület, mely a Marostól Nagy-Váradig húzódik, tehát azon földterület, melyről eddig semmi tudomásunk, hogy a római állandó letelepedésnek emlékszerű nyomaival bírna?

És ugyanazon incorrectséget látjuk keleten is. Ptolomus a *Tyrast* mondja Dácia keleti határának és Mommsen térképén e folyót egész kiterjedésében és neve alatt hasztalanul keressük. A térkép rajza után itélve a Seretet vagy legjobb esetben a Prutot kellene a keleti határvonalnak gondolnunk, amit pedig épen Ptolomeus- alapján gondolnunk nem szabad.

De e határozatlanságnak teljesen megfelel a belső területi felosztás is. Láttuk, hogy Dácia felosztására nézve miként vajudtak a tudományos irodalom terén speculattív alapon a nézetek s miként tisztázta s állapította meg azokat utóbb a helyesen értelmezett emlékszerű forrásirodalom. Ám tekintve ezek után magát a térképet, *azon sem a történeti alakulatnak, sem pedig az emlékszerű irodalom alapján eddig kifejtett vívmányoknak semminemű graphikai jellegére, mondhatni legcsekélyebb nyomaira sem akadhatni.* Pedig a térkép csakis így lehetett volna igazán instruktív s csakis így jelezhetne volna az graphikailag az eddig e téren vívmányozott előhaladást! Igaz e föladat, a régi források sajátyszerű hallgatagsága miatt, nem oldható meg azon biztonsággal, melylyel az egyéb politikai individualitásoknál történhetik; de ha ez tagadhatatlan is, úgy mégis másrészt indokoltan kérdezhetni, *hogy ily esetben miért nem tette ezt Mommsen legalább a valószínűség s a történeti alapra visszavezethető tudományos egybevetés alapján?* Mert hogy ő az ily combinationak nem elvi ellenzője, fényesen mutat a azzal, hogy a rómaiak

dáciai hadutait legnagyobb részt merő *combinatio* alapján rajzoltatta Kiepert által, s így ezt annál inkább tehetné volna, a belső politikai felosztás jelzésében, miután az emlékieg igazolt, történelmileg elvitázhatatlan elnevezések térképi alkalmazásában zsinórmértékül bizvást veheti vala a római orientatiót egyéb tartományi felosztások nyomán. Így ő maga vallja, hogy a *pars inferior* a keleti, a *pars superior* pedig a nyugoti tartományrész volt; továbbá, hogy a Dácia Porolissensis a *Mojgrad* közelében volt Porolissától, a Dacia Apulensis a Gyulafehérvár helyén állott Apulótól és a Dacia Malvensis a hihetőleg Dácia délkeleti részében feküdt colonia Malvesetől vette elnevezését, minek ha kifejezést birt és mert adni a történeti vázlatban, vajjon miért habozott akkor ezt tenni a térképen is, hol a szemléleti szempont tekintetéből az sokkal kívánatosabb lett volna?

Egyébiránt, hogy csakugyan nem a hypotesistól való idegenkedés okozza Mommsen térképén e mulasztást, azt egy még kiáltóbb másik mulasztás eléggé bizonyítja. Hallottuk, hogy a római uralomnak a bal isterparti Dáciában bekövetkezett elhanyaglása után Aurelian a tulsó parton, Felső-Moesiában, a mai Szerb- és Bolgárországban a Dacia Aureliana, a Dacia nova vagyis a Dacia riparia és mediterranea nevű tartományt alapítá. Láttuk, hogy maga Mommsen kifogástalan correctséggel hirdeti ez elvitázhatatlanul igaz történeti tény és mégis, ha térképét tekintjük, azt kell tapasztalnunk, hogy e történeti ténynek sincs ezen semmi nyoma, semmi jelzése! A terület, mint Moesia superior van feltüntetve s a szemlélő felesleges tájékozásaul megjegyyezve, hogy az — Szerbia, illetőleg Bulgária, de az iránt mindenkép vak marad a térkép, hogy az a Dacia riparia és mediterranea, melyeket korszakokon keresztül s a legujabb irodalmi generatio közül is sokan a Duna másik parti területén nyomoztak, kutattak, vitattak, ime itt a Moesia superior területén keresendő.

Ami ezek után egy részlettérképen, melynek feladata a rómaiak területi hódításának és szellemi fensőségökből kifolyó kulturalis vivmányának történeti menetét szemléletivé tenni, a legfontosabb: az kétségen kívül az uthálózat és a colonisatio.

Az elsőt illetőleg már ismételten volt állitva, hogy a római nagyszerű államutai-ban birta világhatalma egyik legruganyosabb emeltyűjét s ebből magyarázandó, hogy az utászát a római törvényhozás elsőrendű czikkei közé tartozott. Ha ennél fogva tudományos téren oly felfedezések történnek, melyek a római had- és közutak hálózata iránt eddigi ismereteinket ujjabbakkal szaporítják, vagy az azok iránt táplált sejtelmeinket megbizhatóbbakká teszik, vagy téves nézeteinket egyáltalán módosítják: az a tudományos téren elvitázhatatlanul szintén elsőrendű sikernek mondandó! Ám a Mommsen-Kiepert-féle térképen e sikert távol sem észlelhetni azon mérvben, a melyben az annyira kívánatos lett volna. Az ugyan kétségtelen, hogy e tekintetben sokkal többet nyujt e térkép, mint mások dolgozatai, kik e nehéz tárgygyal vesződve, a római közlekedés irányvonalait térképileg tüntették fel: Mommsen térképe valóban hasonlithatlanul jobb és teljesebb mint Spruner, Menke, Bretschneider, Kiepert, Mannert, König, Aschbach, Ackner, Vass stb. térképei, de elvontan itélve, tagadhatatlan mégis, hogy Mommsen térképén tulnyomólag csakis a *combinatio* eredményével találkozunk. Térképe is tehát csak a *combinatio* értékével birhat! Tekintve ugyanis Dáciájának bármily részletét, azon csakis egy idealistikus rajzu uthálózatra találunk. Így az a hosszu utvonal, mely a Duna mentében, annak jobb partján, tehát már a tulajdonképeni trajáni Dácia határain kívül folytonos összekötetésben Semendriától Capidavaig nyugotról keletre, és Capidavától Barboschiig, a Seretnek a Dunába ömléséig, délről északra huzódik, innen pedig délkeletnek Salsoviáig s

Saloviától merően délnek a Pontus Euxinus partján fekvő Tomiig halad, *mint még meg nem vizsgálta, tehát a tapasztalati tudomány, az autopsia által még nem igazolt van feltüntetve*; az az utvonala pedig, mely Tułschától (Aegysus) Tomiig megy, *mint teljesen bizonytalan* van élénk állítva.

Épen nem kedvezőbb az, amit a Duna másik partján, vagyis a tulajdonképi Dáciaián belül látunk. Az az utvonala ugyanis, mely Turnszeverintől körívben Tschelejuig halad, *kétharmad részben mint bizonytalan* s egy harmadrészben *mint még meg nem vizsgálta* van feltüntetve. A Tschelejutól a Vöröstorony-szorosig haladó vonala legnagyobb részében *mint bizonytalan*; a vele párhuzamosan a Vulkán-szorosig futó *mint bizonytalan*; a Ráma irányában Uj-Palánkánál kezdődő s Délmagyarországon keresztül nagy körívben Tibiscumig huzódó *mint bizonytalan*; a marosmenti ut Német-Csanádtól Dobráig *mint bizonytalan*; az a vonala, mely Délmagyarország legkeletibb részén Orsovától Tibiscumig vonúl éjszaknyugoti irányban, *mint meg nem vizsgálta*; a Tibiscumtól Várhelyig (Gradistje) menő *mint meg nem vizsgálta*; a Gradistjétől a Vulkán-szorosig terjedő, *mint bizonytalan*; Kis Kalántól (Ad aquas) Algyógyig *mint bizonytalan*; Algyógytól Gyulafehérvárig (Apulum) és ezen túl Nagy-Enyedig (Brucla) *mint meg nem vizsgálta*; Felvincztől (Salinae) Largináig (Zutor) *mint meg nem vizsgálta*; Kolozsvártól (Napoca) Deésig *mint bizonytalan*; a Vöröstorony-szorostól Nagyszebenen keresztül Reichauig huzódó ut s úgy látszik a Reichautól Gyulafehérvárig haladó is *mint meg nem vizsgálta* kerül elő. *Mint bizonyos* csak a Várhelytől éjszaknak Kis-Kalánig vezető ut van feltüntetve, továbbá a Dobrától Gyulafehérvárig a Maros balpartján s innen Zelalakáig; a Nagy-Enyedtől Füleházáig és a Girelsaütől Székelyudvarhelyig menő utvonala, valamint végre azon utág is, mely éjszaknyugoti irányban Gyulafehérvártól Abrudbányáig, Zutortól Mojgrádig (Porolissum), Magyar-Egregytől (Certia) pedig dél nyugotnak Vármezőig, Deéstől északkeletnek Alsó-Ilosváig, innen délkeletnek Várhelyig (Burghallen) és Deéstől Kajánig, Tordától Várfalváig halad.

Ami pedig a moesiai Dáciát, vagyis a parti és közép Dáciát illeti, ennek uthálózatát is részben *meg nem vizsgálta*, részben *bizonytalan* gyanánt látatja térképünk. Így az a hosszú ut, mely délről merően éjszaknak, Naissustól Viminaciumig terjed, *mint meg nem vizsgálta*; a Naissustól északkeleti irányban Ratiariáig menő *mint bizonytalan*; a Ratiariától (Artscher) Bononián (Vidin), Dorticumon (Rakovitza), Praovon (Ad aquas) át Egetáig (Brzu-Palanka) s illetőleg a Duna jobb partján tovább haladó ut *mint meg nem vizsgálta*; az a rövidke egyenes utág pedig, mely a nagy dunamenti vonalból Egetánál kiszakad s Taliatáig (Milanovatz) megy, hol a Dunamenti utvonallal ismét egyesül, *mint teljesen bizonytalan* kerül elő.

Így tehát a térképen feltüntetett uthálózat legtöbb részleteiben csakis egy merően tudományos combinációra van fektetve. Ez a térkép rajzának nem nyújthat *absolut* értéket s nem biztosíthat neki tekintélyszerű feltétlen hitelességet; mert a képzelményes rajz elvégre is a reális élet tapasztalatai által könnyen meghazudtolható. *És mégis mindennek daczára el kell ismernünk, hogy Mommsen ezen combinatív utrajza térképének egyik fénypontja. Hisz ő ezzel azt nyújtotta, mit egyáltalán a tudomány, a speculativ szellem nyújthat.* A szerteszét ágazó hálózatnak valósággal egy részlete sem önkényes, mert egyik mellett a természetszerűség érve szól, mely egyes esetekben, hol némi emlékszerű alapra is támaszkodhatik, épen kényszerítő. Csak hasonlatosság kedvéért hozom fel, hogy jóval Mommsen munkája megjelente előtt egyik igénytelen monograpniámban állítani mertem, hogy a Marosmentében Szegedtől kezdve Déváig szükségképen kellett egy római

határvárlánczolatnak s egy római hadutnak vezetnie, miután ezt a római hadtan világos alapelvei elengedhetlenül megkivánták s azt képzelní sem lehet, hogy az annyi geniálitással bírt világhódító nemzet a Maroson inneni területekre nézve elmulasztotta volna azon katonai rendszabályok foganatosítását, melyek hiánya az egységes öszszországvédelmet veszélyeztette, vagy legalább is gyengítette volna. Mommsen utóbb megjelent térképe teljesen igazolta ebbeli felfogásomat, a mennyiben ő is a Maros balpartján egy római hadutat tüntet fel, anélkül, hogy ez iránt előleges archaeologiai vizsgálódások történtek volna. S amint ez esetben a *combinatio* kényszerítő, ép úgy mondható az többé-kevésbé egyéb területekre vonatkozólag is.

Csakhogy emellett meg ne feledkezzünk, hogy a *combinatio* által nyújtott ilyszerű tájékoztatás nem terjedhet ki egyszersmind magára a *topographiai pontosságra* is. Reichard, Renner, Lapie, Muchar, Knabl s mások hasonszerű elaboratumai e tekintetben váltig tanulságos előzményekül szolgálhatnak. Mert daczára annak, hogy az itinerariumok, a peutingeri tábla és az ősi chorographok meg historikusok ujjmutatása szerint dolgoztak, a valóságban egymástól mégis egy s ugyanazon utvonal topographiai kijelölésében szerfelett eltértek. Épen ez az eset magára Dáczára nézve is; mert a peutingeri tábla alapján dolgozott Aschbach, Mannert, Spruner, Ackner, Vass stb. a topographiai pontosságban ugyancsak nem tudtak megegyezni. Szóval, ha az egyik a másiknak nem volt csak egyszerű plagiatora, hanem ha ki-ki *combinative* és függetlenül dolgozott, akkor a topographiai eltérést akár rendszerinti eredménynek mondhatjuk, miután a források össszhangtalansága mindannyiszor külön-külön támpontot nyújtott az egyéni felfogásnak. Az így készült mappák azért tulajdonkép csak *kísérletek*, melyeknek rajzai nem közvetlen mértani felvételeken nyugszanak. Mommsen térképének is az a főbaja, *hogy nagy részben topographiailag nincs még megállapítva*, ami pedig egy jó és hiteles térképnek, mely a történeti fejleménynek híi tükre, a történeti terrenumon biztos kalauz kíván lenni, elengedhetlen feltéte.

Ami a *colonisatiot* illeti, a térkép a gyarmatok feltüntetésében nem épen gyér. Első pillanatra eléggé felismerhetni rajta a római hódítónak nagy culturelvét: *telepíteni ott ahol hódítani*. Porolissum, Certia, Azizis, Largiana, Optatiana, Napoca, Potaissa, Alburnus Major, Brucla, Apulum, Germisara, Ad Aquas, Sarmisegetusa, Tibiscum, Transtierna, Az Mediam stb. mint constatált római nevek registrálvák. Cedoniae, Pons Vetus, Salinae, Acidava stb. mint bizonytalan fekvésű régi helyek említvék. Különben akár a constataltakul, akár a bizonytalanokul feltüntetett régi gyarmathelyek szám- és névszerinti felsorolása itt annál bajosabb, mivelhogy a határolás hiányában nem tudni, hogy mi tartozik e térképen tulajdonkép Dáczához? Annyi tény, hogy — egymaga hazánk területére szoritkozva — a térkép még távol sem teljes. Ha csak Ptolomeust követjük, Délmagyarország és Erdély területére nézve mindenesetre több régi nevet lehetett volna a térkép keretébe felvenni, oly neveket, melyeknek hosszúsági és szélességi fokkijelölései az alexandriai geographusnál ugyan téveseknek mondan-dók, de melyek iránt a fokkijelölés helyes kijavítása után, mégis kétségtelen, hogy területünkön voltak. Ezeket tehát ép úgy kellett volna a térképbe felvenni, mint a fenemlített néhány bizonytalan fekvésű régi helynevet.

Am Mommsen térképe még egyébként is hiányos. Hiányos t. i. mint *lelhelyi* térkép. A térképnek nyilván feladata lett volna nemcsak a nevezetesebb gyarmathelyeket: a municipiumokat, a coloniákat, castellákat, a vicusokat stb. feltüntetni, hanem mindama helyt ket is, melyeken a római letelepedésnek kétségtelen nyomaira ráakadtak. Pedig feles példá-

hozhatunk fel arra nézve, hogy számos lelhely, mint ilyen nem található a térképen. Hacsak nagyjából is összehasonlítjuk Ackner térképével, melyet ez tapasztalási tanulmányok nyomán készített, legott szembeötlik számos lelhely hiánya. Gyalár, Tordás, Petrény, Farkadin, Tustya, Demsus, Pestény, Malomviz, Poklisa, Klopotiva, Bukova, Bontzát, Meleja, Banitz, Boldogfalva, Romasz, Felsővárosviz, Kl. Scheuern, Kis-Pold, Sebes, Stein, Sáros, Földvár, Absdorf, Blutsdorf, Besnyő, Donersmark, Dédáts, Nagyág, Renget, Brad, Buda, K. Widra, Szkerisora, Szekatura, Bisztra, Luptsa, Kisfalud, Csaklia, Kösgi Orbo, Toroczko, M.-Valko, Udvarhely, Eida, Vermes, Csegő, Kerlés, Árpástó, Magyaró, Póka, Tibód, Várhegy, Sepsi-Szentgyörgy, A.-Torja, Oltzem, Bibarczfalva mind oly helyek, melyeken római régiségek találtattak, de Mommsen térképén elhallgatvák. És mi több! a felemlítettek néha még eltérő geographiai ponton is állanak. Így például, mint római lelhely Pestes Mommsennél a Cserna *balpartjára* van téve, Acknernél a Cserna *jobbpartjára*; Szászváros Mommsennél a mellette elfolyó vizecske *bal-*, Acknernél annak *jobbpartjára*. Sz.-Agota Mommsennél a *jobb-*, Acknernél a *balpartra* stb. Hasonló az eset az útátmenetekre nézve, mi pedig felette fontos. Így például a Vaskaputól a Marosig vezető utvonalon Kis-Kalánig a Strehl folyót Mommsennél *nem* szeli át, Acknernél pedig átszeli azt Poklisanál és Váraljánál, tehát két helyt; Kis-Kalántól a Marosig Mommsennél körülbelül a félut irányában lépi át a Strehl a római út, míg Acknernél ez sokkal inkább éjszakra esik, úgy hogy ennél a bizonyosként kijelölt utvonalmég a Strehl balpartján egyesül a nagy marosmenti uttal. Mint római helyek megjelölvék némely középkori emlék-romok: például a Karánsebes közelében levő tévesen *Ovid tornyának* nevezett török őrtorony.

Igy tehát a térkép topographiai és lelethelyi tekintetben tényleg nevezetes hézagokat és hibákat láttat.

Különben még nagyobb kifogásunk lehet a térkép *technikai* kivitele ellen. A technika a térrajz lelke, úgy hogy újabb időben a módszeres chartographia alkalmazása mellett nincs is praktikus czélra készült s nagyobb elterjedésre számított oly térkép, melyen a technikára különös gond s figyelem nem fordítottatik. *Történeti mappák*, melyeknek feladatuk egy s ugyanazon lapon, egymást felváltott korszakokat történeti fejlődésük egymásutásában szemléletivé tenni, ily műgond nélkül nem is képzelhetők. A különböző korszakokkal, és a korszakok különböző ethnographiai, politikai és culturalis jellegeit, a történeti alakulat különböző mozzanatait: szóval a történeti organikus élet különböző jelenségeit egy s ugyanazon papíron nem az egyforma s egynyomatu betűk, nem a *stereotypok*, hanem egyedül az árnyéklatos színnyomat, a *graphika* képesek kifejezni. A színek és árnyéklatos írásnyujthatnak a szemlélőnek tér- és időbeni áttekintést, tér- és időbeni perspectivát, már pedig Mommsen mappáján e tény nem jött figyelembe, mi annál sajátosabb, minthogy a corpusához mellékelt többi térképeken legalább a határok és az utvonalak jelzésére a színek alkalmazvák. A lap, mely Dácia térképét tünteti fel, *semmi technikai módszerességgel nem bír* s azért szó sem lehet *történeti perspectiváról* és *szemléleti* oktatásról. Az egész technika mindössze némi betűalakváltozatra és vonalváltozatra szoritkozik: a *négyszögű* unciálisok *régi neveket*; a *dült* unciálisok *bizonytalan fekvésű helyneveket*; a közönséges *cursiv* betűk *mai lelhelyeket*; a zárjelbe foglalt *négyszögű cursiv* írás *ál-lelhelyeket* és az ugyancsak zárjelbe tett *kerek cursiv* betűk a csupán *tájékozással* alkalmazott helyneveket; a párhuzamos *teljes* vonal a *bizonyos és megvizsgált*; a felerészben teljes és felerészben *pontozott* párhuzamos vonal a *bizonyos de meg nem vizsgált* és az *egészen* pontozott párhuzamos vonal a *bizonytalan* utvonalat tüntetendők fel. Az apró oszlop a mértföldmutatók lelhelyeit és

az apró négyszögöcske a castrumokat jelzik. Már most tekintse meg bárki a mappát s kénytelen lesz meggyőződni, hogy ez a technika nemcsak hogy nem praktikus, de nehézkes, fárasztó és nem biztos. Hisz eltűnik mellette a térkép minden előnye, mert minden előny elrejtve marad. Maga a litographiai kivitel is helyütt oly gyarló, hogy az utvonatokra nézve zavarba jövünk, mert tisztán ki nem vehetni, pontozott vagy teljes vonal van-e előttünk?

Ime tisztelt választmány, ezek a megjegyzések és kifogások, melyeket mindenki, ki Mommsen térképét kritikailag szemügyre veszi, tenni kényszerül. Térképének minden előnye mellett hiányzik a *történeti áttekintés*, hiányzik a *topographiai pontosság*, hiányzik a *célszerű technikai kivitel*. A történeti áttekintés hiánya, és a technikai kivitel elégtelensége oly bajok, melyeken könnyen segíthetni, csak a topographiai pontosság az, mely munkát, fáradságot, kitartást igényel. Amazoknak correct fogantatását joggal várhattuk volna Mommsentől és Kiepertől, emennek hiánya pedig nem a térképkészítők mulasztása. Mert a combinatio egymaga a topographiai pontosságot nem eredményezheti, ezt a tudós meg nem állapíthatja, ezt theoretice a szobában nem lehet kiczirkalmazni. Ehhez az élet közvetlen és hosszasan megfigyelő tapasztalata szükségeltetik: mert a térképek topographiai igazolása az autopsia és a mérnöki szakisme dolga. Ennélfogva mi sem oly kívánatos tudományos történeti térrajzunk érdekében, *mint a szakszerű helyi vizsgálódásoknak erélyes, értelmes és kitartó módon való rendszerezése*. Ez Dácia térképére nézve is az egyedüli, ami még hiányzik, de minek kielégítését hasztalanul várnök az elméletileg képzett, tudományilag előhaladt művelt külföldtől. *Ezt saját magunknak kell eszközölnünk* s tekintve az érdeklődést, mely a hajdani Dácia területén egyeseknél folyton jelentkezik, sőt a fejlődő egyleti élet által mindinkább fokoztatik: kétségtelen, hogy ennek eszközzésére képesek is vagyunk. És valjuk meg, *most annál képesebbek*, hogy Mommsen térképével birunk, melynek kalauzolása mellett legbiztosabban fogjuk magunkat tájékoztathatni a via stratanak elfüvesedett, elburjánzott vagy az eke vasa által felszántott irányvonalaira nézve. Elvben Mommsen — mondani merjük — alig ha tévedett, hisz őt magasfoku tudományos szakképzettségén kívül részben constatált utnyomok, az oly sokat bizonyító mértföldmutatók és emlékek lelhelyei és a természetes tájviszonyok is vezérlék; tévedése csakis *geometriai* lehet, melyet tehát az autopsiának kell kiigazítania. Ennek feladata igazolni és javítani azon meglepő combinatiót, mely Mommsen térképén szemünkbe tűnik.

Ortvay Tivadar.

ADALÉK A RÉGI MAGYAR KERESZTELŐ MEDENCZÉK ISMERETÉHEZ.

Midőn hosszabb idő óta folytatott régészeti felvételeimet és rajzaimat rendeztem, ezen alkalommal több nagyon érdekes keresztelő medenczének rajzaira bukkantam, ennek következtében elhatározám magamat az archaeologiai bizottság »Közleményeiben« ezen rajzokat közzétenni.

Már a »Közlemények« II. és III. kötetének IV. valamint későbbi füzetekben is találunk Dr. Ipolyi Arnold, Dr. Henszlmann Imre és Dr. Rómer Flórián urak által közölt és a régi magyarkeresztelő medenczeinkre vonatkozó igen becses értekezéseket; említett tudósaink a régészet ezen ágában is kijelölték azon irányt, és utat, melyben haladnunk kell, hogy egykor hazai tudományosságunk e téren is eredményt mutasson fel.

Jelen közleményem főcélja tehát a még eddig senki által, sem rajzban sem leírásban nem közölt egynehány nevezetesebb keresztelő medenczénk régészeti ismertetése; meglehet, hogy ezen közleményemben újabb adatok is előfordulnak, melyek hazánk középkori érczöntészeti művészetének történetére nézve érdeklél birhatnak.

Miután azonban az eddig közölt keresztelő medenczék száma nagyon csekély, ez oknál fogva most még bizonyos rendszert határozottan alkotni és megállapítani nem lehet; véleményem szerint hazai templomainkban de gyűjteményeinkben is még számos, talán igen nevezetes és műtörténelmünkre nagyon fontos keresztelő medencze lappang; legelső teendőnk lenne tehát azokból minnél többet pontos és megbízható rajzokban közölni, felirataikat és domborműveiket vigyázva lepacskolni, az évszámokat valamint a mester nevét és a mű készítésének helyét szorgalmasan feljegyezni, mert csak így, de csak így lehetne egykor középkori művészetünk ezen ágának műtörténetét megírni, s e tekintetben bizonyos alapelveket és rendszert megállapítani.

Minekeltte azonban jelen feladatom megoldásához kezdenék, nem leendő fölösleges, ha általában véve a keresztelő medenczék keletkezési módját s történetét némi tájékoztatás miatt itt előre bocsátom:

A kereszténység első századaiban a keresztelés szertartása, különös fontosságánál fogva, a templomtól külön álló legtöbbször kerek vagy nyolcszögletű alaprajzzal bíró keresztelőkápolnában, az ugynevezett Baptisteriumokban történt, ezen építmények belsejének közepét egy mélyebben fekvő vízmedencze (piscina) foglalta el, melyhez több lépcsőn lehetett hozzáférni. Ezen baptisteriumok belsejét domborművek vagy falfestvények ékítették, melyek Krisztus keresztelésének jeleneteit, azután ezeknek jelvényes képeit, mint a forráshoz ügető szarvast, az Isten báránya-féle alakot ábrázolták. *)

*) Ipolyi Arnold vegyes kisebb régészeti közlemények.

Ily baptisteriumok olaszhon domjai mellett rendszeren találhatók, pld. a floren-
czi hires baptisterium), Némethonban azonban csak cathedralis és apátsági templomok
birtak különálló keresztelő kápolnákkal, nevezetesen a többi közt az acheni, mainzi, worm-
si, speieri, strassburgi, regensburgi dóموk mellett még most is felismerhetők rendszeren k. sz.
Jánosnak szentelt baptisteriumai; — hogy valjon hazánkban voltak-e ily rendeltetésű
baptisteriumok és hol, erre nézve még eddig biztos adataink nincsenek, — bár némely tu-
dósaink a hires jáki, pápóczi, sopronyi, szakolczai, holicsi, csütörtöki, hédervári, stb. tem-
plomok mellett álló kápolnákat baptisteriumoknak tartják, mindazáltal mindeddig ezen
tekintetben bizonyost még nem állíthatni.

A baptisteriumok alaprajzának kerek vagy nyolcszögletű alapját sz. Ambrozius
következő distichonjában emeli ki:

Octochorum sanctos templum surrexit in usus,
Octogonus fons est munere dignus eo.
Hoc numero decuit sacri baptismatis aulam
Surgere, quo populis vera salus rediit
Luce resurgentis Christi, qui claustra resolvit
Mortis et e tumulis suscitavit exanimés. *)

Miután pedig keresztelő kutaink nem egyebek mint a baptisteriumok kisebbi-
tett másai, ezen oknál fogva keresztelőkutaink és medenczéink alakja legtöbbször kerek
vagy nyolcszögű.

A baptisteriumokban levő vízmedence helyett különösen Némethonban már a
IX. században az ugynevezett keresztelő-kutak vagy keresztelő-medenczék
(fons baptismalis) jöttek alkalmazásba, melyek már nem egy különálló keresztelő kápol-
nát igényeltek, hanem a főtemplom belsejében, és pedig legtöbbször az északi mellék-
hajó bemeneti kapuzata mellett állítottak fel.

Későbbben, különösen a XIII. századtól kezdve, midőn a keresztelési jog a püs-
pökökről általánosán véve minden lelkészre ruházott át a legkisebb templomocskának
is volt saját keresztelő medenczéje.

A kereszténység első századaiban a keresztelési ritus szerint a keresztelendő teste
a szentelt vízbe egészen bemártatott, s csak későbbben, a XII. század második felében a ke-
reszttség szentségének szertartása a keresztelendőnek keresztvizzeli meghintése vagy meg-
öntése által történt.

Ezen kétféle keresztelési mód a keresztelő medenczék méreteire, és alakjára
nézve természetesen nagy befolyással volt, a mint azt későbbben keresztelő medenczéink
részletes leírásánál tapasztalni fogjuk.

Némethonban nevezetesen a müncheni udvari könyvtárban lévő 817-ik évben
írott hires vessobruni Codexének tollrajzai közt találunk a keresztelő kutnak legrégibb
nyomára, mely rajz egy zsidó kereszteltetését a jeruzsálemi püspök által ábrázolja: a kereszt-
telendő neophita egész meztelenül egy vízzel telt hengeridomu edényben áll, melynek vize
az előbbinek csipőjéig ér, a keresztelendő alsó, középső és felső része egy egyszerű szalag tago-
zattal van díszítve, a keresztelendő baloldalán áll kezével a zsidó fejére vizet öntő püspök,
a másik oldalát pedig egy kendőt tartó pap foglalja el.

Ezen keresztelési ritust »non mergendo verum desuper fundendo« a IX. század
első felében Strabo »de rebus eccl.« használandónak tartja »quum provectorum grandi-

*) Otte kirchliche Kunstarchaeologie 17. lapján.

tas corporum in minoribus vasis hominem tingi non patitur«, ilyformán Pyritz mellett 1124-ben néhány nap alatt 7000 pomeraniai kereszteltetett meg, keresztvizzeli meghintés által. *)

Természetesen egészen másképp történt a gyermekszentelésnél a szertartás, t. i. a keresztelendő gyermek mezitelenül a keresztvizbe egészen bemártatott, és csak a XVI-ik század óta, midőn a szent omeri zsinat által 1583-ban egészségi és illem szempontjából megtiltatott a meztelen testtel való bemártás, s azon még most is uralgó szertartási mód jött használatba, melynél a keresztelendő gyermek fejére csak viz öntetik.

A felnőttek, kik a kereszténységre áttérni akartak, mielőtt kereszttséghez bocsátattak volna, Krisztus tanában nyertek oktatást és katechumeneknek nevezettek. — Senki sem hocsátatott a keresztsegre, kiről tudva volt, hogy gonosz életmódot folytat. — A keresztelés tehát a mint láttuk vagy bemártás (immersio), vagy pedig megöntés (infusio) által történt. A keresztelés bemártás által mai napig is divatozik a déljobb vidéken lakó nem egyesült görögöknél, megöntés által pedig a nyugati egyházban.

A románkori keresztelő kutak igen egyszerűek voltak s egy hordóhoz vagy kádhoz (kufe) hasonló legtöbbször henger alakú idommal bírtak, minden díszítmény és tagozat nélkül; későbbben a kiképezett román művészet a keresztelő kutakra is kiterjedvén, azok felülete pálczatagokkal, consolákkal, oszlopocskákkal és azonfelül legtöbbször simolicus értelmű alakzatos domborművekkel ékesítették.

Tekintve a még meglevő némethoni és magyar románkori kőből készült keresztelő kutakat, azok igen primitív szerkezetűek, egyszerűek s csak a legszükségesebb architectonicus tagozattal ellátva, felületük hengeridomú, síma, csak itt-ott találhatók építészeti díszítvények vagy domborművű jelvények; az eddig ismert magyar románkori kőből készült keresztelő kutak a következők: a szamosfalvi (Közlemények VII. kötet), a hédervári állítólag 1339-ből, (lásd Arch. közlemények I. kötetét, hol az érdekes medenczének alakja rajzban nem közöltetett, csak felirása), a tovább közlendő petőszinyei és geczalfalvi.

Ellenben a XIII. században öntvényből készült románkori keresztelő medenczék már díszesebbek, azokon leggyakrabban előforduló domborművek az apostolok és próphéták egyes alakjai, vagy Jézus életéből merített jeleneteket, leginkább Jézusnak János általi kereszteltetését ábrázolják.

A kora román keresztelő kutakon és medenczéken a négy paradicsomi folyót jelképező emberi alakok is fordulnak elő, valamint a négy evangélista apokalypsi négy jelvénye, t. i.: ökör (Lukács), oroslán (Márk), sas (János) és angyal (Máté).

A keresztelő kutakat illető legrégebbi utasítást a leridai zsinat 500. évben alapította meg: »Omnis presbiter qui fontem lapideum habere nequiverit, vas conveniens ad hoc solummodo baptizandi officium habeat, quod extra ecclesiam deportetur.« — Továbbá a későbbi egyházi rendeletek szerint, minden keresztelő kút egy tetővel, vagy fedővel (opercula) bezárandó, melyet már például a lüttichi sz. Bertalan templomában lévő, és 1112-től származó öntött keresztelő medenczén is találunk. — A római rituale által előírt körrácsozat (Cancelli) csak XVI-dik században vette kezdetét, s ez az oka, hogy az ily rendeltetésű gót stílusú rácsozatra nem akadunk sehol templomainkban, s ha igen, a rácsozat stílusa bizonyosan a XVI századbeli vagy későbbi renaissance műízlésű.

*) Otte künstliche Kunstarchaeologie. 210. lapon.

Némely helyeken, például a nürnbergi sz. Szebald templom keresztelő medenczéje alatt egy tüzelő helyet észrevehetni, mely téli időben a keresztviz megmelegítésére szolgált, s hogyha tekintetbe vesszük a fentebb leírt keresztelési módot, ugy ezen intézkedés szükségessége kivált egészségi szempontból nagyon kívánatos lehetett.

Nagyobb fontosságúak az ércből, ritkábban rézből vagy ezüzből, de közönségesen azok keverékét- (Legirung) képező bronceból öntött keresztelő medenczék, s legtöbbször azon vidékeken készítették, hol kő anyag hiányozván, e helyett érczek bőven előfordulnak.

Megkülönböztetés végett, a kőből készültet keresztelő kutaknak (Taufstein, Taufbrunnen, fons baptismalis), a bronceból öntötteket pedig Keresztelő medenczéknek (Taufkessel, Taufbecken) lehetne elnevezni; — s ha a szives olvasó figyelemmel kíséri eddigi közleményemet, a keresztelő medenczék ezen megkülönböztetését észrevehette.

A mennyire az eddig ismert keresztelő medenczék összehasonlításából következtethetni, a románkori keresztelő medenczék cuppája inkább félgömb alakú, külső felülete hajókötéltagozatok (cable, torsade) által határolt mezőkön egyes alakokat, díszitményül gyöngy és zikzak motivumot, valamint majuskulákból álló feliratokat mutatnak, melyek leggyakrabban az ugynevezett Leonius-féle verseket tartalmaznak, mint például:

Hos deus, emunda, — quos istic abluit unda,
Fiat ut interius, quod fit et exterius, stb.

ily féle verset találunk — a mint későbbben a részletes leírásnál látni fogjuk — a kassai dóm híres románkori keresztelő medenczéjén is.

Gyakran az ily versezetek közt találjuk a készítő mester és az öntő-hely nevét valamint az évszámot is.

Az öntött románkori medenczék közt legrégebb s egyszersmind legnagyobb az 1112-évből származó Orval nevű zárdából való s jelenleg a lüttichi sz. Bertalan dóm-ban levő keresztelő medence, mely ép ugy mint a jeruzsálemi templomban levő ércmedence tizenkét érc ökör által tartatik.*)

A románkori medenczék vagy az említett négy paradicsomi folyót jelképező emberi alakon nyugszanak, vagy pedig közönségesen egy nodussal díszített lábazon állanak; a felirások betűi ezen korban még határozott román májuskulák.

Ezen korbeli keresztelő medenczék nálunk is szép számmal lehetnek, de mindeddig még nincsenek kellő pontossággal kipuhatolva és meghatározva.

A gót korszakban a keresztelő kutakkal egy általános átalakulás történt, mely nemcsak magában foglalja a keresztelő medence külső alakját, de annak egyéb díszitményeit is. — A keresztelő medenczék karcsuabbakká és magasabbakká válnak, gazdagabban tagozva (profilirt), felveszik a nagy pokálok, serlegek, vagy kelyhek alakját.

A gót korszakbeli keresztelő medenczék alaprajza kerek vagy legtöbbször polygon és pedig nyolczszög, a díszitmények ritkán alakokat, de annál inkább növény motívumokat mutatnak.

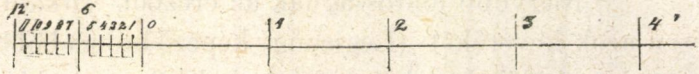
Általában véve a román korszakban ritkábbak voltak az öntött keresztelő medenczék, ellenben a gót korban öntött medenczékkel gyakrabban találkozunk.

Ezeket előre bocsátva áttérek most keresztelő kutaink és medenczéink részletes

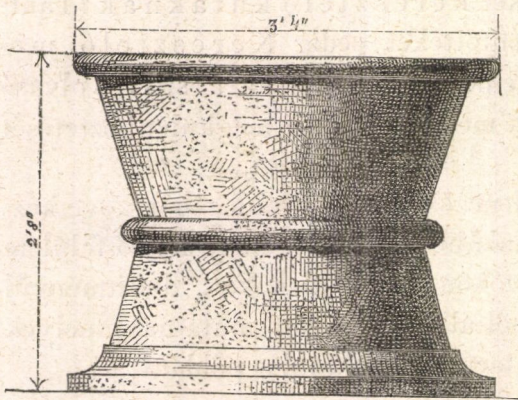
*) Vorschule zum Studium der kirchlichen Kunst v. Dr. Lübke.
Archaeol. Közl. IX. köt. II. füz.

leírásához; csak még azt jegyzem meg, hogy a közlendő keresztelő medenczék egy és ugyanazon mérték szerint rajzoltattak, a minnek azon előnye van, hogy a medenczék egymáshoz viszonyítva, tekintve nagyságukat, összehasonlíthatók.

A mérték itt látható, melyen a keresztelő medenczék még egyéb itt nem közölt méretei is meghatározhatók:



1. A petőszinyei keresztelő kút.



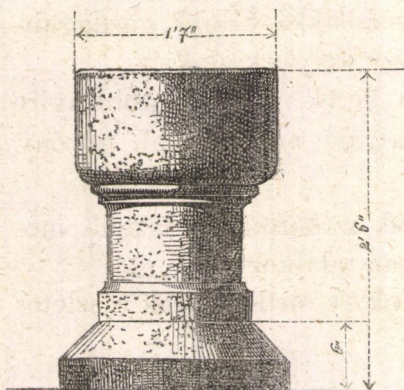
Petőszinye magyar község Abaujmegyében. Kassától keletre mintegy egy és fél órajárásra fekszik, csonka tornyú temploma egy magaslaton áll, s még határozott románkori részleteket mutat, szentélyének zárása polygon ugyan, de déli főkapuzatának félköríves hevederje, a csúcsfal consolái még románkoruak.

Eredetileg a templom nagyobb volt, jelenleg csak a szentélye és főhajójának egy része használatos a reformátusok által; a templom részleteit s alaprajzát tekintve, építészeti ideje még a

XII század végére tehető. — Ezen több tekintetben érdekes templomnak régészeti leírását későbbben közlendem, jelenleg minket csak a keresztelőkútja érdekel. — Első pillanatra feltűnik nekünk a keresztkút tetemes nagysága s primitív szerkezete; durva homokkőből faragott, magassága 2' 8'', s medenczéjének átmérője 3' 4''.

A felső szélét egy pálczatag szegélyezi be, szentelt víz számára kivájt üreget tartalmazó felső részének külső felülete befelé rézsutosan hajlik, a közép részét egy vastag pálczatag fogja körül, innét a keresztelő kút felülete ismét kifelé tart s lábát egy vájt lap- és lapocska (listello) képezi.

Az egésznek alakja hasonlít egy kád idomához, — külső felülete díszítmény nélküli s rajta felírásnak legkisebb nyomát sem találhatni. — Ezen keresztelő kút alakját és nagyságát tekintve, miután az architecturáján, még az átmeneti kornak idomai teljesen hiányzanak, egyidejű lehet a templommal, vagy is készítteti ideje a XII. század végére vagy a XIII. század elejére esik, — tehát a legrégebbi felső magyarországi keresztelő kútunk egyike. Ezen keresztelőkút jelenleg a szentély közepén áll kivájt ürege ki van falazva, az egész szőnyeggel be van takarva, és a reformátusok által »úr asztalá«-nak használatos.



2. A geczalfalvi keresztelő-kút.

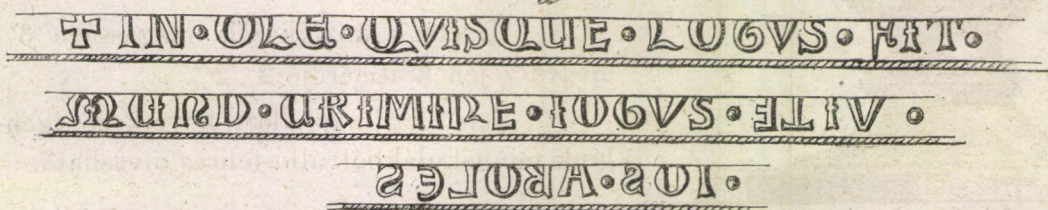
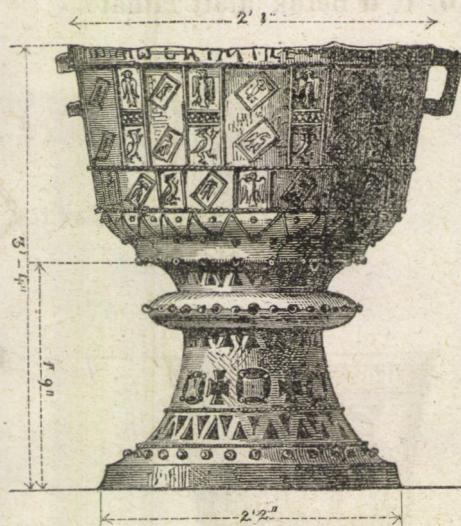
Geczelfalva, Gömörmegyében, Csetnekvárosától északra mintegy háromnegyed óra távolságra fekszik s régente colonisált németek lakták, mint azt eredeti elnevezése Götzelstadt, bizonyítani látszik. — XIV. századbeli temploma, mely jelenleg az evangélikusok-é — számos nevezetes építészeti emléken kívül bir egy régi kezdetleges alaku keresztelő kúttal, mely ámbár sokkal kisebb az előbbinél, de majd nem egykorú avval. Ezen keresztelőkút magassága 2' 6'', me-

denczének átmérője 1' 7'', anyagra nézve homokkőből van faragva, — hengeridomu külakja hasonlítható egy serleg alakjához, tagozat részletei még románkori uak, a miért is ezen keresztut készíttési ideje a templom építésének idejével tehát a XIV. századdal összeesik. — Külső felülete egészen sima, díszítmény és felírás nélküli.

3. A kassai dóm keresztelő medenczéje.

Ezen medencze tekintve annak korát, tetemes méreteit, külalakját és díszítményeit — bátran sorozható hazánk románkori keresztelő medenczéinek legkitünőbbjei közzé. — Áll a dóm egyik déli mellékhajójának keleti részén.

Méretei e következők: 3' 4'' magas és medenczének átmérője 2' 8''. — Anyagra nézve bronz öntvény. — Az egész mű régi románkori kelyhek alakjával bir, díszítményei határozottan románkori uak. — Felső szélén lévő és majuskulák-ból álló, de már félig lekopott felírása nagyobbított mértékben itt látható, és a mennyire olvasható e következő tartalommal bir:



ezen utóbbi három szónak betűi felfordítva vannak, a mi gyakran jön elő keresztelő medenczéken és harangokon is. Ezen felirat betűi még a XIII. század románkori jellegűek; a kezdetet egy kereszt jele határozza meg, az egyes szavak pedig egyszerű gombok által vannak egymástól elválasztva.

A cuppa felső része tizéncét függélyes irányú szalaggal bir, melyekben egy jobbra (heraldice véve) néző egyfejű sas, és az alsó részén egy szárnyas Griff látható.

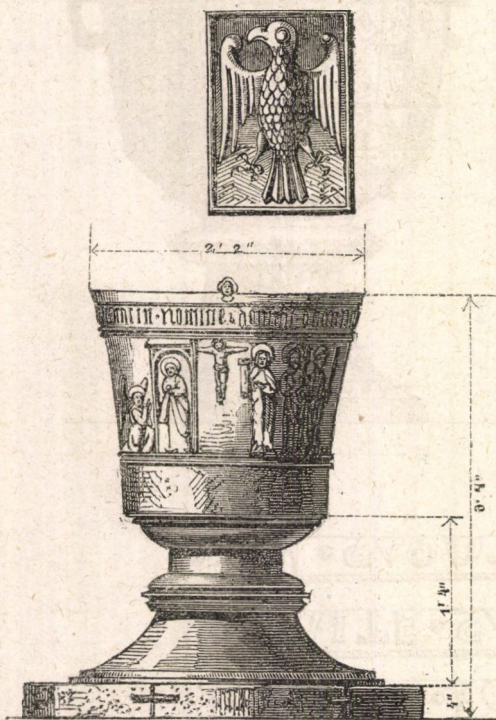
A cuppa alsó részét, egy vízszintes irányban kötél csavart tagozattal szegélyezett díszszalag (bordure) veszi körül, melynek egyes osztályait, a már említett sas és Griff, valamint egy kisebb alaku, a nagyobbhoz azonban tökéletesen hasonló — egyfejű sas ferdén álló keretben, beillesztve — foglalja el. — A medencze alsó részének már befelé hajló része norman román zik-zakkal és gyöngyökkel van díszítve. — A medencze lábadata belül egészen üres, és mintegy egy ujjnyi vastag bronz fala á jour áttört díszítményekkel bir, melyek vagy az imént említett zik-zakot vagy keresztet és kiálló gyöngyöket, a norman román korszaknak mind megannyi motívumjait képezik.

Valószínű, hogy ezen kitünő keresztelő medencze régente fedővel el volt látva,

mely azonban jelenleg egészen hiányzik, és helyét egy később kori, alakjára nézve nem valami szép réztető pótolja, melynek felületén fehér olajfestéssel e következő felírás olvasható:

SINITE PARVLOS VENIRE AD ME TALIVM EST ENIM
REGNUM DEI

A medenczét díszítő sas, griff és egy ágaskodó koronázott oroszlán alakjainak rajza **b**, **c**, **d** betűk alatt látható.



4. A bártfai templom keresztelő medenczéje.

Áll a déli mellékhajó keleti végén, nagyon hasonlít egy pokál alakjához, szintén ércöntvény, felülete szép zöldesszínű patinával (*aerugo nobilis*) van bevonva.

Méretei a következők, magassága 3' 4" s medenczéjének átmérője 2' 2".

Felső karimája alatt következő, igen nyulánk minuskulákból álló felírás olvasható.

e JOHANNES BAPTIZAVIT IN AQUA NOS ANTEEM BAPTIZAVIMUS
IN NOMINE DOMINI AMEN ✠ HILFGOT
MARIA ✠ UROJAMEN ✠

Ezen felíratos szalag alatt a cuppa felületét domborművű alakok foglalják el, legelőször látjuk Mária üdvözlését, Mária mellén összetett kezekkel kissé előrehajólva áll egy félkörívű ajtónyílás féle architectura alatt, jobbán látható egy térdelő angyal, összetett kezekkel; ezután következik felfeszített üdvözlőnk alakja, de kereszt nélkül; továbbá Borbála a toronynyal, Péter apostol, baljában egy lóhere díszű hatalmas kulcsot és Pál apostol, jobbában egy hegyével felfelé tartó egyenes pалlost tartva.

Ezen alakok után Ádám és Éva egy kissé megnyújtott alakjai, az életfája körül csoportosulva, továbbá a sárkányt ölő György pánczélos alakjai következnek.

Kivéve Ádám és Éva alakját a többiek nimbussal bírnak, a testhez simuló ruha még nem mutat a gót korszakban dívó tört redőzetet.

A medenze lábazata síma és csak egy vájt hornyokkal határolt nodussal bir. Ezen keresztelő medence birhatott eredeti bronze fedővel, melyet itt is jelenleg egy későbbi rézfedő helyettesít, és következő felirást tartalmaz:

Wer da glaubet und getauft wird, der wird selig werden.
Lasset die Kleinen zu mir kommen.

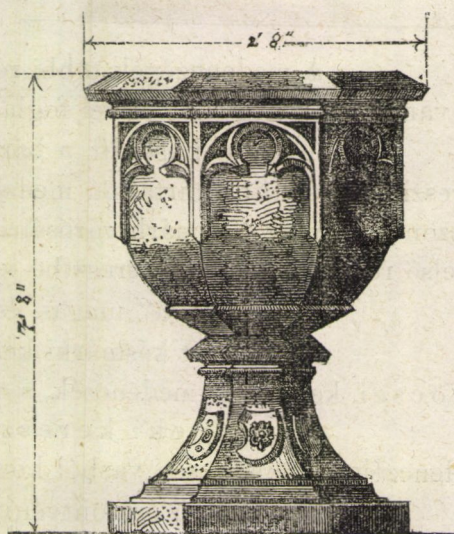
Tekintve ezen medence alakját, tagozatait és alakjainak primitiv kivitelét a felírás betűinek nyulánk alakját, azt hiszem nem csalódom, ha állítom, hogy ezen keresztelő medence már nem románkorbéli ugyan, de mindenesetre a XIV. század első felében készülhetett, s így egy idejű az apátsági templommal.

5. A kis-szebeni templom keresztelő-kutja

díszes tagozattal bir, kemény homokkőből van faragva, alaprajzának alakja egy szabályos nyolczszög, felső esvető gót párkányzata alatt a cuppát egy félkörives tagozat (Maaswerk) fogja körül; hatoldalú lábazatán czimerek vannak, melyeknek mezején ötlevelű rózsák láthatók.

Az egész keresztelőkút igen tetszetős alakkal bir, határozott csúcsíves izlésű s készítésének ideje a XV. század második felébe tehető, egyes tagozatain a középkori polychrom befestésnek veres s kék színét még kivehetni.

Ezen kereszt-kút áll a déli mellékhajó keleti végén.



6. A nagy-lomniti keresztelő-kút

Vörhenyes színű kemény homokkőből van faragva, alaprajzának idoma szabályos nyolczszög. — Hasonlóképen mint az előbbin, itt is felírásnak legesekegyebb nyoma sem látható. — Felső párkányának horonyában romanizáló levéldísz, cuppájának nyolcz oldalát pedig felváltva gót levél ornamentek és szépenfaragott Krisztusfejek díszítik, mely utóbbiak elég különösen nimbus nélküliek. — Az alapidomnak megfelelő nyolczoldalú lábazata, közepén azon helyen, hol rendszeren a nodus szokott lenni, egy kajácsos gót tagozat van, a lábazat alsó része pedig két egymáshoz 45 foknyi szöggel hajló és egymást átható két koczkából áll, mely szintén levélornamentekkel van díszítve.

Általában véve ezen keresztelő medence külső formája igen szép és gazdagon díszített, méretei: 3' 2' magas és medenczének átmérője 2' 10'', s áll a templom hosszhajójának kellő közepén. — Ezen keresztelőkút formája s részleteiről itélve a XIV. század első felében készülhetett.



7. A késmárki keresztelő-medence.



Ezen keresztelőmedence a templom északi mellékhajójában a kapuzat mellett áll, ércöntvény, pokál alakú; az egész igen egyszerű díszitményeket mutat, cuppájának felső széle egy diszszalaggal (bordure) van körülvéve, melyben felváltva sz. Péter és Pál apostolok féldomborművű mellképei, továbbá feszületek, melyek alatt sz. Mária és János kis alakjai állanak. — Péter és Pál apostolok kezeikben szalagot (Schriftband) — S. Petrus. S. Paulus feliratokkal tartanak.

Ezen bordure alatt, a következő gót minuskulákból álló felirat létezik:

Anno . domini . milésimo . c . c . c . l . r . r . i . i .

mely az 1472-ik évet jelzi.

A medencének többi része medaillonokkal van díszítve, melyekben felváltva az evangelisták négy jelvényei foglalvák.

A nodus hasonlít a bártfai medence tagozatához, a medence lábazata pedig részint az említett tartalmú medaillonokkal, és több növénydíszitményt mutató szalaggal, azon felül még Késmárk városának czimerpajzsával, melynek alsó mezején a négy folyó, felső részén pedig két keresztbe tett pallos vehető ki, — van díszítve.

Méretei 3', 3'' magas, és 2' 2'' átmérőjű medenczével bir.

Az itt leirt késmárki keresztelő medenczéhez igen hasonlítanak a csetneki és lőcsei keresztelő-medenczék, s azért azokat csak leírásban ismertetem meg.

A csetneki keresztelő medenczének lábazata egészen hiányozván a medenczéje közönségesen vasból kovácsolt három lábon nyugszik.

Sötét színű ércöntvény, a kupa területén a felső sorban az előbbi medenczén lévő alakokhoz hasonló domborművű képek vannak, melyek felváltva részint a felfeszítet üdvözítőt, részint pedig sz. Péter és Pál apostolokat ábrázolják; valamivel lejjebb egy feliratos szalag húzódik a medence körül, s gót minuskulákból e következő feliratot tartalmazza:

† hoc † opus † factum † est † in † honore † asūmptione †
beatissime † virginis † marie † l . s . v . s .

Ezen felirat szerint a medence 1454-ik évből való.

Az evangelisták négy jelvényével itt is találkozunk.

A lőcsei keresztelőmedence hasonlóképen bronzöntvényből készült, hasonló alakkal bir mint a késmárki; a medence a lábazattal nincs szoros összeköttetésben, hanem arról levehető; magassági mérete 3' 2'' s medenczéjének átmérője 2' 6''; a medence ércfalának vastagsága meghaladja az 1 hüvelyket. — A finomul profilizott abroncs tagozatok határolják a bordurokat; a medence közepét itt is egy szélesebb szalag fogja körül, melyben Péter és Pál apostolok mellképei, valamint a feszület Mária és János szobrocskáival, féldomborműben foglalvák. Továbbá következnek nagyobb és kisebb levéldíszitményt tartalmazó szalagok, a mint azok gyakran régi harangjainkon észrevehetőek. — A medence manubriumát képezik két oldalról Péter és Pál apostolok valamivel nagyobb szobrocskái.

Ezen díszitmények mint általában véve — itt is minták segítségével az öntő mintára darabonként rányomattak, a szobrocskák a mennyre kivehető — még román izlésűek, Péter egy nagy kulcsot, Pál pedig egy pallost tart, hegyével lefelé.

A levéldíszitmény áll hullámozó irányú vonalból, melyen rózsák és leginkább pretrezelemhez hasonló levelek díszlenek.

Az említett apostolok szalagján lévő S. Péter és S. Paulus még románkori majuskulák szerint ezen keresztelő medencze készíttési ideje a XIII. századba helyezendő azonban ez igen merész állítás lenne, ezen öntött műnek készíttési idejét oly korai századba tenni, miután tudvalevő dolog, hogy a harangokon, keresztelő medenczék és hasonló öntött műveken lévő régi betűformák és egyéb díszitmények hosszabb ideig voltak használatba, ezen állítás igazságáról leginkább meggyőződhetünk jelen esetről is midőn majdnem egy századdal későbbben készült késmárki és csetneki keresztelőmedenczéken ugyanazon jellegű alakokkal és díszitményekkel találkozunk.

Ezen medenczének régi korát leginkább annak nagy medenczéje bizonyítja, midőn a keresztelési ritus a bemártás volt; továbbá a díszitmények jellege, melyen a csúcsíves stil-formáinak nyoma még nem vehető észre.

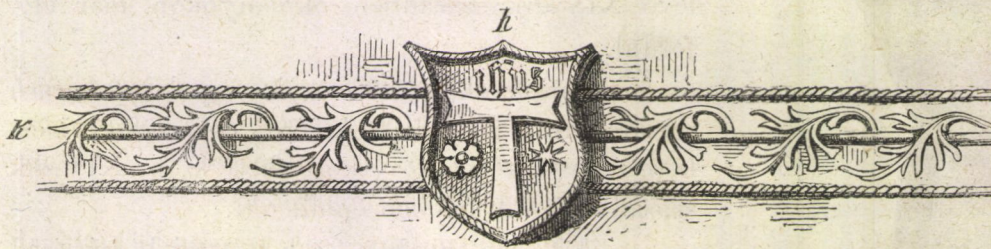
Mindezek után ítélve ezen keresztelő medencze a XIV század elejére tehető, midőn a lőcsei templom már parochialis jogokkal bírt; tehát az egyházi rendeletek szerint egy keresztelő medenczével birnia kellett.

8. A szepes-olaszi keresztelő-medencze.

Ezen szintén bronzból öntött keresztelő medencze már azért is érdekes, hogy a XV század vége felé készülvén, a már tökéletesen kifejlett gót stilben van tartva, — magassága 3' 3" s medenczéjének átmérője 1' 10". — Az egész egy serleg alakjával bír, kifelé hajlított cu ppával, melynek felső szélét egy hullám vonalú és öt levelű rózsákkal díszített szalag fogja körül (lásd annak nagyobbított rajzát *f.* betű alatt.) — A



cuppa derekát egy szélesebb bordure övedzi, melyen a *K* alatt nagyobb méretben lerajzolt növénydíz fut körül; ezen szalagot négy pontban t. i. a



medencze két derékszögben metsző átmérőjének irányában felváltva az *i* alatti és keresztelő sz. Jánost ábrázoló dombormű, valamint a *h* betű alatt lévő paizs szakítja félbe, ezen

paizon látható egy nagy **T** betű Tamás kereszt forma (Thomas-Kreutz) felső részén az **ih̄us** (Jesus) névszó, az egyik oldalon egy ötlevelű rózsa, a másikon pedig egy nyolczágú csillag. — Meglehet, hogy ezen paizon a medence mesterének monogramjával találkozunk (példaul: magister Thomas).

Legérdekesebb azonban a cuppa alsó részén lévő minuskulákból álló felírás, mely következő tartalmú:

2. **• HIC • FONS • BAPTISMI • PREDICATORIS • IESU**

• CRISTI • MEXX • CEPUR • OPPIDI •

• WORATI • OIA • XV • J • 2 • 7 •

tehát ez az első keresztelő medence, melyen a megye valamint a város neve is van feljegyezve.

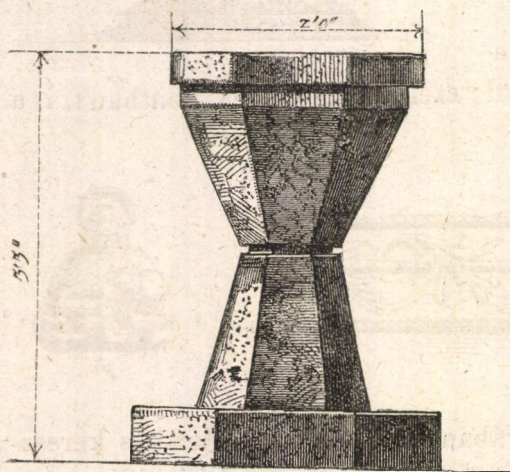
Igen jellemzi a XV-dik század vége felé dívó gót-stilt a csavart felületű nodus valamint hasonló alakú lábazat. — A nodus feletti nyak szintén díszitményes szalagot mutat, mely hullámvonal alakú szőlő-gerezdet ábrázol.



Manubrium gyanánt szolgál ezen keresztelő medenczénél, annak felső karímáján lévő erősen kiálló, stilizált két oroslánfej.

Ezen keresztelő medence jelenleg a keresztelő sz. Jánosnak szentelt parochiali templom egyik északi oszloppillére mellett áll, s oly szép zöld patinát, milyen azon keresztelő medenczén látható, nem minden öntvényen találhatni, mely körülmény nagyon emeli a medence külsejének aetheticai szépségét és ódonságát.

9. A lófalvi keresztelő-kút.



Lófalu (Kobilye) Sárosmegyében az Eperjesről Bártfára vezető állami út mellett fekszik, s igen régi helység, miután a bártfai levéltárban lévő XIV-dik századbeli okmányokon már előfordul.

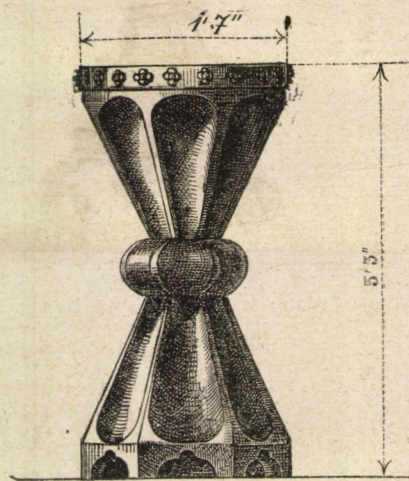
Kis templomkája, a mennyire a polygon zárású szentélyéről, egy fali fülkéről és a boltgerincz-keresztmetszetéről következtethetjük, a XIV-dik század második felében épülhetett.

Jelenleg azonban csak keresztelő kútjával foglalkozván, megemlítjük, hogy az kőből faragott, nyolczoldalú, s külseje a kehelyformát elég

darabosan és primitív kidolgozással utánozza. — Magassága 3' 3" s medenczéjének átmérője 2'—0", s azon sem évszám, sem egyéb felirat vagy díszitmény nem fordul elő.

10. A hervartói templom keresztelőmedenczéje.

Hervartó község Bártfától délnyugotra, egy tetemes magassággal bíró hegy lejtős oldalán fekszik. — Ezen félreeső falucska egy igen nevezetes középkori műemlékkel dícekedhetik, t. i. négyszázados fatemplomával, polygon zárású szentélye van, és belsejében még gót-stilú szárnyoltárok, középkori festményekkel találhatók. — Különben ezen műemléket a benne található középkori tárgyakkal együtt mult nyáron felmértem s lerajzoltam, későbbben talán közlendem, ezuttal azonban csak a fából elég csinosan faragott keresztelő medenczét vizsgáljuk meg közelebbről, melynek magassága 3' 3", medenczéjének átmérője pedig 1' 7".



Ezen medence felső karimáját egy vasabrones fogja körül, melynek szögei vaslemezből kivágott négylevelű rózsákkal díszítvék. — Külső alakja kehelyforma, felső részén, valamint lábazatán is nyolcz kivájással (canellurával) bír, melyek felváltva piros és zöld szinnel vannak befestve, hasonlóképen a nodus is megfelelő színezésben részesül, lábazatának legalsóbb széle gót-stilú kivágással bír.

Különös feljegyzésre méltó itt azon majdnem meglepő körülmény, hogy ezen fa-keresztelő medence a Norvégországi hitterdali, tindi és bói ötszázados fatemplomokban lévő fakeresztelő medenczékhez mind alakjára, mind díszitményeire, de még színezésre nézve is feltűnően hasonlít! — *)

Honnét ezen hasonlatosság? én részemről azt hiszem, hogy miután nem tehető fel, hogy hazánk felső vidéke a távol eső Norvégiával kereskedelmi vagy egyéb összeköttetésben lett volna; az ok, hogy miért találunk itt hasonló alakú művet nem lehet egyéb mint ugyanazon conceptionnak kifolyása, mely mindenütt ugyanazon czélnak és ugyanazon anyagnak megfelel.

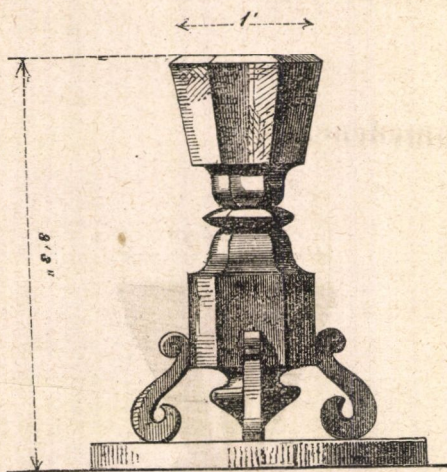
Az anyag, valamint a műnek rendeltetése itt is ott is ugyanaz lévén, nem csoda, ha az egymástól oly távol lévő művészeket is, a mű idomára nézve ugyanazon ihletség szállja meg.

Hogy ezen famedenczékben lévő víz a fának likacsaiba ne nyomulhasson, a víz befogadására egy külön rézmedence szolgál, mely tökéletesen illik és keresztelő medence kivájásába, s egy egyszerű rézfedővel bezárható.

Miután ezen fatemplomnak egyéb tárgyai és berendezésének részletei is fából készülvék, úgy bizonyos, hogy keresztelő medenczénk készítési ideje össeezik a templom korával, és e szerint a XV-dik század második felébe esik.

*) Lásd: Dahl's Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst in Norwegen. Archaeol. Közl. IX. köt. II. füz.

11. Az ófalvi keresztelő-medence.



Ó-falu Sárosmegyének déli határszélén fekszik, nem messze az európai híru vörösvágási opálbányáktól.

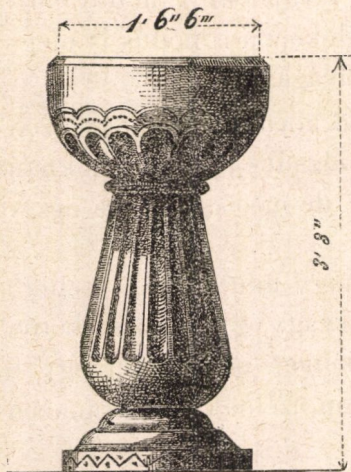
A római kath. templomban lévő keresztelő medence fából van faragva, és pedig tekintve külsejének idomát nem minden izlés nélkül, mestere ugyan talán valami ács vagy pedig a mi valószínűbb molnár, mindazonáltal e munka kivitele és szerkezete készítőjének jó izlését és ügyességét eléggé bizonyítja.

Ezen keresztelőmedencének felső átmérője feltűnőleg igen csekély, mert csak 1', magassága pedig a szokott 3' 3''. — Alaprajzának idoma nyolcszög, s megkülönböztetni a cuppát, nodust és a lábazatot,

mely utóbbi négy csinosan metszett falábon nyugszik.

Meglehet, hogy a cuppának csekély méretéről itélve eredetileg szentelt viztartó lehetett, de ma keresztelőmedencének használják. — Készítési ideje már a renaissance korba eshetik és pedig a XVII-dik század első felébe. — Végre:

12. A bárczai keresztelőmedence.



Bárca Kassától délre mintegy félórányi járásnyira esik, dombon fekvő templomkája még a XV-dik század második felében épült.

Az itt közlött keresztelő medencéje hasonloképen mint a két előbbi fából van faragva, a cuppáján és oszlopszerű lábazatán kivájjások, csatornák (Rinnen Cannelluren) vannak, és több színű festékekkel bevonvák, a XVII-dik század első felében készülhetett, méretei e következők: cuppájának átmérője 1' 6' 6'', az egésznek magassága pedig 3' 3''.

Mind ebben, mind pedig az előbbi keresztelőmedencében a szentelt viz befogadására egy külön rézmedence szolgál, mely fába beillesztve egy rézfedővel bezárható. S most bevégezve ezen egynéhány keresztelő medencék részletes leírását, némi tekintetben következtetéseket vonhatunk.

A román és a gót korszak keresztelő medenczéinek cuppája még tetemes méreteket mutat, a mint azt az akkori keresztelési ritus követelte.

Általában véve a keresztelőmedenczék, nem tekintve azon anyagot a melyből készültek, legtöbbnyire pokal vagy serleg alakkal bírnak.

Feltehető, hogy a bronceból öntött keresztelő medenczéket akkorában harangöntők készítették, annál is inkább, miután minden keresztelő medenczének, mind pedig a haragnak öntési módszere ugyanaz lévén, itt csak a forma különböző; — továbbá ezen állításmat igazolni látszik azon körülmény is, hogy oly domborművek és díszitmények melyek régi harangjainkon előfordulnak, azok azonkorú keresztelő-medenczéinken is előjönnek.

A tornai régi harangon a mester nevével magister Augustinus-sal találkozunk; továbbá az egyik bártfai harang feliratából tudjuk, hogy 1486-ben Iglón Wagner János mester mint harangöntő működött, s igen valószínű, hogy a szepes-olaszi keresztelő medencze is a szomszéd városban Iglón öntetett; s ha tekintetbe vesszük a szepesi városokban, ugyszintén a Besztercebányán található híres keresztelő medenczét, általában véve feltehetjük, hogy a felső-magyarországi kivált bányavárosokban, hol az ércanyag úgyszintén nagy mennyiségben feldolgozásra kínálkozott, ily ércművek öntési művészete nagyban divott, s hogy voltak akkor e tekintetben egyes mesterek és művészek, azt keresztelő medenczéinken és harangjainkon előforduló szép kivitelű díszitmények eléggé bizonyítják, melyek hasonkorú ilyenmű külföldi mesterművekkel vetekednek.

A mint említém azonban, jelenleg még a régészet ezen szakmájába tartozó műkincseinket hazánkban egészen nem ismerjük, az itt közlött néhány műemlékből az elveket nem alapíthatjuk meg, nem állíthatjuk össze a középkorban működő mesterek és művészek neveit, az évszámokat és helyet hol és mikor készültek, csak csekély mértékben ismerjük, erre nézve még kevés adatunk van.

Igaz, hogy ritkán találjuk öntvényeinken mind ezen kívánt adatokat együtvéve egy helyen; de ha az egyik műemlékről a mester nevét, a másikról a készítési helyet, a harmadikról pedig az évszámot stb. összegyűjtögetjük, ezen különböző műveken levő adatok összehasonlításából azután egyik adat a másikat kipótolja, kiegészíti.

Hogy azonban ezen szükséges összeállítás, összehasonlítás megtörténjék, kívánatos lenne, hogy az oly műemlékek megfelelő pontos rajzokban, legkisebb és legcsekélyebbnek látszó részleteikkel együtt közöltessenek, és pedig minél nagyobb számban; mert legyen egy műemlék bármely szép szavakkal és kifejezésekkel leírva, hogyha annak rajza vagy nem vagy csak igen hiányosan közöltetik, akkor a legérdekesebb tárgy is elveszti érdekét, mert annak netaláni szépségét és műbecsét csupán leírás által nem vagyunk képesek rajz nélkül teljes mértékben méltányolni és felfogni.

Közli

Myskovszky Viktor,

tanár és építész.

